POLSKA AKADEMIA NAUK
WYDZIAŁ NAUK HUMANISTYCZNYCH I SPOŁECZNYCH
KOMITET SŁOWIANOZNAWSTWA

SLAVIA ORIENTALIS

Rocznik LXXIII

Nr 3

Warszawa 2024

Wydawca:
Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk

Publikacja dofinansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

REDAKTOR NACZELNY
Andrzej Dudek

SEKRETARZ REDAKCJI
Bartłomiej Brążkiewicz

KOMITET REDAKCYJNY
Adam Bezwiński • Maria Cymborska-Leboda • Adam Fałowski • Stefan Kozak • Izabella Malej • Eliza Małek • Jolanta Mędelska • Michael Moser • Siergiej Nikołajew • Andriej Ranczyn • Janusz Rieger • Lucjan Suchanek

RADA NAUKOWA
Przewodnicząca: Anna Woźniak – Polska (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II) • Fłorij Bacewicz – Ukraina (Львівський національний університет ім. Івана Франка) • Iryna Bahdanowicz – Białoruś (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск) • Feliks Czyżewski (emeritus) – Polska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin) • Maria Plioukhanova – Włochy (Università degli Studi di Perugia) • Swietłana Titarenko – Rosja (Санкт-Петербургский государственный университет)

© Copyright by Komitet Słowianoznawstwa PAN
Warszawa 2024

Od roku 2024 kwartalnik jest publikowany wyłącznie w formie elektronicznej:
https://journals.pan.pl/slo

ADRES REDAKCJI
„Slavia Orientalis”
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Instytut Rosji i Europy Wschodniej
30-059 Kraków, ul. Władysława Reymonta 4
E-mail: slavia-orientalis@uj.edu.pl

Skład i łamanie:
LogoScript Sp. z o.o.
logoscript@logoscript.pl
www.logoscript.pl, tel. (+48) 691 667 844

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Оксана Тиховська, Вероніка Баньоі – Специфіка образу чарівниці в румунських та українських легендах і казках 9

Jakub Walczak – Klasyczni romantycy? Wolfgang A. Mozart, Aleksander Puszkin, Don Juan i „szaleństwo katalogowania" 25

Elżbieta Stoch – Sztuki Mikołaja Gogola na scenie lubelskiej w latach 1869-1939 – realizacje polskie i w języku oryginału 43

Ewa Komisaruk – Świat-po-blokadzie w dzienniku Lubow Szaporiny 67

Natalia Rusiecka – Protesty 2020 roku jako punkt zwrotny w twórczości poetów białoruskich 83

Urszula Trojanowska – Świat emocji w powieści Sergieja Dawydowa *Springfield* 97

JĘZYKOZNAWSTWO

Marian Wójtowicz – O dwóch imionach chrześcijańskich u osób świeckich w starorosyjskiej antroponimii XV-XVII wieku 111

Сергій Єрмоленко – Eponyms as a Natural Category: A Case Study on the Field of Eponymy in *Лексикон львівський* 127

Michał Mordań – Z antroponimii Łatgalii (imiona Polaków dyneburskich z lat 1945-1991). 143

Надія Бойко, Людмила Коткова – Об'єктивація емотивного концепту *любов* / *кохання* в поетичній картині світу Сергія Жадана 161

Ольга Вороніна – Відабревіатурні деривати в контексті лібералізації мовних норм в Україні: соціолінгвістичний і лінгвостилістичний виміри 177

Anna Czapla – Obraz dawnego powiatu husiatyńskiego nazwami pisany . . . 191

Joanna Getka, Marek Olejnik – Urbanonimia jako narzędzie budowania tożsamości narodowej Ukraińców i Białorusinów w warunkach kryzysu politycznego 211

RECENZJA

Eliza Małek: Л.А. Курышева, Н.В. Карева, И.И. Федюкин, А.Ю. Соломеин, КУЛЬТУРНЫЙ ИМПОРТ «ПОЛИТИЧНЫХ ОБХОЖДЕНИЙ»: РУССКО-ЕВРОПЕЙСКИЕ КОНТАКТЫ И ПЕРЕВОДНАЯ БЕЛЛЕТРИСТИКА В ПЕТРОВСКУЮ ЭПОХУ, Москва – Санкт-Петербург: Альянс-Археo 2022, 512 с. 229

CONTENTS

THE STUDY OF LITERATURE AND CULTURE

Oksana Tykhovs'ka, Veronika Ban'oi – The Specifics of the Image of a Fairy in Romanian and Ukrainian Legends and Fairy Tales 9

Jakub Walczak – Classic(al) Romantics? – Wolfgang A. Mozart, Alexander Pushkin, Don Juan and the 'Madness of Cataloguing' 25

Elżbieta Stoch – Plays by Nikolai Gogol on the Lublin Stage in The Years 1869-1939 – Polish Performances and in the Original Language. 43

Ewa Komisaruk – The Post-Blockade-World in the Diary of Lyubov Shaporina 67

Natalia Rusiecka – The Protests of 2020 as a Pivotal Moment in the Work of Belarusian Poets 83

Urszula Trojanowska – The World of Emotions in Sergei Davydov's Novel *Springfield* 97

LINGUISTICS

Marian Wójtowicz – On Two Christian Names Among Laypeople in the Old Great Russian Anthroponymy of the 15th-17th Centuries 111

Serhiy Yermolenko – Eponyms as a Natural Category: A Case Study on the Field of Eponymy in *Лексикон львівський* 127

Michał Mordań – From the Anthroponymy of Latgale (Names of Dyneburg Poles in 1945-1991) 143

Nadiya Boyko, Liudmyla Kotkova – The Objectivation of the Emotional Concept of *Love / Romantic Love* in the Poetic World Image of Serhii Zhadan 161

Olha Voronina – Abbreviative Derivatives Within the Context of Linguistic Norms Liberalization in Ukraine: Socio-Linguistic and Linguo-Stylistic Dimensions 177

Anna Czapla – The Picture of the Old Husiatyn District in the Light of Places Names 191

Joanna Getka, Marek Olejnik – Urbanonyms as a Tool in the Construction of Ukrainians' and Belarusians' National Identity Within Crisis Conditions . . . 211

REVIEW

Eliza Małek: Л.А. Курышева, Н.В. Карева, И.И. Федюкин, А.Ю. Соломеин, КУЛЬТУРНЫЙ ИМПОРТ «ПОЛИТИЧНЫХ ОБХОЖДЕНИЙ»: РУССКО-ЕВРОПЕЙСКИЕ КОНТАКТЫ И ПЕРЕВОДНАЯ БЕЛЛЕТРИСТИКА В ПЕТРОВСКУЮ ЭПОХУ, Москва – Санкт-Петербург: Альянс-Археo 2022, 512 с. 229

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Оксана Тиховска, Вероника Баньой – Специфика образа волшебницы в румынских и украинских легендах и сказках 9

Якуб Вальчак – Классические романтики? Вольфганг А. Моцарт, Александр Пушкин, Дон Жуан и ‘безумие каталогизации’ 25

Эльжбета Стох – Пьесы Николая Гоголя на люблинской сцене в 1869–1939 годы. Постановки польские и спектакли на языке оригинала 43

Эва Комисарук – Мир-после-блокады в дневнике Любови Шапориной . 67

Наталия Русецка – Протесты 2020 года как переломный момент в творчестве белорусских поэтов 83

Уршуля Трояновска – Мир эмоций в романе Сергея Давыдова *Спринг-филд* 97

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Мариан Вуйтович – О двух христианских именах в светских личных именованиях в старорусской антропонимии XV-XVII вв. 111

Сергей Ермоленко – Эпонимы как естественная категория: тематическое исследование в области эпонимии в *Лексиконе львовском*. 127

Михал Мордань – Из антропонимии Латгалии (личные имена динабургских поляков 1945-1991 гг.) 143

Надия Бойко, Людмила Коткова – Объективация эмотивного концепта «*любовь*» в поэтической картине мира Сергея Жадана 161

Ольга Воронина – Отаббревиатурные дериваты в контексте либерализации языковых норм в Украине: социолингвистическое и лингвостилистическое измерения 177

Анна Чапля – Картина бывшево Гусятинского уезда написанная названиями 191

Йоанна Гетка, Марек Олейник – Урбанонимия как инструмент формирования национальной идентичности украинцев и белорусов в условиях кризиса 211

РЕЦЕНЗИЯ

Элиза Малэк: Л.А. Курышева, Н.В. Карева, И.И. Федюкин, А.Ю. Соломеин, КУЛЬТУРНЫЙ ИМПОРТ «ПОЛИТИЧНЫХ ОБХОЖДЕНИЙ»: РУССКО-ЕВРОПЕЙСКИЕ КОНТАКТЫ И ПЕРЕВОДНАЯ БЕЛЛЕТРИСТИКА В ПЕТРОВСКУЮ ЭПОХУ, Москва – Санкт-Петербург: Альянс-Археo 2022, 512 с.. 229

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152637

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Оксана Тиховська (Oksana Tykhovs'ka), *Вероніка Баньоі (Veronika Ban'oi)*
Ужгород, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СПЕЦИФІКА ОБРАЗУ ЧАРІВНИЦІ В РУМУНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЛЕГЕНДАХ І КАЗКАХ

The Specifics of the Image of a Fairy in Romanian and Ukrainian Legends and Fairy Tales

ABSTRACT: The image of a witch in the folklore of each nation is special and appears under different designations. In Romanian fairy tales and legends, it is a fairy, in Ukrainian fairy tales and legends, it is a *mavka*, a mermaid, a witch. The article analyses the specifics of the image of the fairy, who is the heroine of legends and fairy tales recorded by Alexandru Mitru, and makes a typological comparison of this character with the image of the *mavka* in fairy tales and Ukrainian beliefs (in the records of Volodymyr Shukhevych, Stepan Pushyk, and Elizaveta Revytska). There are functionally different female mythological images in Romanian and Ukrainian folk prose. The Romanian legends under analysis recorded by Alexandru Mitru, depict a dominant image of a good fairy capable of self-sacrifice for love (*The Fairy Lake*, *The Drowned City*). The loss of immortality is perceived by the heroines as a fair price for the opportunity to be close to one's beloved. The tragedy in both legends is caused by the inability of fairies to resist fatal, boundless evil, which appears in the image of the cruel hunter Zegan (*The Fairy Lake*) and the stone god of trade (*The Drowned City*). In the fairy tale *The Little Green Snake*, the central image is an evil fairy who can only be overcome by a human (the girl Ana, a type of Amazon heroine). In the Romanian legends and fairy tales examined, fairies have such features as courage (Manga), heroism (Alina), and wisdom (the good fairy in the fairy tale *The Little Green Snake*). They are often kind, and the image of the goddess – the patroness of nature, the archetype of the positive Anima – is projected onto them. The Ukrainian *mavka*, *mana*, *lisnytsya*, and mermaid are often personifications of demonic, destructive beauty. *Mavkas* can make a man lose his way in the forest, seduce him, and subordinate him to their will. From a psychological point of view, men's fear of female beauty is objectified in the image of the *mavka-mana* (which is associated with charms), the fear of losing a clear vision of reality and the ability to think soberly because of passion (*The Tale of the Magical Bird*, the tale *Shtefanko and the Mana*). The image of the *mavka* as the patron goddess of nature appears in the Ukrainian fairy tales *The Golden Egg* and *Mermaids and the Evil Sorceress*. The heroines of these fairy tales are semantically similar to the images of Romanian good fairies. The article analyzes the symbolism of flowers, the sun, eyes, eagles, larks, dwarfs, and snakes. It also explains the motif of metamorphosis.

KEYWORDS: fairy, *mavka*, mermaid, archetype, fairy tale, legend, Romanian folklore, Ukrainian folklore

---

Copyright © 2024. Оксана Тиховська. Вероніка Баньоі. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

Жіночі міфологічні образи в сучасному фольклорі європейських країн є трансформованими образами язичницьких богинь. Деякі з них мають виразну позитивну семантику, деякі – негативну, частина персонажів постає амбівалентними, про це писали Еріх Нойман, Джозеф Кемпбелл, Арієль Голан, Мірча Еліаде, Карл Густав Юнг, Марія-Луїза фон Франц, Клариса-Пінкола Естес, Джеймс Фрейзер, Валерій Войтович та інші дослідники. Богиня має багато різних облич, що, на думку Дж. Кемпбела, зумовлено суперечливим характером процесу світотворення. «Прамати життя є водночас і праматір'ю смерті; вона ховається під масками страшних демонів голоду і смерті»[1].

Е. Нойманн трактує образ богині (Великої Матері) як уособлення уробороса, оскільки вона «жахлива й пожираюча, добра й здатна творити та допомагати й водночас зваблювати та руйнувати»[2]. Аналізуючи трансформацію образу богині у світовій міфології, учений умотивовує причини витіснення темної частини цього образу зі свідомості людства: «Від образу Великої Матері відділяється Добра Мати, котру розпізнає свідомість, а весь свідомий світ проголошує цінною. Інша частина, Жахлива Мати, у нашій культурі придушується й в основному витісняється зі свідомого світу»[3]. Різні метафоричні уособлення давньої темної богині, які пов'язувалися в уяві людей з неконтрольованими емоціями та інстинктами, викликали страх. Однак об'єктивація демонічних жіночих персонажів у легендах, казках і бувальщинах виконувала компенсаторну функцію, послаблювала цей страх, оскільки у сюжетах фольклорних творів можна позбутися впливу цих істот у той чи той спосіб.

У фольклорі Румунії існує образ феї, відповідником якого в міфології українців є мавка, повітруля, русалка та відьма. З погляду психоаналізу, феї «символізують надприродні сили людської душі»[4], є проєкціями архетипу Аніми (фемінного начала у психіці чоловіка). У легендах та казках ці персонажі уособлюють різні почуття: кохання й співчуття або ж ненависть і заздрість. За спостереженням Хуана Едуарда Керлота,

> феї є персоніфікаціями етапів розвитку духовного життя або станів душі у вигляді природних краєвидів. Так, у Месопотамії вони набувають вигляду Господині Рівнин, Володарки Джерела, Володарки Води (або Дамгалнунни). Вони схильні до несподіваних та повних перетворень; певною мірою виявляють подібність з іншими містичними істотами[5].

---

[1] Дж. Кэмпбелл, *Тысячеликий герой*, пер. с англ. А. Хомик, вступ. ст. Н. Калининой, Киев 1997, с. 297.

[2] Э. Нойманн, *Происхождение и развитие сознания*, пер. с англ. А. Хомик, вступ. ст. К.-Г. Юнга, Киев 1998, с. 260.

[3] Там само.

[4] Х.Э. Керлот, *Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ*, Москва 1994, с. 537.

[5] Там само, с. 538.

Ґрунтовне дослідження міфологічних персонажів здійснила Антоанета Олтяну у праці *Міфологія Румунії*[6].

У цій статті проаналізовано специфіку образу феї, яка є героїнею румунських легенд та казок (*Озеро фей*, *Потоплене місто*, *Маленька зелена змія*), записаних Александру Мітру[7], проведено типологічні паралелі між цим персонажем та образом мавки в українських казках (*Штефанко й Мана*, *Золоте яєчко*, *Казка про чарівну пташку*, *Русалки і зла чарівниця* – у записах Володимира Шухевича, Степана Пушика, Єлизавети Ревицької) і народних віруваннях українців.

У легенді *Озеро фей*[8] феї постають чарівницями, які вночі завзято танцюють серед квітів, розважаються, купаються в озері, скинувши свою чарівну одежу, і насилають сон на кожного, хто почує їхній спів. Вони вміють літати, але чи мають крила, у легенді не згадується. Зовнішністю феї подібні до повітруль, які так само вміють літати, чарівно співають і танцюють, їхнє волосся прикрашене квітами, вони одягнені у «серпанкове вбрання»[9].

Згідно з народними віруваннями українців, повітрулі мають крила і лише в теплу пору року їх можна побачити: на Благовіщення вони «вилітають зі своїх печер на вершини гір і тут починають свої нескінченні ігри, то знову піднімаються в повітря, здіймаючи при цьому вітер, і кружляють над лісами і полонинами, – через що називають їх повітрулями. Вони вміють співати: пісні їх прекрасні, але ми їх не завжди розуміємо і не завжди чуємо»[10]. Образ «повітрулі є амбівалентним, вона може бути і доброю, і злою, під пластом демонічних характеристик криється обличчя давньої крилатої богині, причетної до процесу світотворення. Легенди, бувальщини, казки моделюють різні ситуації зустрічі з повітрулею, котра постає в них проєкцією непізнаної чоловіком внутрішньої фемінності (Аніми) і 1) може стати його дружиною за умови дотримання певних табу (*Жона-повітруля*, *Сопілкар Марко і повітруля*, *Жінка, що мала крила*), 2) допомагає здобути бажане (*Жених-вуж і наречена-жаба*), 3) робить його об'єктом своєї пристрасті (*Полонина камінь*, *Бісиця*), 4) несе руйнування і смерть (*Про Фармудзь-Івана*)[11].

Феї, як і повітрулі, теж розважаються в теплу пору року, але час їхньої активності – це ніч. І така прив'язка активної діяльності фей саме до цього періоду доби наштовхує на думку про зв'язок цього міфологічного образу зі сном та несвідомим людини. Уночі феї «збиралися біля озера на квітучій галяві. Розважалися, танцювали, купалися до світанку. А з першими променями сонця

---

[6] A.-L. Olteanu, *Mitologie română*, vol. I-III, Târgovişte 2021.

[7] А. Мітру, *У краю легенд. Казки і легенди*, пер. з румун. М. Слов'янової, Київ 1991.

[8] *Озеро фей*, [в:] А. Мітру, *У краю легенд…*, с. 104-124.

[9] Там само, с. 105.

[10] Ф. П. [Федір Потушняк], *Демоны въ народномъ вѣрованіи*, «Русская Правда» 1940, № 181 (30 августа), с. 3.

[11] О. Тиховська, *Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект*, Ужгород 2021, с. 410.

обертались на хмарини туману й пливли по палацу»[12]. Таке зникнення фей є метафорою розвіювання сновидіння: уранці від історій, побачених у сні, може залишитися лише спогад.

Перетворення фей на хмари символізує зв'язок цих міфологічних персонажів зі стихією води та повітря. Феї не керують хмарами, як українські відьми, а зливаються з туманом – самі стають краплинками води. Отже, ми бачимо збереження рис язичницьких богинь в образах румунських фей.

Народна уява наділила фей надзвичайною, рідкісною вродою: вони «мали довге волосся, постаті білі й гнучкі, мов стебла латаття»[13]. З погляду психоаналізу, на цей персонаж проєктується архетип Аніми – уособлення ідеальної жінки, образ якої живе у мріях та сновидіннях чоловіків. Фею, як і об'єктивовану Аніму, неможливо зустріти в реальному житті, натомість вона стає видимою у сновидінні: згідно з теорією К.-Г. Юнга, чоловіки у снах бачать свою Аніму в образі різних жінок. У румунській легенді цей факт набуває метафоричного змісту, адже феї мають владу над снами, уміють насилати сон на всіх живих істот:

> Під їх спів усе навкруг засинало: звірята в норах, комахи в травах. Засинали дерева в лісах, і теплий нічний вітер теж засинав, зачепившись крильми за розлоге віття… Не шелестіло навіть листя, поринали в сон квіти […] І хоч би хто здумав пройти цієї пори через ту галяву, не побачив би дівочих розваг, бо заснув би скоріше, ніж дістався туди[14].

У снах людина втрачає зв'язок з реальним світом, так само замкненим у певному просторі почувається той, хто заблудився в лісі. Таким чином, здатністю навіювати людям сон феї уподібнюються до мавок, які, згідно з народними віруваннями українців, уміють насилати блуд на подорожніх, символічно відмежовують їх від сприйняття реальності. Нездатність зорієнтуватися на місцевості, втрату зв'язку з реальністю можемо інтерпретувати як метафори сновидіння: засинаючи, ми втрачаємо зв'язок з дійсністю. Також інколи у сновидінні людина блукає в пошуках дороги й не знаходить її.

Мавки, лісниці, нявки та мана в українському фольклорі

> постають і як уособлення злої богині, котра зводить зі світу чоловіків, наславши на них блуд (дезорієнтацію на місцевості), або зваблює й лоскоче до смерті, і як покровительки природи, уособлення краси та кохання (казка *Золоте яєчко*). […] Образи всіх цих персонажів амбівалентні й мають архетипну природу[15].

---

[12] *Озеро фей…*, с. 104.

[13] Там само, с. 105.

[14] Там само.

[15] О. Тиховська, *Магія та міфологія…*, с. 397-398.

У румунській легенді *Озеро фей* переосмислений образ давньої богині має позитивну семантику: цариця фей Аліна постає ідеальною володаркою, яка намагається зробити життя своїх підлеглих гармонійним і щасливим. На світанку феї припиняли свої танці та купання в озері, а одна з них, обернувшись на жайворонка, зринала в повітря. В образі пташки вона співом будила світ і сповіщала всіх живих істот, що кожен у цей час може прийти до Аліни, цариці фей, на галявину й озвучити своє бажання чи скаргу. Фея-жайворонок набуває символіки віщунки, вона утверджує встановлення зв'язку між світом фей та світом природи. У європейській міфології жайворонок є символом надії, щастя, удачі, «зооморфним символом сонця, провісником нового дня. Асоціації жайворонка зі світанком зробили його і птахом кохання. Сама богиня любові Венера мала назву 'жайворонок кохання'»[16].

Цариця фей у цій легенді дуже подібна до богині – покровительки природи. «Аліна легенько плескала долонею по стовбуру дерева, що росло там, біля озера. Стовбур умить робився кріслом. Цариця сідала в те крісло й починала слухати скарги та побажання тварин, пестила й заспокоювала їх, відновлювала справедливість»[17]. Таким чином, фея в цій легенді набуває семантики мудрого судді, постає розважливою та чуйною володаркою. У цій легенді світ фей, як і самі феї, є ідеальним і резонує зі світом людей.

Згідно з народними віруваннями румунів, «ставши нареченою людського сина, фея робилась такою ж смертною, як він»[18], кохання передбачало відмову від магічних здібностей і повну адаптацію до світу людей. У легенді *Озеро фей* цариця фей готова до такої самопожертви заради кохання, вона планує вийти заміж за лицаря Мідвея, а до одруження вони зустрічаються у просторі, підвладному феям. Щоб перетнути межу світами, юнак повинен позбутися антропоморфного вигляду, тому Аліна дарує Мідвею свій чарівний перстень, завдяки якому він перетворюється на орла: «Перстень був чарівний: варто покрутити ним, і Мідвей обертався на орла й летів на галяву до фей. Там орел ставав знову сміливим сином Брицея»[19]. Таким чином, юнак долає просторову межу, ставши частиною світу дикої природи, позбувшись зв'язку із соціумом.

Але перетворення Мідвея саме на орла зумовлене міфологічною семантикою цього птаха. Орел є символом «відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси»[20], саме такі риси властиві цьому персонажеві легенди. Також орел – символ

---

[16] В. Орел, *Культура, символы и животный мир*, Харьков 2013, с. 297.

[17] *Озеро фей…*, с. 106.

[18] Там само, с. 105.

[19] Там само, с. 106.

[20] *Енциклопедичний словник символів культури України*, за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди, Корсунь Шевченківський 2015, с. 578.

> далекоглядності, довголіття та оновлення, емблема сили й могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів; довголіття та оновлення, [...] алегоричний образ пріоритету духовного життя над плотським[21]. Тяжіння до духовних цінностей теж властиве Мідвею, він наділений благородством, відвагою, володіє військовою майстерністю. Подібність героя до орла зумовлена також тим, що цей птах «символізує „ритм" героїчного благородства, [...] асоціюється з богами влади та війни. [...] орел ототожнюється із сонцем та ідеєю чоловічої активності, яка запліднює жіночу природу[22].

Отже, цариця фей не випадково перетворює свого коханого Мідвея саме на орла.

Однак Мідвей лише на деякий час набуває образу орла, він не володіє чарами та могутністю надприродних істот, тому не здатен подолати сильного ворога з демонічними здібностями, і в подинку з мисливцем Зеганом помирає.

Важливим персонажем у легенді *Озеро фей* є карлик, він утаємничений у магічні знання, недоступні для фей. У європейській міфології карлики

> мають особливий дар передбачати плани злих сил і попереджати про їхню присутність. Уважали, що через свою винятковість карлики були посередниками між цим світом і потойбіччям. Імовірно, на це переконання вплинув їхній розмір. Оскільки вірили, що карлики живуть у печерах, припускали, що вони мають зв'язок зі світом померлих[23].

Старенький карлик набуває в легенді *Озеро фей* саме такої семантики: він знає про задуми Зегана, знає, як подолати жорстокого мисливця, володіє таємницею смерті й воскресіння. Карлик стає в нагоді цариці фей тоді, коли сама вона не здатна нічого вдіяти: розповідає їй, як повернути до життя коханого Медвея. Водночас за воскресіння витязя цариця фей повинна заплатити своїм життям, здійснити жертвоприношення: зректися своїх чарів і перетворитися на квітку на дні озера; а інші феї повинні покинути цю місцевість назавжди.

Королева фей погоджується на пропозицію карлика, вона (на відміну від чарівниць в українських фольклорних творах), здатна на самопожертву заради кохання. За порадою гнома, феї зірвали червоні квіти, що виросли зі сліз королеви, посадили їх на дні озера й швидко полетіли геть. У такий спосіб вони уникнули перетворення на квіти. З погляду психоаналізу, квітка – це метафоричний образ душі людини. За спостереженням М.-Л. фон Франц, квіти символізують «психічну таємницю смерті і воскресіння. Звичай покладання

---

[21] Там само.

[22] Х.Э. Керлот, *Словарь символов…*, с. 362.

[23] А. Турунен, *Ознаки добра і зла. Забобони: Історія забобонних звичаїв*, пер. з фін. І. Малевич, Львів – Київ 2020, с. 86.

квітів на могилу під час похорону, безумовно, символізує не тільки вшанування померлого, але й несвідому «магію воскресіння», тобто відродження померлих у новому житті»[24]. Таким чином, перетворення Аліни на квітку – це метафора переродження, наближення до непізнаної, духовної сфери буття, народження для вічності в потойбіччі, за межами матеріального світу.

Червоні квіти можна інтерпретувати як символи жертвоприношення та «відкуплення» від смерті (червоний колір до появи поховання людей у землі, коли домінувало спалення мертвих, вважався кольором смерті, кольором переходу між світами). Феї залишаються живими, посадивши на дні озера квіти-сльози, які є символами їх самих, їхніх душ. Відбувається метафоричне заміщення: сум Аліни, її любов до інших фей об'єктивуються в образах чарівних квітів.

Втрачає подобу феї й перетворюється на квітку лише Аліна. У такий спосіб вона уникає небажаного одруження. Подібний мотив є в українській казці *Прядки*: дівчина Катря уникає одруження з чортом, тікаючи в потойбіччя, – помирає, а потім народжується вдруге в образі троянди[25].

Жорстокий мисливець Зеган знаходить на березі вбрання та пояс із троянд, які належали королеві фей, і сподівається, що разом з чарівним одягом вона втратила свої чари (подібний мотив є в українських казках: чоловік викрадає одяг або крила повітрулі і вона стає звичайною жінкою): «Тепер, Аліно, пропала твоя сила чарівниці. Твій пояс у мене в руках! Віднині ти звичайна жінка, як і всі жінки на світі»[26]. Саме у поясі «вся сила цариці»[27] фей. Однак заволодіння поясом феї не допомагає Зеганові, магія карлика виявляється сильнішою: «Цариця фей пірнула на дно (озера), а натомість виросла дивна червона квітка».

На переконання М.-Л. фон Франц, «квітка постає символом абсолютної внутрішньої непохитності життя, котре переживає смерть»[28]. У такий спосіб героїня уникає переслідування мисливця Зегана й очікує на можливість повторного народження. «Квітка символізує образ душі, котра хоче звільнитися від грубого матеріального тіла; у деяких випадках вона є уособленням життя душі в загробному світі[29].

У ту ж мить, коли Аліна стала квіткою, ожив її коханий лицар Мідвей. «Дихнув гномик на кришталеву домовину, й вона обернулася конем. Єдина червона квітка, залишена Аліною, стала мечем»[30]. Повернувшись до життя – пройшовши через метафоричну ініціацію, Мідвей стає сильнішим, тепер він

---

[24] М.-Л. фон Франц, *О снах и смерти (Traum und Tod. Was uns die Traume Sterbender sagen)*, Москва 2015, с. 67.

[25] О. Тиховська, *Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект*, 2-е вид., доповн., Київ 2023, с. 287-289.

[26] *Озеро фей…*, с. 121.

[27] Там само, с. 119.

[28] М.-Л. фон Франц, *О снах…*, с. 63.

[29] Там само, с. 64.

[30] *Озеро фей…*, с. 121.

здатен перемогти демонічного суперника (мотив тимчасової смерті й переродження в новій іпостасі властивий багатьом європейським чарівним казкам[31]). І своєю перемогою юнак завдячує магії: чарівний меч, який постав із червоної квітки, залишеної Аліною, та чарівний кінь допомагають йому подолати зло. Тепер символіка орла повністю проєктується на персонажа легенди, хоча він і не набуває зооморфного вигляду. Згідно з народними віруваннями європейців, «здатність літати і метати громи та блискавки, підніматися так високо, щоб долати і руйнувати нижчі сили, є, без сумніву, основною характеристикою всієї символіки орла»[32]. Після перемоги над Зеганом Мідвей теж перетворюється на квітку на дні озера й так назавжди поєднується з царицею фей. Згідно з легендою, жити у просторі людей їм не судилося, вони навіки поєднуються в потойбіччі – у підводному царстві, яке, на нашу думку, є метафоричним образом колективного несвідомого.

Отже, магія фей, яка часто проявляється в метаморфозах, визначає розвиток подій у легенді: перетворення фей на птахів (зокрема на жайворонка), перетворення Аліни на червону квітку, перетворення квітки на меч, перетворення Мідвея на орла, а потім на квітку, перетворення труни на коня. Архетип Аніма, який спроєктований на Аліну, стає досяжним для героя або в царстві фей, або у площині смерті (на дні озера), обидві просторові площини є метафоричними образами колективного несвідомого – сфери, де можливою є взаємодія Ego з архетипами.

Образ феї, яка заради кохання відмовляється від свого безсмертя, постає і в легенді *Потоплене місто*. Фея Манга, морська чарівниця, закохується в царя Солона, егоїстичного, позбавленого емоцій чоловіка, який поклонявся жорстокому богу торгівлі, «мав кам'яне серце»[33]. Очевидно, порожнеча й холод, які панували в його душі, породжені впливом магії бога торгівлі, який дав Солонові «кам'яне серце, […] таку душу, яку має сам»[34].

Однак цар, який володіє незліченними скарбами, нещасний, він прагне пізнати кохання, і кам'яний бог погоджується запалити в серці Солона вогник кохання лише на одну ніч, але вранці цар повинен принести йому в жертву дівчину, яку покохає. Нею стає морська фея Манга, яка задля любові царя Солона відмовилась від своїх чар (бо покохавши чоловіка, феї втрачають свою магію), а він, дотримуючись обіцянки, даної кам'яному богу, вирішує принести її в жертву.

Після ночі яскравих емоцій фея опиняється на олтарі статуї кам'яного бога – Солон має намір убити Мангу. Однак здійснити страшне жертвоприношення цареві не дають інші феї, вони вмовляють морського володаря Нахадо врятувати їхню сестру, і як наслідок ціле місто разом зі всіма жителями зникає під водою: «Море все обернуло на пісок, усе зітерло з лиця землі… Тільки Солон так і за-

[31] О. Тиховська, *Українська народна…*, с. 44-115.

[32] Х.Э. Керлот, *Словарь символов…*, с. 363.

[33] Там само, с. 287.

[34] Там само, с. 289.

кам'янів із ножем у руці. Зосталась і Манга лежати на жертовному олтарі. А статуя жорстокого бога розкришилася вщент»[35]. Перетворення феї Манги та Солона на кам'яні статуї метафорично відображає закам'яніння їх кохання, символізує увічнення миті, яка передувала злочину. Камінь – це «символ буття, він означає міцність та гармонійне примирення з самим собою»[36]. Перетворившись на кам'яні статуї, Солон і Манга назавжди залишаються разом, метафорично приймають свою справжню сутність. Роль феї в цій легенді пасивна, сенсом її життя є любов, яку не здатен зрозуміти той, на кого вона спрямована.

Із погляду психоаналізу, Солон є символічним образом чоловіка, який перебуває під руйнівним впливом несвідомого (архетипом негативної Тіні, який проєктується на образ кам'яного бога. Тому Солон не здатен встановити взаємозв'язок зі своєю внутрішньою фемінністю – Анімою, яка проєктується на морську фею Суріну, він не здатен діяти самостійно, його поведінкою керує темне alter-ego. І єдиним способом позбутися зв'язку з внутрішньою демонічною сутністю (з жорстоким богом торгівлі) є закам'яніння.

Однак у фольклорі Румунії подекуди натрапляємо й на демонічні образи фей. Зокрема, у казці *Маленька зелена змія* згадано різні феї:

> Крім добрих фей жила тоді в горах і лиха чаклунка Суріна. Коли на надворі лютувала буря, вона штовхала подорожніх у груди, кидала в них камінням. Узимку, у завірюху, насилала на село хижих звірів, і вони дерли ту худобу. А навесні викликала посуш, і, траплялося, гинули великі пасовища[37].

Зла фея захотіла вийти заміж за прекрасного принца, однак він відмовив їй, сказавши, що краще йому провалитися під землю, аніж узяти її за дружину. Тоді ображена фея зачарувала принца й усе його оточення: замок з усіма людьми опинився на дні озера. Однак люди не втопилися, а були приречені на вічні муки під водою.

Добрі феї не здатні зняти чари Суріни, вони лише частково полегшують долю людей: «раз на рік, точніше, першої години кожного нового року вода відступатиме й замок повертатиметься на те саме місце, де був колись. Але виринатиме він лише на одну є дину годину. І знову занурюватиметься у воду. До наступного року»[38].

Здолати чари злої феї під силу лише людині. І з допомогою добрих фей перемогу над Суріною здобуває проста пастушка Ана. Добра фея стає помічницею дівчини, з'являється їй уві сні й повідомляє, що сила Суріни схована «у маленькій зеленій змії. Якщо вбити змію – загине й Суріна. А з нею пропадуть і її чари. Тільки після цього замок вирине з води»[39]. Також фея дарує дівчині

---

[35] *Потоплене місто*, [в:] А. Мітру, *У краю легенд…*, с. 298.

[36] Х.Э. Керлот, *Словарь символов…*, с. 236.

[37] *Маленька зелена змія*, [в:] А. Мітру, *У краю легенд…*, с. 213.

[38] Там само, с. 215-216.

[39] Там само, с. 218.

чарівний кришталевий топірець, яким можна здолати зелену змію. У новорічну ніч, яка є символічною часовою межею, дівчина підстерігає змію, створену із зеленого каміння, з очима-діамантами, яка лежить під скляним деревом у дворі біля замку в оточенні багатьох інших змій. Ана використовує чарівний топірець і вибиває змії два діамантові ока, а потім, незважаючи на благання потвори, подрібнює їх на безліч частин, у ту ж мить зелена змія перетворюється на дим.

Сюжет цієї казки є метафоричним сценарієм ініціації дівчини Ани, яка, щоб отримати можливість одружитися з прекрасним принцом, повинна звільнити його від чар – підняти з-під води замок з людьми. Ця казка є однією з небагатьох оповідей про героїню, що належить до типу «амазонки» і зі зброєю в руках долає свого антагоніста – асимілює негативну Тінь, архетип Страшної Матері, спроєктований на злу фею Суріну. Ана – сирота, і це увиразнює символізм архетипу матері.

У цій казці зелена змія – це уособлення душі злої феї. Героїня повинна подолати не фею в антропоморфній подобі, а її зооморфну сутність, яка проєктується на змію. За спостереженням Федора Потушняка,

> змія в народних віруваннях це не звичайна тварина, а щось загадкове, що належить до світу таємного, ворожого людині, щось напівдемонічне, напівреальне. Звіриний образ – це лише маска, лише оболонка того загадкового, що під нею криється […]. Тіло це неначе тінь[40].

За спостереженням К.-Г. Юнга, у психологічному сенсі змія є символом страждання, яке проявляється у несвідомих хвилюваннях, що відхиляються від норми, тобто символом активації «руйнівних можливостей несвідомого. Це безпосередньо нагадує сенс змії Мідгарда у норвезькій міфології»[41]. Нереалізоване бажання феї (одружитися з принцом) стає передумовою її демонічної поведінки. Метафорично такий казковий сюжет відображає одержимість жінки архетипом негативної Тіні (у казці це зелена змія), що в реальному житті стає передумовою девіантної, деструктивної поведінки.

Символом сили злої феї невипадково постають діамантові очі. У свідомості носіїв деяких закарпатських говірок очі сприймаються як символ сонця (оскільки відображають здатність випромінювати світло й надсилати проміння), засіб магічного впливу (люди з «пудли́м во́ком» можуть нашкодити, наславши злі промені з очей, «вре^{и}кти́»); очі також символізують істинність, правду, здатність об'єктивно сприймати й оцінювати дійсність[42]. Відомим є

---

[40] Ф. Потушняк, *Гадъ въ народномъ въровaню*, «Литературна недѣля» 1941, роч. 1, ч. 12 (26 октября), с. 102.

[41] Х.Э. Керлот, *Словарь символов…*, с. 213.

[42] В. Баньоі, Н. Петруляк, *Соматизми у складі фразеологізмів говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області: етнолінгвістичний аспект*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2020, вип. 3 (43), с. 43.

> вислів Платона про те, що око не могло б дивитися на сонце, якби в певному сенсі саме не було сонцем. Відштовхуючись від того, що сонце – це джерело світла і що світло є символом розуму і духу, процес бачення є духовним актом і символізує розуміння[43].

Відтак сліпота символізує втрату об'єктивного світосприйняття і духовних орієнтирів. Отже, щоб знищити Суріну, слід розбити її діамантові очі. З погляду психоаналізу, діаманти символізують щось неординарне, величне, те, що виходить за межі норми та звичного життя. Діамантові очі змії – це метафоричне уособлення магічних здібностей феї, її внутрішньої сили. Коли Ана розбиває діамантові очі змії, чари Суріни втрачають силу, затоплене місто підіймається з-під води.

Мотив перемоги над злою феєю є в українській легенді *Русалки і зла чарівниця*[44], записаній на Закарпатті Є. Ревицькою. Тут художньо вмотивовується зникнення русалок (на яких проєктується семантика добрих богинь – покровительок природи) унаслідок їх заміщення демонічними образами (відьмами, чарівницями). Давність подій, зображених у легенді, окреслюється словами: «На місці теперішніх міст і палат росла велика шовкова трава. Жили тут русалки»[45]. Локусом перебування русалок тут є поля й ліси, а не вода. Таким чином, відбувається накладання уявлень про мавок та русалок.

> Були вони дуже красні, такі, як сонце. Любили танцювати, співати, заладжувати великі бенкети. Одного разу їх цариця Фіялка зарядила великий бенкет на землі. Цариця запросила на бенкет усіх русалок. Русалки убралися в золоте шовкове вбрання, на голову поклали віночки з гарних квітів і взули золоті черевички. Золотих метеликів запрягли в золоті карети, і метелики з ними вітром полетіли і привезли їх на бенкет[46].

Одяг русалок нагадує вбрання язичницьких богинь (праслов'янської, шумеро-акадської, греко-римської міфології та ін.), проведення ними дозвілля теж подібне до бенкетів богів: «Там ріками текло вино і мед. Русалки забавлялися, співали, грали, танцювали»[47]. Однак тривають радощі русалок недовго, раптом з'являється «чарівниця ворожілька» й прагне знищити їх. Вона «летіла бистро і сердито, гнівно. Русалки перелякалися, посідали скоро на свої карети і стали втікати. Зла чарівниця за ними летіла. Золоті метелики летіли легенько і бистро. Кінь чарівниці не міг так летіти. Побачила се чарівниця, стала страшно наганяти

---

[43] Х.Э. Керлот. *Словарь символов…*, с. 140.

[44] Є. Ревицька, *Русалки и зла чаровниця*, «Наш родный край» 1923 (децембер), роч. II, ч. 4, с. 9-10.

[45] Там само, с. 9.

[46] Там само.

[47] Там само.

коня. Доти наганяла, що кінь уморився, упав з чарівницею в море, де чарівниця утопилася»[48]. На перший погляд, легенда моделює щасливу розв'язку: зла відьма загинула, а русалки врятувалися. Але перемога виявляється лише частковою: «Русалки тішилися, однак вже не верталися до нас, бо боялися, що товаришки чарівниці можуть над ними помститися. Полетіли через море, лишилися в чужині. Відтоді не лунає в нас веселий сміх русалок»[49]. У цій українській легенді метафорично вмотивовується витіснення русалок зі світогляду українців тим, що вони бояться відьом-чарівниць, які можуть їх знищити. Тож замість русалок в лісах та горах, згідно з народними віруваннями, влаштовують свої шабаші відьми.

У кількох українських легендах, записаних на Івано-Франківщині, постає образ мавки (часто її ще називають лісницею), яка намагається звабити юнака, набувши подоби його коханої дівчини. В. Шухевич зафіксував декілька міфологічних оповідей про зустрічі хлопців з мавками в лісі: мавка приходить до юнака, коли він сумує за коханою дівчиною, коли кохана дівчина являється вівчареві у снах протягом дев'яти ночей, а він про це нікому не розповідає[50]. Мавка постає в образі відсутнього об'єкта кохання. Певною мірою така мавка / лісниця подібна до образу злої феї – героїні казки *Маленька зелена змія*.

Образ мавки (мани) постає в казках, записаних С. Пушиком від Доні Юрчак у с. Полика Богородчанського району Івано-Франківської області. Однак тут мана не прекрасна дівчина, а стара баба, яка володіє чарами (перетворює людей на тварин, будинки на дерева, літає попід хмарами й насилає на самотніх подорожніх блуд). У *Казці про чарівну пташку*[51] Мана насилає блуд на чоловіка – і він стає її заручником, не може знайти дороги додому. Однак Мана обіцяє героєві звільнення з полону, якщо він вирубає з каменю дзвін, який зможе дзвонити. З допомогою сина чоловік виконує завдання Мани: «Розплавили гроші, обдали гарячим золотом кам'яний дзвін, викували з дукатів серце до дзвона. Як дзвін задзвонив, Мана впала й умерла. З дерев зробилися люди, з каменів – будинки, і показалася їм дорога прямо до хати»[52]. У цій казці образ Мани містить у собі ще й риси злої чаклунки, вона гине тоді, коли люди здійснюють те, що, на її думку, їм не під силу. З іншого боку, музика дзвонів, згідно з народними віруваннями українців, відлякувала демонів, позбавляла їх сили, тому «голос» дзвону знищує Ману. Як відомо, дзвони сповіщають про смерть людини, а в цій казці «голос» дзвонів, навпаки, передує смерті Мани, ніби стає її передумовою.

У казці *Штефанко й Мана*[53] Мана насилає блуд на молодого хлопця, коли він взимку сам поїхав у ліс по дрова (зробив це вдруге за один день):

---

[48] Там само, с. 9-10.

[49] Там само, с. 10.

[50] В. Шухевич, *Гуцульщина*: *в 5 частинах*, [репринт. вид. 1899-1908 рр.], Харків 2018, с. 1100.

[51] *Золота вежа. Українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки*, передм., запис і підгот. текстів, словник С.Г. Пушика, Ужгород 1983, с. 12-16.

[52] Там само, с. 15.

[53] Там само, с. 16-20.

> Поки знову дістався до лісу, звіялася така метелиця, що світу не видко. Хотів уже дрова рихтувати, як чує, що його хтось кличе. А в тім лісі була Мана. Знайшла вона Штефанка з кіньми та й зачала татовим голосом вабити […]. Підходить він ближче на голос, а то вже з другого боку чути […]. Як зачав Штефанко ходити то сюди, то туди по лісі – Мана завела його в страшні хащі[54].

Мана постає в цій казці в образі тисячолітньої баби, а не молодої дівчини, й обіцяє хлопцеві показати дорогу додому, якщо він три дні їй служитиме. Герой опиняється в хатинці Мани, і час там минає по-іншому, ніж у світі людей: коли юнак засинав, була зима, а коли прокинувся, побачив: «ліс зелений, цвіте все, пташки співають, бджоли літають – весна. Здогадується хлопець, що він у баби проспав не ніч, а цілу зиму»[55]. Мана дає хлопцеві завдання: три дні пасти її волів і не погубити їх. Героєві вдається це зробити завдяки допомозі чарівного помічника (безвухого вола): він переборює сон під час своєї служби й приганяє до стайні всіх волів. Однак звільнення з полону Мани є ілюзорним: вона відпускає героя, дарує йому за роботу золотого зайця, а потім наздоганяє, щоб знищити. Долає Ману не хлопець, а безвухий віл, який перетворився на коня, здатного літати: «Став кінь копитами бити, здійнявся в повітря, а ззаду зчинився шум – Мана летить. Почався бій у повітрі. Став кінь Ману в повітрі копитами бити. Бив, поки не порвав її на шматки. Впала Мана в ліс – зробилося з неї болото»[56]. У цій казці Мана теж уподібнюється до злої феї чи відьми, коли ставить перед героєм складні завдання, а потім переслідує його в повітрі, щоб убити. Власне міфологічні риси Мани-мавки є лише в мотиві насилання на хлопця блуду.

У казці *Золоте яєчко*[57] мавка постає в образі прекрасної дівчини, Лісової Царівни, яка дає головному героєві добру пораду, але не відкриває своєї сутності (не показує свого обличчя й не каже, хто вона) до моменту, поки хлопець не виконає те, що повинен: «– А хто ти така, що все знаєш? – Тобі ще рано знати. Відкрий обличчя, най тебе побачу. – Відкрию і побачиш його, але спершу йди до батька й поможи йому»[58]. Про те, що саме Лісова Царівна наслала на хлопця блуд, у казці не згадується. Навпаки, мавка привертає увагу юнака до того, що він дуже довго блукає у хащах: «Тобі, легіню, здається, що ти недавно тут, а ти вже ходиш лісами кілька років»[59]. Зустріч хлопця із Лісовою Царівною має відбутися біля куща з квітами, що теж відображає народні вірування про мавок як покровительок рослинного світу: «Коли вернешся з дому, тут буде велике

---

[54] Там само, с. 16.
[55] Там само, с. 17.
[56] Там само.
[57] Там само, с. 46-49.
[58] Там само, с. 48.
[59] Там само.

роздоріжжя, а кущ виросте великий і рясно зацвіте. Прийдеш, свиснеш і я тобі покажуся»[60]. Допомігши батькам, хлопець повертається до лісу, одружується з Лісовою Царівною і стає Лісовим Царем.

Висновки

Отже, у румунській та українській народній прозі ми бачимо функційно різні жіночі міфологічні образи. У проаналізованих румунських легендах домінуючим є образ доброї феї, здатної на самопожертву заради кохання (*Озеро фей*, *Потоплене місто*), втрата безсмертя сприймається героїнями як справедлива ціна за можливість бути поруч з коханим. Трагізм обох легенд зумовлений нездатністю фей протистояти фатальному, безмежному злу, яке постає в образах жорстокого мисливця Зегана (*Озеро фей*) та кам'яного бога торгівлі (*Потоплене місто*). Феї в цих двох легендах пов'язані з різними стихіями: фея Аліна та її піддані здатні літати, їхня стихія – повітря, фея Манга разом зі своїми сестрами живе у воді. Опинившись не у своїй стихії, кожна з них гине: Аліна перетворюється на квітку на дні озера, Манга – на кам'яну статую на поверхні землі. У чарівній казці *Маленька зелена змія* центральним образом є зла фея, яку здатна подолати лише людина. Протистояння зі злою феєю витримує дівчина Ана, яка проходить метафоричну ініціацію. Скориставшись порадами доброї феї, героїня рятує замкнутих під водою людей і знищує злу відьму, розбивши діамантові очі зеленої змії (символ душі злої феї). Таким чином, у розглянутих румунських легендах та казках феям властиві сміливість (Манга), героїзм (Аліна), мудрість (добра фея у казці *Маленька зелена змія*), часто вони постають добрими, на них проєктується образ богині – покровительки природи, архетип позитивної Аніми. Українські мавка, мана, лісниця, русалка частіше є персоніфікаціями демонічної, згубної краси. Мавки насилають на чоловіків блуд, прагнуть звабити юнака, підпорядкувати собі його волю. Із психологічної точки зору, в образі мавки-мани об'єктивувався страх чоловіків перед жіночою красою (яка асоціюється з чарами), страх утратити ясне бачення реальності та здатність тверезо мислити через пристрасть – метафорично «заблудитися» у своїх почуттях (*Казка про чарівну пташку*, казка *Штефанко й Мана*). Образ мавки як богині-покровительки природи є в українських казках *Золоте яєчко* та *Русалки і зла чарівниця*, героїні цих казок близькі своєю семантикою до образів румунських добрих фей.

References

Ban'oi V., Petrulyak N., *Somatyzmy u skladi frazeolohizmiv hovirky sela Rus'ki Komarivtsi Uzhhorods'koho rayonu Zakarpats'koyi oblasti: etnolinhvistychnyy aspekt*, «Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Filolohiya» 2020, vyp. 3 (43).

[60] Там само.

Campbell J., *Tysyachelikiy geroy*, vstup. st. N. Kalininoy, per. s angl. A. Khomik, Kiev 1997.

Cirlot J.E., *Slovar' symvolov. Mifologiya. Magiya. Psikhoanaliz*, Moskva 1994.

Entsyklopedychnyy slovnyk symvoliv kul'tury Ukrayiny, za zah. red. V.P. Kotsura, O.I. Potapenka, V.V. Kuybidy, Korsun' Shevchenkivs'kyy 2015.

Franz M.-L. von, *O snakh i smerti (Traum und Tod. Was uns die Traume Sterbender sagen)*, Moskva 2015.

Mitru A., *U krayu lehend. Kazky i lehendy*, per. z rumun. Maryny Slov'yanovoyi, Kyyiv 1991.

Neumann E., *Proiskhozhdenie i razvitie soznaniya*, per. s angl. A. Khomik, vstup. st. K.-H. Yunga, Kiev 1998.

Olteanu A.-L., *Mitologie română*, vol. I-III, Târgovişte 2021.

Orel V., *Kul'tura, simvoly i zhivotnyy mir*, Khar'kov 2013.

[Potushniak F.], *Demony vъ narodnomъ vrъrovanii*, «Russkaya Pravda» 1940, № 181 (30 avgusta).

Potushnyak F., *Hadъ vъ narodnomъ vrъrovanyu*, «Lyteraturna nedЪlya» 1941, roch. 1, ch. 12.

Revyts'ka Ye., *Rusalky i zla charivnytsya*, «Nash rodnyi kray» 1923 (detsember), roch. II, ch. 4.

Tykhovs'ka O., *Mahiya ta mifolohiya v ukrayins'komu fol'klori Zakarpattya: etnopsykholohichnyi aspekt*, Uzhhorod 2021.

Tykhovs'ka O., *Ukrayins'ka narodna charivna kazka: psykhoanalitychnyi aspekt*, vyd. 2-e, dopovn., Kyyiv 2023.

Turunen A., *Oznaky dobra i zla. Zabobony: Istoriya zabobonnykh zvychayiv*, per. z fin. I. Malevych, L'viv – Kyyiv 2020.

Shukhevych V., *Hutsul'shchyna: v 5 chastynakh*, [reprynt. vyd. 1899-1908 rr.], Kharkiv 2018.

Zolota vezha. Ukrayins'ki narodni kazky, lehendy, prytchi, perekazy, zahadky ta prypovidky, peredm., zapys i pidhot. tekstiv, slovnyk S.H. Pushyka, Uzhhorod 1983.

ПРО АВТОРОК

Оксана Тиховська – доктор філологічних наук (PhD), професор кафедри української літератури ДВНЗ «Ужгородський національний університет». **Публікації: монографії:** *Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект*, Ужгород 2021; *Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект*, 2-е вид., доповн., Київ 2023; *Замовляння та магічні ритуали як специфічні способи вираження лінгвального та екстралінгвального аспектів комунікації. Лінгвальний та екстралінгвальний аспекти комунікації в мультикультурному середовищі Закарпаття*, Ужгород 2021, с. 281-323. **Статті:** *Етнопсихологічний аспект рослинної магії в купальській обрядовості українців Закарпаття першої половини XX століття*, «Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Серія: Філологія» 2020, вип. 3 (27), с. 91-96; *Psychological Basis of the Image of a Dead Lover in Mythology of Transcarpatia and P. Kulish's Story «About, Why the Peshevtsov Pond Was Dried up in the Town of Voronezh»*, «Філологічні трактати» 2020, т. 12, № 1, с. 117-125; *Міфологізм новел Федора Потушняка „Капелюх із зеленим пером", „Упир", „В мочарах"*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2022, вип. 1 (47), с. 107-113.

ORCID ID 0000-0003-4663-5960

Email: oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua

Вероніка Баньоі – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет». **Публікації:** *Закарпатські мікротопоніми басейну річки Ужа, мотивовані колоративами*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2019, вип. 1 (41), с. 5-12; *Відображення українсько-угорської взаємодії в закарпатській мікротопонімії басейну річки Ужа*, [в:] *Україністика в Угорщині та поза її межами. Матеріали міжнародного наукового форуму 11-12 жовтня 2018 року*, Ніредьгаза 2019, с. 29-36; *Соматизми у складі фразеологізмів говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області: етнолінгвістичний аспект*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2020, вип. 3 (43) (у співавторстві з Н. Петруляк); *Репрезентація етнокультурної інформації в мікротопонімії басейну річки Ужа. Лінгвальний та екстралінгвальний аспекти комунікації в мультикультурному середовищі Закарпаття*, Ужгород 2021, с. 94-111; *Символьні значення компонентів-остеонімів у структурі діалектних фразеологізмів (на матеріалі говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області)*, «Наукові записки Національного університету „Острозька академія". Серія: Філологія» 2022, вип. 16 (84), с. 85-88 (у співавторстві з Н. Петруляк).

ORCID: 0000-0001-7957-8080
Email: veronica.banyoi@uzhnu.edu.ua

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152638

Jakub Walczak
Wrocław, Uniwersytet Wrocławski

KLASYCZNI ROMANTYCY? WOLFGANG A. MOZART, ALEKSANDER PUSZKIN, DON JUAN I „SZALEŃSTWO KATALOGOWANIA"

Classic(al) Romantics? Wolfgang A. Mozart, Alexander Pushkin, Don Juan and the 'Madness of Cataloguing'

ABSTRACT: This article aims to indicate the lines connecting these two eminent artists. For it seems interesting to draw parallels between their creative fates or to highlight the directions of the composer's and poet's artistic aspirations and their participation in the artistic discourse of their times. This seemingly paradoxical juxtaposition of the profiles of the two artists, who belonged to two different generations and represented different fields of art, should serve for general reflection on art at the turn of the 18th and 19th centuries. Regarded as a classicist, Mozart exhibited characteristics that could be attributed to the first Romantics (especially in his last works). His work, although deeply rooted in classical forms, carried innovative elements. Mozart's 'romanticism' is supported by the fact that he was probably the first composer in history whose works were, at least in part, misunderstood by his contemporaries. Pushkin, on the other hand, a classic of Russian literature, explored themes that were new, yet constantly polemicised against what had shaped him as a poet. The cultural phenomenon presented in the above argument can be summarised by the following statement: in many respects, Mozart was the first Romantic among the Classics, and Pushkin the last Classic among the Romantics.

KEYWORDS: classicism, romanticism, Mozart, Pushkin, transdisciplinarity

Przynależność twórcy do utrwalonego kanonu nie musi wiązać się z kategorycznym definiowaniem nurtu, w którym można by umiejscowić jego twórczość. Wbrew „szaleństwu katalogowania" (by nawiązać do polskiego tytułu książki Umberto Eco) oraz przekonaniu, że odbiorca woli mieć pewność co do kulturowej i ideowej tożsamości artysty, wielu z nich wymyka się jednoznacznym kryteriom przyjmowanym dla porządkowania serii faktów, artystycznych fenomenów i dzieł. Periodyzacja dziejów sztuki jest tylko jednym z wielu sposobów traktowania zjawisk artystycznych. Uwolnienie się od upraszczających skomplikowaną przecież materię historii kultury definicji, etykietek literackich oraz wewnętrznie sprzecznych „izmów" – jakie postulował

Copyright © 2024. Jakub Walczak. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

Pawieł Bierkow już sześćdziesiąt lat temu[1] – pozwoliło literaturoznawcom spojrzeć na procesy rozwoju artystycznego z uwzględnieniem całej ich złożoności. Propozycje te przełożyły się na praktykę badawczą wraz z rozwojem studiów transdyscyplinarnych, kojarzonych z nazwiskiem francuskiego filozofa i psychologa Jeana Piageta, które ujawniły potrzebę przełamania granic metodologicznych wewnątrz dyscyplin. Basarab Nicolescu w swoim *Manifesto of Transdisciplinarity* deklarował:

„Transdyscyplinarność dotyczy, jak wskazuje na to prefiks *trans*, tego, co jest zarazem między dyscyplinami, poprzez rozmaite dyscypliny i jednocześnie poza każdą z nich"[2]. Ryszard Nycz akcentował w tym kontekście możliwość rekonfiguracji dyscyplinowych podziałów całego pola humanistyki; badacz podkreślał, że analizy transdyscyplinowe zmierzają „z jednej strony, do identyfikacji powinowactw przedmiotowo-problemowych idących w poprzek (poniżej, powyżej) istniejących granic dyscyplinowych, z drugiej zaś – do uchwycenia historycznych procesów kształtowania i transformacji sztuk i nauk"[3].

Interesującym wyzwaniem wydaje się zatem spojrzenie w poprzek przyjętego podziału, a zwłaszcza przeciwstawienie się myśleniu o jednolitej stylistyce danego okresu, w celu odnalezienia miejsc wspólnych dla twórców, którzy *de facto* należeli do różnych epok i nie mieli szansy na wymianę myśli, niemniej jednak w ich portretach i utworach widać wspólny rys. Koncepcji tej przyświeca także myśl sformułowana przez Aleksandra Lipatowa, który twierdził, że w refleksji nad sztuką należy brać pod uwagę indywidualność twórcy, ponieważ jego dzieło nie stanowi jedynie martwej sumy ideologicznych koncepcji danej epoki[4].

Niniejszy szkic ma na celu wskazanie linii łączących dwóch znamienitych twórców. Nie chodzi rzecz jasna o linie pokrewieństwa czy też zbieżność charakterów; interesować mnie będą raczej paralele losów twórczych, czy też naświetlenie kierunków artystycznych dążeń kompozytora i poety oraz ich udział w dyskursie artystycznym swoich czasów. Ta refleksja jest wynikiem rekonesansu i szerszego spojrzenia, niźli tylko przez pryzmat utworów literackich. W przypadku obu twórców wiele istotnych faktów z ich artystycznego życiorysu odnajdziemy w korespondencji, jaką prowadzili ze swoimi przyjaciółmi, rodzinami, doradcami. O ile w przypadku Aleksandra Puszkina naturalnym wydaje się sięgnięcie do utworów literackich i tekstów krytycznych, to w przypadku Wolfganga Amadeusza Mozarta przedmiotem analizy mogą stać się libretta oper z okresu jego pobytu w Wiedniu, które odzwierciedlają idee józefińskiego oświecenia[5],

---

[1] P. Bierkow, *Problemy badawcze klasycyzmu rosyjskiego*, „Pamiętnik Literacki" 1970, nr 2, s. 345-370.

[2] B. Nicolescu, *Manifesto of Transdisciplinarity*, New York 2002, p. 44.

[3] R. Nycz, *Kulturowa natura, słaby profesjonalizm. Kilka uwag o przedmiocie poznania literackiego i statusie dyskursu literaturoznawczego*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006, s. 30.

[4] A. Lipatow, *Kalendarze literatury (O periodyzacji historycznoliterackiej)*, „Teksty" 1973, nr 3 (9), s. 143.

[5] Por. założenia badań Lucjana Puchalskiego w pracy pt. *Oświecenie po austriacku. Świat przedstawiony w operach W.A. Mozarta*, Wrocław 2011.

ale zapowiadają tematy, którymi żywić się będzie kultura romantyczna. Teksty librett, nawiązujące do rozwoju dramatu w danym okresie, mogą być traktowane przecież jako „narzędzie transferu i obiegu tematów, idei, wątków, estetyk etc. wspólnych kulturze europejskiej kilku stuleci […]”[6].

Miejsca wspólne

To zaskakujące z pozoru zestawienie sylwetek obydwu artystów, należących przecież do dwóch różnych pokoleń i reprezentujących różne dziedziny sztuki, powinno posłużyć ogólnej refleksji dotyczącej sztuki przełomu XVIII i XIX wieku, ponadto ma sens w kontekście rozważań nad tym, dlaczego jednego określa się mianem klasyka wiedeńskiego, a drugiego – klasyka rosyjskiej literatury. Także ze względu chociażby na chronologię i lata życia Mozarta (1756-1791) i Puszkina (1799-1837) naturalnym wydaje się poszukiwanie u ostatniego śladów inspiracji działalnością czy twórczością austriackiego kompozytora, czego przykładem są najbardziej „mozartowskie” spośród Puszkinowskich utworów: *Mozart i Salieri* (*Моцарт и Сальери*, 1830) i *Gość kamienny* (*Каменный гость*, 1830).

Tak postawiony problem badawczy determinuje określone wybory metodologiczne. W celu wskazania wspomnianych paraleli można zastosować pojęcie *loci communes*[7] (miejsca wspólne). Teoria *loci communes* dotyczy topiki, czyli w dzisiejszym rozumieniu literaturoznawczym zbioru tematów, wątków, lejtmotywów, paradygmatów. Takie potraktowanie pojęcia *locus / topos* (miejsce) pozwala zestawić różne teksty kultury, a także odwołać się do rzeczywistości pozatekstowej. I właśnie topika może stanowić wykładnik istniejącej w określonych granicach czasowo-przestrzennych wspólnoty kulturowej.

Jeśli zatem porównać sylwetki obydwu twórców, to na myśl przychodzi cały szereg podobieństw i miejsc wspólnych. U obydwu od wczesnej młodości geniusz przejawiał się z całą mocą, co w połączeniu z płodnością twórczą zaowocowało obfitym dorobkiem. Owa obfitość nie gwarantowała jednak nigdy zamożności – obydwaj często zmagali się z długami, czemu sprzyjało ich zamiłowanie do hazardu. Obydwaj niewysokiego wzrostu, zmagali się również z namiętnościami i słabością względem płci pięknej, choć ostatecznie każdy ożenił się tylko raz: Puszkin przeżył z Natalią Gonczarową sześć lat, Mozart z Konstancją Weber – dziewięć, a kres obu małżeństwom przyniosła przedwczesna śmierć. Niepokorni, buntowniczy, przekorni w relacji ze

---

[6] A. Borkowska-Rychlewska, E. Nowicka, *Uwagi wstępne*, [w:] *„Natchnienia poety i muzyka żenić się z sobą powinny…” Studia i szkice o libretcie*, red. E. Nowicka, A. Borkowska-Rychlewska, Poznań 2013, s. 9.

[7] Termin wprowadził do literaturoznawstwa Ernst R. Curtius. W klasycznej retoryce nazywane toposami – *loci communes*, jako „stałe środki wysławiania” (*Ausdruckkonstanten*), mogą być punktami odniesienia dla wielu różnych dziedzin i zagadnień poruszanych w mowie. Zob. E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948; przekład na język polski rozdziału poświęconego topice został po raz pierwszy zamieszczony w „Pamiętniku Literackim” LXIII, 1972, z. 1, s. 231-265.

swymi ojcami, przekonani o swoim wyjątkowym talencie, czemu dawali wyraz w swych postawach i listach do bliskich, nie dający się okiełznać władzy i licznym wrogom. Rzecz jasna te paralele pozostają raczej na drugim planie rozważań nad fenomenem działalności i pozycją obydwu twórców w dyskursie swojej epoki.

Wyznaczenie czytelnej granicy oddzielającej osiemnastowieczny klasycyzm od uznawanego za kierunek przeciwstawny romantyzmu jest zadaniem złożonym, ponieważ kryteria, według których powinny przebiegać linie podziału muszą uwzględniać nie tylko tło filozoficzne epoki oraz specyfikę dojrzewających w tym okresie kultur narodowych, ale także przemiany stylistyczne wewnątrz poszczególnych gatunków i form. Wiek XVIII, stanowiący punkt wyjścia niniejszych rozważań, był pod względem estetycznym okresem niezwykle dynamicznym, a rzekomo dominujący w nim klasycyzm w teorii i praktyce artystycznej ewoluował przecież ku klasycyzmowi typu oświeceniowego. Wraz z nim kształtowały się jednocześnie takie kierunki jak: sentymentalizm i prądy preromantyczne[8]. Warto też zwrócić uwagę na zmianę pozycji twórcy oraz funkcji jego dzieła. Interesować mnie będzie status poety i kompozytora w obu epokach, ponieważ jego określenie może być podstawą zrozumienia związku pomiędzy (nie)zależnością artysty, a ideową, tematyczną i formalną stroną jego twórczości.

Od wytwórcy do artysty

W drugiej połowie XVIII wieku obserwowano stopniowe przechodzenie pisarzy i kompozytorów z funkcji nadwornego literata, „rzemieślnika" czy *Kapellmeistra* na pozycje autonomiczne. Muzycy pozostawali wcześniej w służbie Kościoła lub arystokratycznych rodzin, a ich zadaniem było tworzenie muzyki na zamówienie, w celu szybkiego jej wykonania, a także zaspokojenie gustu mecenatu. Z całą mocą trzeba podkreślić, że późniejszy postulat *l'art pour l'art* obcy był kulturze przedromantycznej. Podobnie jak w Europie Zachodniej tego okresu, również w carskiej Rosji arystokracja mogła sobie pozwolić na utrzymywanie prywatnego zespołu teatralnego czy muzycznego, a członkami tych grup byli często poddani i chłopi, którzy w znaczeniu dosłownym byli własnością swoich panów[9].

Jak dużą podległością wobec pracodawcy nacechowana była relacja z pracownikiem, może świadczyć podanie Mozarta, jakie złożył w styczniu 1779 roku:

> Wasza Książęca Wysokość!
> Przewielebny Książę Świętego Cesarstwa Rzymskiego!
> Najłaskawszy Zwierzchniku i Panie!
>
> Wasza Książęca Wysokość etc. w swej wielkiej dobroci raczył najłaskawiej przyjąć mnie do służby po zgonie Cajetana Adlgassera. Ośmielam się więc prosić o zadekretowanie mojej nominacji na nadwornego organistę.

[8] Por. A. Lipatow, *Kalendarze…*, s. 145.

[9] Zob. L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 152.

> W tej i w każdej innej sprawie polecam się łasce Waszej Książęcej Wysokości, mojego łaskawego Zwierzchnika i Pana, najposłuszniejszy i najuniżeńszy sługa
>
> Wolfgang Amadé Mozart[10].

Nawet jeśli uwzględnimy konwencjonalność stylu tego rodzaju osiemnastowiecznych pism, to nie da się przejść obojętnie wobec tonu uniżenia, który jest świadectwem pełnej zależności od mecenatu. Co zaś szczególnie istotne, muzyka w tym czasie „musiała przede wszystkim towarzyszyć, nie posiadając przy tym artystycznej autonomii"[11]. Od zawsze współistniała z modlitwą, stanowiła dodatek czy ozdobnik, uświetniający uroczystości i ceremonie, by z czasem stać się sztuką dostępną szerszemu gronu odbiorców. Wraz z rozwojem instytucji muzycznych i koncertów publicznych, na których zaczęli występować podróżujący przez całą Europę wirtuozi, zmieniła się relacja pomiędzy mecenatem, kompozytorem i odbiorcą muzyki. W tym kontekście Mozart pisał do ojca: „W sprawie tego, co nazywamy popularnym, niech się papa nie trapi. W mojej operze będzie muzyka dla każdego rodzaju ludzi, z wyjątkiem rodzaju długouchych"[12].

Trzeba w tym miejscu wskazać istotny moment, w którym na scenę przemian w postrzeganiu rzemiosła kompozytorskiego wchodzi Mozart. Swoją osobowością twórczą zdominował on nową epokę, którą Pierre Chaunu określa jako szczyt albo kres oświecenia. Badacz stosuje zgrabny chwyt retoryczny, jaki służyć może do uczynienia wielkiego skrótu losów kompozytora, stwierdzając, że rok 1781, a więc zerwanie Mozarta z Salzburgiem i chlebodawcą – arcybiskupem Colloredo (adresatem wyżej cytowanego podania), to moment w historii muzyki, w którym „po raz pierwszy ktoś zlekceważył dwory i miejsce przy organach"[13]. Konflikt z pracodawcą, który niejako stał się przyczynkiem do uniezależnienia, kompozytor relacjonował w licznych listach do ojca od grudnia 1780 roku, by 9 maja 1781 napisać w wielkim wzburzeniu:

> Wyzywał mnie od szczeniaków i wykolejeńców, kazał mi się wynosić. […] Kłamał w żywe oczy, że dostaję 500 florenów, wyzywał od lumpów, łajdaków, kretynów […]. W końcu kiedy już krew zaczęła się we mnie burzyć, odezwałem się:
>
> – A więc Wasza Wysokość nie jest ze mnie zadowolony?
>
> – Co? Chce mi grozić, kretyn? Ach, co za kretyn! Oto są drzwi! Nie chcę mieć z tym pętakiem więcej do czynienia! […]
>
> – Niech i tak będzie! Jutro otrzyma pan moją dymisję na piśmie!
>
> Powiedz, kochany ojcze, czy aby nie powiedziałem tego za późno, bo na pewno nie za wcześnie?[14].

---

[10] W.A. Mozart, *Listy,* przeł. I. Dembowski, Warszawa 1991, s. 304.

[11] E. Fubini, *Historia estetyki muzycznej*, przeł. Z. Skowron, Kraków 2015, s. 254.

[12] W.A. Mozart, *Listy…*, s. 322.

[13] P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1989, s. 327.

[14] W.A. Mozart, *Listy…*, s. 343-344.

Na pytanie czy ten gest Mozarta był jedynie zapowiedzią wychodzenia artysty z roli służącego, który pozostawał „wolny, ale tylko w granicach otrzymanego zamówienia”[15], czy może był iście „romantycznym” porywem spod znaku *Sturm und Drang* i autentycznym wyzwoleniem, nie ma jednoznacznej odpowiedzi. Może w tym pomóc spojrzenie przez pryzmat wydarzeń i twórczości z ostatniego okresu życia Mozarta, kiedy pisał swoje ostatnie wielkie utwory (w tym opery *Don Giovanni* (KV 527), *Czarodziejski flet* (KV 620) oraz *Requiem d-moll* (KV 626)). Z pewnością jednak w postawie Mozarta, a także nieco starszego wiedeńskiego klasyka – Josepha Haydna, widać wyraźnie stopniową ewolucję statusu twórcy. Finalnym jej punktem będzie działalność Ludwiga van Beethovena, który „zamiast służyć arystokracji, jej każe usługiwać sobie”[16].

Analogiczna zmiana statusu twórcy dotyczyła także artystów słowa pisanego. Spoglądając na stan kultury rosyjskiej drugiej połowy XVIII wieku dostrzega się te same procesy, jakie miały miejsce w kulturach państw Zachodu: jej przeważnie dworski charakter, a co za tym idzie pewna zależność artysty od władzy, tracą stopniowo na sile. Sprzyjają temu powstające instytucje kultury i ośrodki intelektualne, takie jak Uniwersytet Moskiewski, który od 1755 roku kształci chłonącą idee oświeceniowe grupę inteligencji szlacheckiej. Trzeba jednak powiedzieć, że oświecenie austriackie, którego przedstawicielem był w sensie artystycznym Mozart, jak i oświecenie rosyjskie, którego rozwój przypada, podobnie jak w Europie Zachodniej, na drugą połowę XVIII wieku i lata panowania Katarzyny II, nie było formacją jednolitą[17], a stanowiło pewien konglomerat idei, upowszechnianych w zyskujących coraz większą popularność i rezonans społeczny czasopismach, nowo powstałych akademiach i teatrach, wspieranych także przez oświeconych władców. W Wiedniu końca XVIII wieku, przede wszystkim za sprawą reform cesarza Józefa II, które przyniosły złagodzenie cenzury, ożywa życie literackie. To na tej fali będą możliwe tłumaczenie i druk *Wesela Figara* (1778) Pierre’a Beaumarchais'go – utworu, którego inscenizacji zabraniał Ludwik XVI. Warto podkreślić, że tak, jak w operach Mozarta w pełni realizował się duch austriackiego oświecenia[18], tak w przypadku Rosji głównym nośnikiem idei oświeceniowych była literatura. W rosyjskiej przestrzeni kulturowej, w której instytucje i myśl filozoficzna były jeszcze zbyt słabe, by unieść dynamikę oświecenia, na plan pierwszy wysunęła się niezwykle zróżnicowana twórczość literacka. Dzięki przekładom z innych literatur

[15] A. Einstein, *Muzyka w epoce romantyzmu*, przeł. M. i S. Jarocińscy, Warszawa 1965, s. 22.

[16] Ibidem, s. 28.

[17] W przekonujący sposób popularny mit o rzekomej jasności i spójności tego stylu rozbija w swojej monumentalnej pracy amerykański badacz – Charles Rosen. Zob. Ch. Rosen, *Styl klasyczny. Haydn, Mozart, Beethoven*, przeł. R. Augustyn, Kraków 2014.

[18] W swojej pracy poświęconej mozartowskim librettom L. Puchalski podkreśla, że są one przykładem kulturowego pluralizmu tradycji austriackiej i odnaleźć w nich można całą skomplikowaną problematykę epoki, która „z jednej strony przesiąknięta była poczuciem formy i sceptycyzmem schodzącego ze sceny historii feudalnego świata, a z drugiej otwierała się pedagogiczne koncepcje estetyczne oraz naiwnie postępowe hasła i postulaty wchodzącego dopiero na tę scenę mieszczaństwa […]” (L. Puchalski, *Oświecenie po austriacku…*, s. 13).

(niemieckiej, francuskiej, angielskiej, włoskiej czy polskiej), w XVIII wieku związki literatury rosyjskiej z Europą stają się szczególnie intensywne, a „w wyniku szybkiego przyswajania i krytycznego przetwarzania bogactwa ideowego i artystycznego literatury światowej literatura rosyjska XVIII wieku osiąga – szczególnie pod koniec stulecia (Fonwizin, Dierżawin, Radiszczew, Karamzin) – bardzo wysoki poziom”[19]. Trzeba nadmienić, że w Rosji końca XVIII i początku XIX wieku wiedeńska klasyka była nieźle rozpoznana i chętnie grywana. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że tłumaczenia tekstu popularnego w tym czasie, także w Rosji, oratorium *Stworzenie świata* (*Die Schöpfung*, 1796-1798) Haydna podjął się zachwycony dziełem wiedeńskiego klasyka Nikołaj Karamzin. Na marginesie wspomnieć można także o poświęconym Mozartowi artykule Karamzina *Анекдоты из жизни славного Моцарта* (1802).

Przeglądając życiorysy czołowych pisarzy rosyjskiego oświecenia, nie można przejść obojętnie wobec faktu, że również oni w mniejszym lub większym stopniu uzależnieni byli od aparatu państwowego, co wcale nie wykluczało aktywnego ich udziału w dyskursie dotyczącym ustroju państwa i krytyki zastanych relacji pomiędzy władzą a różnymi grupami społecznymi. Nikołaj Nowikow (1744-1818), chociaż skazany później przez Katarzynę II za swoją działalność publicystyczną, krytykę władzy i związki z masonerią[20], służył wcześniej jako oficer gwardii oraz sekretarz w powołanej przez cesarzową Komisji do Opracowania Nowego Kodeksu. Denis Fonwizin (1745-1792), krytykujący w swojej komedii obraz prowincjonalnej szlachty, również był urzędnikiem – pozostawał na służbie u ministra spraw zagranicznych hrabiego Nikity Panina, by wreszcie popaść w niełaskę cesarzowej, która zakazała druku jego dzieł zebranych. Wreszcie powinno w tym miejscu paść nazwisko nadwornego panegirysty i, przez krótki okres, osobistego sekretarza Katarzyny II – Gawriiła Dierżawina (1743-1816), który zajmował stanowisko gubernatora, senatora i pierwszego w historii Rosji ministra sprawiedliwości; ostatecznie jednak również on podał się do dymisji ze wszystkich stanowisk. Przywołanie jedynie kilku nazwisk z całej plejady pisarzy, którzy wznieśli sobie zasłużone pomniki w historii literatury rosyjskiej, ma służyć jako potwierdzenie faktu stopniowego wychodzenia na pozycje niezależności, jakie obserwuje się w biografiach twórców różnych dziedzin sztuki XVIII wieku i może posłużyć za punkt wyjścia do rozważań na temat kolejnego pokolenia, do jakiego należał już Puszkin.

Nie będzie nadużyciem nakreślenie paraleli pomiędzy losem Mozarta i Puszkina, zwłaszcza kiedy uświadomimy sobie, że rosyjski poeta również pozostawał w służbie państwowej: po ukończeniu liceum w Carskim Siole pracował w Kolegium Spraw Zagranicznych w Petersburgu, aktywnie uczestnicząc jednocześnie w życiu literackim. Za wiersze, które wzbudzały niezadowolenie carskich cenzorów, wiosną 1820 roku

---

[19] P. Bierkow, *Problemy badawcze…*, s. 355-356.

[20] W czasopiśmie „Трутень” (Truteń), wydawanym przez Nowikowa, nie szczędzono gorzkich słów pod adresem carycy, czego przykładem może być list od rzekomego czytelnika do wydawcy, w którym stwierdzał, mając na myśli Katarzynę II, iż „nie może ścierpieć, gdy się chwali innych, sądząc, że odbywa się to jej kosztem i dlatego pragnie, by wszyscy stali się pochlebcami”. Cyt. za: W. Serczyk, *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław i in. 1984, s. 203.

Puszkin został ukarany zesłaniem na Południe Rosji, które oficjalnie nazwano „przeniesieniem służbowym". Poetę wysłano do Jekaterynosławia, latem odbył trzymiesięczną ekskursję po Kaukazie i Krymie, jesienią osiadł na blisko trzy lata w Kiszyniowie, następnie w połowie 1823 roku został przeniesiony do Odessy. W tym samym roku pisał w liście do brata:

> Życie z pióra jest niemożliwe przy dzisiejszej cenzurze, na stolarza mnie nie kształcono, na nauczyciela się nie nadaję, chociaż uczyłem się religii i umiem liczyć – pracuję jako urzędnik, i to nie z własnej woli – rzucić tej pracy nie mogę[21].

Ze swoim kolejnym zwierzchnikiem – Michaiłem Woroncowem, Puszkin również był skonfliktowany, a sytuacji nie sprzyjał wcale flirt z żoną gubernatora, która to „z wrodzoną polską lekkomyślnością i kokieterią pragnęła podobać się wszystkim naokoło – i nikt w tym względzie jej nie prześcignął"[22]. Po roku zesłano go do rodzinnej wsi Michajłowskoje i zwolniono dyscyplinarnie ze służby państwowej. Niemniej poeta do końca życia pozostanie pod bacznym okiem cara – Mikołaj I zdecydował, że osobiście będzie recenzował wiersze Puszkina. Swego rodzaju upokorzeniem było także nadanie mu w 1833 r. niskiego w hierarchii rang tytułu *kamerjunkra*, dzięki któremu Puszkin miał wstęp na dwór carski. Paradoksalnie jednak do okoliczności poeta wolny był od zależności, na jaką skazani byli nadworni literaci Katarzyny II, miotający się pomiędzy postawami krytycznymi i bałwochwalczymi. Być może dlatego Wissarion Bieliński wygłosił dość jednoznaczną i radykalną opinię, że „przed Puszkinem mieliśmy poetów, lecz żaden z nich nie był poetą-artystą; Puszkin był pierwszym poetą-artystą"[23].

Świadomość stylu, wraz z wynikającym z niej bagażem wymogów ciążących na twórcy, zarówno u Mozarta, jak i u Puszkina była niezmiernie wysoka. Jednak już identyfikacja i definiowanie aktualnych zjawisk i tendencji w sztuce nie było sprawą oczywistą, o czym mogą świadczyć słowa rosyjskiego poety:

> Наши критики не согласились еще в ясном различии между родами классическим и романтическим. Сбивчивым понятием о сем предмете обязаны мы французским журналистам, которые обыкновенно относят к романтизму все, что им кажется ознаменованным печатью мечтательности и германского идеологизма или основанным на предрассудках и преданиях простонародных: определение самое неточное. Стихотворение может являть все сии признаки, а между тем принадлежать к роду классическому[24].

---

[21] A. Puszkin, *Listy*, przeł. M. Toporowski, D. Wawiłow, Warszawa 1976, s. 67.

[22] B. Mucha, *Aleksander Puszkin. Opowieść biograficzna (w dwusetną rocznicę urodzin poety)*, Piotrków Trybunalski 1999, s. 130.

[23] W. Bieliński, *Wybór pism o Puszkinie*, przeł. W. Lipczyński, Wrocław 1953, s. 109-110.

[24] А. Пушкин, *О поэзии классической и романтической*, [в:] Idem, *Полное собрание сочинений в 16 томах*, т. 11, Москва 1949, с. 36.

Klasycyzm, który jako styl miał ambicje unieść idee oświeceniowe, przejawiał się we wszystkich dziedzinach twórczości artystycznej, ale rozwój form i gatunków typowych dla kultury romantycznej wiązał się z jednoznacznym upadkiem oświeceniowych iluzji i harmonijnej równowagi klasycyzmu. Niemniej, rosyjski romantyzm długo nie zrywa z osiemnastowiecznym dziedzictwem, wynosząc jednak na plan pierwszy romantyczną ideę przedstawienia w sztuce indywidualnej duchowości człowieka. Pisał o tym już po śmierci Puszkina Bieliński, podkreślając że udziałem poety stała się „tak zwana wojna klasycyzmu (martwego naśladownictwa usankcjonowanych form) z romantyzmem (dążenie do swobody i oryginalności form)”[25]. Według krytyka, była ona echem podobnej walki w całej Europie, którą w Rosji zapoczątkował *Rusłan i Ludmiła* (*Руслан и Людмила*, 1820) – poemat będący w zasadzie dowodem na „klasycyzm odnowiony”. Nie należy mieć wątpliwości, że Puszkin dobrze zorientowany był w poetyce przemijającej szkoły, której przecież był wychowankiem i jednym z najzdolniejszych uczniów. Intrygująco, z perspektywy kolejnych już epok literackich, brzmią słowa Bielińskiego, stawiającego tezę:

> [...] gdyby ówcześni tak zwani klasycy posiadali więcej umiejętności samodzielnego myślenia a mniej rutyny, powinni byli zjawienie się *Rusłana i Ludmiły* uważać za zwycięstwo nad tak zwanymi romantykami, na Puszkinie ześrodkować wszystkie dzieje swej grupy, a za istotnego, najniebezpieczniejszego dla siebie wroga – uważać Żukowskiego, który był prawdziwym przedstawicielem romantyzmu[26].

W cytowanym już szkicu pt. *O poezji klasycznej i romantycznej* (*О поэзии классической и романтической*) Puszkin przywołuje antyczne wzorce, jakie kultywował klasycyzm w takich gatunkach jak oda, elegia, epigramat, epopeja, czy też w dramacie. Odpowiada sobie także na pytanie o formy romantyczne, które z założenia uległy modyfikacjom względem klasycznych. Świadomie używał jednak poetyki klasycystycznej, czego wyrazistym przykładem są choćby takie wczesne, „licealne” utwory jak: *Do Licyniusza* (*К Лициниию*, 1815), oda *Wolność* (*Вольность*, 1817), *Do Czaadajewa* (*К Чаадаеву*, 1818). Z czasem da się zauważyć, że sztywne ramy krępowały zapędy poety, chcącego uwolnić się od „patronatu” władzy czy idei, a także od dyktatu oświeceniowego dydaktyzmu. W konsekwencji nastąpiło też świadome odejście od reguł poetyki, a ściślej – maniery klasycystycznej. Mimo że Puszkin nie kultywował zastanych form, to w swojej poezji składa swego rodzaju hołd tradycji klasycyzmu. Dziedzictwo to było organicznie wpisane w twórczość nowego pokolenia poetów, następców Michaiła Łomonosowa i Gawriiła Dierżawina; co więcej, było traktowane przez nich jako jeden z aspektów niezbędnych do uczynienia kolejnego kroku: rozwijania form nowych. Proces twórczy zakładał bowiem obecność tego, co tradycyjne i nowatorskie. Oba elementy równoważyły się w świadomości poety, przynosząc

[25] W. Bieliński, *Wybór pism…*, s. 68.
[26] Ibidem, s. 128-129.

nieznane dotąd tematy i formy; za naczelną zasadę przyjął jednak Puszkin pełną swobodę twórczą, czemu dawał wyraz w szkicu *O tragedii* (*О трагедии*, 1825), krytykując klasyczną zasadę jedności miejsca i czasu: „И все это ничего не значит. Не короче ли следовать школе романтической, которая есть отсутствие всяких правил, но не всякого искусства?”[27].

Podobne spostrzeżenia na temat dwóch ścierających się estetyk odnaleźć można w pełnych błyskotliwych uwag dziennikach Eugène'a Delacroix. Szukając odpowiedniej definicji, a zarazem rozważając dylemat: której sztuce oddać wyższość – klasycznej czy romantycznej, francuski malarz pisze: „Klasycznymi nazwałbym […] dzieła regularne, które nie tylko zadowalają umysł dokładnym, wspaniałym czy przejmującym przedstawieniem uczuć i rzeczy, ale ponadto jednością, porządkiem logicznym”[28]. Delacroix wielbił to, co klasyczne, czyli wedle jego opinii wyróżniające się prostotą i doskonałością, był jednak na wskroś malarzem czasów romantycznych. Obca mu była osławiona nostalgia i udręka, jaka trawiła niemieckich romantyków spod znaku Arthura Schopenhauera, Heinricha Heinego, Caspara Davida Friedricha, Roberta Schumanna itd. Po wysłuchaniu utworów Fryderyka Chopina, odnotowując w dzienniku, że był nimi wstrząśnięty, dodaje: „Cóż można znaleźć doskonalszego? Bardziej przypomina Mozarta niż ktokolwiek inny. […] Zaczynam namiętnie nie znosić Schubertów, marzycieli, Chateaubriandów, Lamartine'ów itd. […] Ta mglistość, ten ciągły smutek […] Oto szkoła chorej miłości”[29].

Don Juan – klasyczny romantyk?

Mit Don Juana, postaci legendarnego uwodziciela i cynicznego hedonisty, który za swe przewinienia ponosi należną karę, chętnie był reinterpretowany, począwszy od wieku XVII, aż po czasy nam współczesne. Wywodzący się z hiszpańskiej legendy o andaluzyjskim szlachcicu, amant i oprawca, należy do tak zwanych „*odwiecznych typów*, pełniących funkcję spoiwa w łańcuchu tradycji literackiej od czasów renesansu hiszpańskiego do postmodernizmu”[30]. Jak trafnie zauważa Aleksandra Szymańska, „wprowadzenie do utworu postaci Don Juana stwarzało i nadal stwarza możliwość szeroko pojętego dialogu pomiędzy bohaterem pierwowzoru literackiego i nowymi realizacjami postaci”[31]. Badaczka stosuje w tym kontekście pojęcie „tekstu donżuanowskiego”[32].

---

[27] А. Пушкин, *О трагедии*, [в:] Idem, *Полное собрание сочинений в 10 т.*, Ленинград 1977-1979, т. 7, с. 27-28.

[28] E. Delacroix, *Dzienniki. Część druga (1854-1863)*, przeł. J. Guze, J. Hartwig, Wrocław 1968, s. 229.

[29] E. Delacroix, *Dzienniki. Część pierwsza (1822-1853)*, przeł. J. Guze, J. Hartwig, Wrocław 1968, s. 211.

[30] A. Szymańska, *Postać Don Juana w utworach pisarzy rosyjskich XIX wieku*, Łódź 2009, s. 13.

[31] Ibidem, s. 14.

[32] A. Szymańska, *Z rozważań nad tekstem donżuanowskim literatury rosyjskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Rossica” 2015, s. 303-311.

Oświeceniowy Don Juan to nie tylko kobieciarz – symbolizował on także (a może przede wszystkim) racjonalność, sceptycyzm wobec norm społecznych oraz dążenie do zaspokojenia osobistych pragnień. Taki jest bohater Moliera – zatwardziały libertyn i indywidualista, który pociąga swoją „bluźniercza odwagą", „nieliczeniem się z nakazami religii" oraz „igraniem ze świętością sakramentu małżeństwa"[33]. Kara, jaka go spotyka, jest nie tyle karą za uwodzenie kobiet, co raczej represją za bluźniercze wypowiedzenie posłuszeństwa względem określonego światopoglądu. Romantycy natomiast reinterpretowali tę postać, nadając jej bardziej introspektywny wymiar. Obie estetyki, choć różniły się w podejściu do mitu Don Juana, podkreślały jego uniwersalność. W literaturze romantycznej stał się uosobieniem nieposkromionej namiętności, buntu przeciwko konwenansom oraz tragicznej walki z losem – jak w poemacie lorda Byrona. Wspomniany wyżej Delacroix, jako jeden z pierwszych dojrzał w Mozartowskim *Don Giovannim*[34] (premiera 1787) przebłyski myślenia romantycznego:

> Cóż za cudowne połączenie elegancji, wyrazu, bufonady, okropności, czułości, ironii, a wszystkiego tu w miarę. […] Beethoven rzeczywiście bardziej ukazał nowoczesny charakter sztuki, zwrócił się ku melancholii i ku temu, co, słusznie lub niesłusznie, nazywa się romantyzmem. A jednak *Don Juan* jest pełen romantycznego uczucia. […] Mozart, który jest równie nowoczesny, to znaczy nie obawia się dotknąć melancholijnej strony zjawisk […] łączy odrobinę cudownego smutku z pogodą i wytwornością umysłu […][35].

Interpretacja Delacroix, choć pociągająca retorycznie, wpisuje się w pewien trend, jaki zaobserwować można u dziewiętnastowiecznych komentatorów twórczości Mozarta; tacy twórcy jak Ernst Theodor Amadeus Hoffmann[36] czy Søren Kierkegaard[37] chcieli uczynić z Don Giovanniego romantycznego zuchwalca, którego wewnętrzna walka oraz rzekoma tęsknota za absolutem i miłością, wynieść ma ponad zwykłych śmiertelników i przenieść niemal w obszary transcendencji. Chociaż takie odczytania zaważyły na postrzeganiu Don Juana przez cały wiek XIX, kiedy tę postać stawiano w jednym szeregu z Faustem, Hamletem, Don Kichotem, to jednak nie da się zaprzeczyć, że romantyzm – jak zauważa Alfred Einstein – „zrobił później co mógł, by błędnie, po swojej myśli interpretować Mozarta, jako że nie mógł go negować"[38].

Don Giovanni u Mozarta nie jest postacią schematyczną, jest raczej figurą wielowymiarową, co sprawia, że trudno go zamknąć w sztampie słynnego kochanka i zło-

---

[33] K. Starczewska, *Wzory miłości w kulturze Zachodu*, Warszawa 1975, s. 21.

[34] Pełny tytuł brzmi: *Il dissoluto punito ossia il Don Giovanni* (*Rozpustnik ukarany, czyli Don Giovanni*).

[35] E. Delacroix, *Dzienniki. Cześć pierwsza...*, s. 115; 120; 354.

[36] E.T.A. Hoffmann, *Don Juan*, [in:] Idem, *Dichtungen und Schriften, sowie Briefe und Tagebücher*, Weimar 1924, B. 1, S. 137-156.

[37] S. Kierkegaard, *Albo–albo*, przeł. M. Hammermeister, Gdańsk 2015.

[38] A. Einstein, *Mozart. Człowiek i dzieło*, przeł. A. Rieger, Kraków 1983, s. 468.

czyńcy. Jego charakter łączy w sobie sprzeczności, a motywacje pozostają często niejasne, co czyni go bardziej złożonym niż tradycyjne wyobrażenie uwodziciela. Oczywiście i ta strona tej postaci właściwie jest pokazana, a o „dokonaniach" słynnego kochanka dowiadujemy się już na początku opery, kiedy to służący Don Giovanniego – Leporello, w słynnej „arii katalogowej" z dumą prezentuje długą listę uwiedzionych:

> In Italia seicento e quaranta;
> In Almagna duecento e trentuna;
> Cento in Francia, in Turchia novantuna;
> Ma in Ispagna son già mille e tre[39].

Na marginesie można dodać, że Puszkinowi zapewne imponowałby ten katalog, szczególnie, że w noc poślubną sam miał wyszeptać swej żonie, że jest jego sto trzynastą kobietą[40]. Zresztą „skatalogował" on też wybranki swego serca, a ów katalog przyjęło się nazywać „Donżuańską listą Puszkina" (*ros.* Дон-Жуанский список Пушкина)[41].

W operze Mozarta Don Giovanni nie tylko uwodzi, ale również prowokuje, kłamie, manipuluje, nie mogąc wyzwolić się ze swojego nałogu krzywoprzysięstwa, a tym samym wciąga widza w moralny i emocjonalny labirynt. To właśnie te cechy powodują, że postać ta pozostaje nieuchwytna i intrygująca. Nie ma u Mozarta oświeceniowego moralizatorstwa – librecista i kompozytor nie dali bohaterowi możliwości wyrażenia skruchy i odkupienia win, jak było to w jednej z wersji hiszpańskiej legendy. Don Giovanni ryzykuje, demonstracyjnie rzuca wyzwanie wciągającemu złu, depcze wszelkie kanony postępowania typowe dla jego klasy społecznej – za nic więc ma szlachetne gesty, litość czy współczucie, co w oświeceniowo-manichejskiej wizji świata musiało się spotkać z jednoznacznym potępieniem.

Trzeba odnotować, że autor libretta – Lorenzo Da Ponte[42] i kompozytor tak zbudowali tę partię, iż zawiera ona w sobie cechy poważne i komiczne. We włoskiej operze tego czasu funkcjonowało określenie *mezzo carattere* (charakter pośredni), czyli postać o rysie niejednoznacznie dramatycznym, ale też nie komicznym. Konsek-

---

[39] We Włoszech sześćset czterdzieści; W Niemczech dwieście trzydzieści jeden; Sto we Francji, w Turcji dziewięćdziesiąt jeden; Ale w Hiszpanii jest ich już tysiąc trzy (tłum. moje – JW). Zob. M. Mila, *Lettura del Don Giovanni di Mozart*, Torino 1988, s. 93-102.

[40] Zob. T. Klimowicz, *Pożar serca. 16 smutnych esejów o miłości, o pisarzach rosyjskich i ich muzach*, Wrocław 2005, s. 36.

[41] Zob. П. Губер, *Донжуанский список Пушкина. Потаенная любовь поэта*, Санкт-Петербург 2015; О. Видова, *Еще раз о Дон-Жуанском списке Пушкина: Души неясный идеал*, „Наше наследие" 2006, № 79-80.

[42] Na temat postaci włoskiego librecisty, współautora sukcesu wielu kompozytorów, jego interesującej biografii i drogi twórczej zob. m.in. A. Holden, *The Man Who Wrote Mozart: The Extraordinary Life of Lorenzo Da Ponte*, London 2006.

wencją tego jest fakt, że w obrębie jednego gatunku jakim jest *dramma giocoso*, a tym mianem określa się *Don Giovanniego*, dochodzi do konfrontacji charakterów: *parti serie* i *parti buffe*; postaci bywają przerysowane, sceny humorystyczne przeplatają się (czy nawet łączą) z budzącymi grozę, często też postać poważna prezentowana jest w komicznej sytuacji lub *vice versa*. Jeszcze w czasach Mozarta istniał sztywny podział na operę *seria* i *buffa*; koncepcja kompozytora polegała na tym, by w *mezzo carattere* połączyć właśnie cechy poważne i komiczne – tak stało się w przypadku Don Giovanniego[43].

Puszkin, znający operę Mozarta, podejmuje się wyjątkowego eksperymentu. Nie zamierza jednak – w przeciwieństwie do swoich wielkich poprzedników – nadawać nawet cienia komiczności swojemu bohaterowi, odcina się jednoznacznie od molierowskiej i mozartowskiej „bufonady", dopisując do cyklu swoich miniatur takie określenia, jak: „szkice dramatyczne" czy „studia dramatyczne".

W przeciwieństwie do dzieła Da Ponte i Mozarta, to nie imię Don Juana wybrzmiewa w tytule utworu. Puszkin powraca do utrwalonej już w literaturach europejskich formuły „gościa kamiennego" (od *hiszp.* „convidado de piedra" w pierwowzorze Tirso de Moliny z 1630 r.), niejako wyprowadzając Komandora z cienia słynnego uwodziciela. Fakt, że mottem *Gościa kamiennego* stały się słowa zaczerpnięte wprost z libretta opery, nie pozostaje także bez znaczenia:

> Leporello
> *O statua gentissima*
> *Del gran' Commendatore!...*
> *...Ah, Padrone!*[44]

Oczywiście, to za sprawą Komandora Don Juan ponosi karę, ale centralną postacią pozostaje jednak on sam. W odróżnieniu od opery Mozarta, w której pojawienie się Komandora oznacza nagły zwrot (kończą się żarty, a zaczyna tragedia[45]), Puszkin dąży do intensyfikacji dramatu od samego początku, kiedy to Don Juan, wbrew zakazowi, powraca do Madrytu. Prowadzi on swoistą walkę z Komandorem, traktując go jak rywala, mimo że ten nie należy do świata żywych. W finale jednak to „kamienny gość" triumfuje, nie dając Don Juanowi – podobnie jak u Mozarta – szansy na odrodzenie czy odkupienie win.

Co zaś stanowi prawdziwą nowość na tle innych literackich wcieleń, to fakt, iż Don Juan u Puszkina ubrany został w kostium poety. Doszukiwać się tu można oczywiście

---

[43] Zob. *Opera buffa in Mozart's Vienna*, ed. M. Hunter, J. Webster, Cambridge 1997; S. Sadie, *Mozart: The Early Years, 1756-1781*, Oxford – New York 2006, p. 358; J. Rushton, *W.A. Mozart: Don Giovanni*, Cambridge 1981, p. 5-6.

[44] А. Пушкин, *Каменный гость*, [в:] Idem, *Полное собрание сочинений в 20 томах*, Санкт-Петербург 2009, т. 7, с. 133.

[45] Por. M. Battistini, L. Impelluso, S. Zuffi, *Historia portretu. Przez sztukę do wieczności*, przeł. H. Cieśla, Warszawa 2001, s. 7.

próby dowartościowania jego osoby, oznaczającego – zgodnie z romantycznym światopoglądem – nobilitację zwykłego śmiertelnika i uczynienie z niego człowieka ponadprzeciętnego. Poeta, posiadający siłę sprawczą, wyzwolony z duszących ram konwencji, nie mógł przecież być jedynie pospolitym bawidamkiem. Jednocześnie lakoniczność formy i treści utworu nie pozwala na ostateczne rozstrzygnięcie kwestii: czy Don Juan jedynie posługiwał się pozą poety, tworząc wokół siebie aurę niezwykłości i tak zdobywając względy swych wybranek (Laura śpiewać miała pieśni autorstwa swego kochanka), czy może faktycznie mamy dostrzegać w nim prawdziwego, romantycznego poetę? Kwestie te oczywiście mogą podlegać interpretacjom[46], a te nie zawsze bywają zgodne z intencjami samego autora.

Puszkinowski bohater jest targany namiętnościami, które wiodą go wręcz do perwersyjnych inklinacji (np. scena zalotów do Laury w obecności zwłok zamordowanego rywala). Przeplata je rzecz jasna uczucie znużenia, powodowane także powtarzalnością odgrywanych miłosnych rytuałów. Jednak nie jest on ani dekadentem, ani nihilistą, a dodatkowo – w przeciwieństwie do mozartowskiego Don Giovanniego – ma w sobie sporo autorefleksji, zadumy, liryczności, a momentami nawet patosu. Widoczną różnicę w zachowaniu Don Juana przynosi spotkanie z Donną Anną – wydaje się, że od tego momentu przeistacza się on z „posłusznego ucznia rozpusty" – jak sam o sobie mówi – w poszukującego ideału romantycznego bohatera. Zresztą on sam przekonuje Donnę Annę o zmianie, jaka w nim nastąpiła:

Но с той поры, как вас увидел я,
Мне кажется, я весь переродился.
Вас полюбя, люблю я добродетель
И в первый раз смиренно перед ней
Дрожащие колена преклоняю[47].

Czy zmiana ta świadczyć może o odnowie moralnej Puszkinowskiego bohatera? Na to pytanie znów nie można udzielić jednoznacznej odpowiedzi. W swojej znamienitej monografii poświęconej rosyjskim literackim wcieleniom Don Juana, A. Szymańska przywołuje pogląd Erica Bentleya, który słusznie twierdził, iż takie postaci jak Hamlet, Faust czy właśnie Don Juan należą do tzw. otwartych figur dramatycznych i „nie należy żądać i oczekiwać, że postacie będą albo tradycyjnie określonymi abstrakcyjnymi typami, albo jasno zdefiniowanymi indywidualnościami. Tajemnica postaci tkwi bowiem w jej otwartości […]"[48]. Na tym polega wkład Puszkina w krea-

[46] Zob. m.in.: А. Ахматова, *„Каменный гость" Пушкина*, [в:] *Пушкин: Исследования и материалы*, Москва – Ленинград 1958, т. 2, с. 185-195; Д. Устюжанин, *Маленькие трагедии А.С. Пушкина*, Москва 1974; В. Соловьев, *Одиночество свободы (О „Каменном госте")*, [в:] *В мире Пушкина*, Москва 1974, с. 208-255; Т. Бароти, *Дон Гулн и Командор в оценочной системе Пушкина*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae" 1978, № XIII, s. 15-45.

[47] А. Пушкин, *Каменный гость…*, с. 161.

[48] Cyt. za: A. Szymańska, *Postać Don Juana…*, s. 54.

cję kolejnego wcielenia tego bohatera – skonstruował dość tajemniczą i niejednoznaczną postać, unikając jednak konieczności osądzania, potępiania, przyszywania łatki i dookreślania.

Zakończenie

W przedstawionej analizie zostały zaprezentowane pewne linie łączące nie tylko twórców uznawanych za przedstawicieli różnych epok i sztuk, ale przede wszystkim tło kulturowe, które pozwoliło na szerszy ogląd niźli tylko z perspektywy periodyzacji kultury, genologii czy filozofii. Wykazano, że możliwe jest wyodrębnienie wspólnej płaszczyzny, na której dokonano konfrontacji postaw i dokonań twórczych obu artystów. Obaj balansowali pomiędzy klasycznymi formami a nowymi, wymykającymi się definicjom założeniami w sztuce. Mozart, uważany za klasyka, wykazywał cechy, które można by przypisać pierwszym romantykom (zwłaszcza w jego ostatnich utworach). Jego twórczość, choć głęboko zakorzeniona w klasycznych formach, niosła ze sobą elementy nowatorskie. Za „romantycznością" Mozarta przemawia fakt, że był on prawdopodobnie pierwszym kompozytorem w historii, którego dzieła, przynajmniej częściowo, spotkały się z niezrozumieniem ze strony współczesnych. Z kolei Puszkin, klasyk literatury rosyjskiej, eksplorował tematy nowe, stale polemizując jednak z tym, co ukształtowało go jako poetę. Fenomen kulturowy, jaki zaprezentowano w powyższym wywodzie, podsumować można konstatacją: pod wieloma względami Mozart był pierwszym romantykiem wśród klasyków, a Puszkin – ostatnim klasykiem wśród romantyków. Idąc jednak tym tropem, nie wyzbędziemy się historycznego punktu widzenia, który zawodzi w stosunku do twórców tego formatu, a przede wszystkim w odniesieniu do ich genialnych dzieł.

References

Akhmatova A., *„Kamennyy gost'" Pushkina*, [v:] *Pushkin: Issledovaniya i materialy*, Moskva – Leningrad 1958, t. 2.

Baroti T., *Don Guan i Komandor v otsenochnoy sisteme Pushkina*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae" 1978, № XIII.

Battistini M., Impelluso L., Zuffi S., *Historia portretu. Przez sztukę do wieczności*, przeł. H. Cieśla, Warszawa 2001.

Bazylow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.

Bieliński W., *Wybór pism o Puszkinie*, przeł. W. Lipczyński, Wrocław 1953.

Bierkow P., *Problemy badawcze klasycyzmu rosyjskiego*, „Pamiętnik Literacki" 1970, nr 2.

Borkowska-Rychlewska A., Nowicka E., *Uwagi wstępne*, [w:] *„Natchnienia poety i muzyka żenić się z sobą powinny…". Studia i szkice o libretcie*, pod red. E. Nowickiej i A. Borkowskiej-Rychlewskiej, Poznań 2013.

Blume F., *Classic and Romantic Music: A Comprehensive Survey*, New York 1970.

Chaunu P., *Cywilizacja wieku Oświecenia*, przeł. E. Bąkowska. Warszawa 1989.

Curtius E.R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948.

Delacroix E., *Dzienniki. Część pierwsza (1822-1853)*, przeł. J. Guze, J. Hartwig, Wrocław 1968.

Delacroix E., *Dzienniki. Część druga (1854-1863)*, przeł. J. Guze, J. Hartwig, Wrocław 1968.
Einstein A., *Mozart. Człowiek i dzieło*, przeł. A. Rieger, Kraków 1983.
Einstein A., *Muzyka w epoce romantyzmu*, przeł. M. i S. Jarocińscy, Warszawa 1965.
Fubini E., *Historia estetyki muzycznej*, przeł. Z. Skowron, Kraków 2015.
Guber P., *Donzhuanskiy spisok Pushkina. Potayennaya lyubov' poeta*, Sankt-Peterburg 2015.
Hoffmann E.T.A., *Don Juan,* [in:] Idem, *Dichtungen und Schriften, sowie Briefe und Tagebücher*, Weimar 1924, B. 1.
Holden A., *The Man Who Wrote Mozart: The Extraordinary Life of Lorenzo Da Ponte*, London 2006.
Kierkegaard S., *Albo–albo*, przeł. M. Hammermeister, Gdańsk 2015.
Klimowicz T., *Pożar serca. 16 smutnych esejów o miłości, o pisarzach rosyjskich i ich muzach*, Wrocław 2005.
Lipatow A., *Kalendarze literatury (O periodyzacji historycznoliterackiej)*, „Teksty" 1973, nr 3 (9).
Mila M., *Lettura del Don Giovanni di Mozart*, Torino 1988.
Mozart W.A., *Listy*, przeł. I. Dembowski, Warszawa 1991.
Mucha B., *Aleksander Puszkin. Opowieść biograficzna (w dwusetną rocznicę urodzin poety)*, Piotrków Trybunalski 1999.
Nicolescu B., *Manifesto of Transdisciplinarity*, transl. by Karen-Claire Voss, New York 2002.
Nycz R., *Kulturowa natura, słaby profesjonalizm. Kilka uwag o przedmiocie poznania literackiego i statusie dyskursu literaturoznawczego*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006.
Opera buffa in Mozart's Vienna, ed. by M. Hunter, J. Webster, Cambridge 1997.
Puchalski L., *Oświecenie po austriacku. Świat przedstawiony w operach W.A. Mozarta*, Wrocław 2011.
Pushkin A., *Kamennyy gost'*, [v:] Idem, *Polnoye sobraniye sochineniy v 20 tomakh*, Sankt-Peterburg 2009, t. 7.
Pushkin A., *O poezii klassicheskoy i romanticheskoy*, [v:] Idem, *Polnoye sobraniye sochineniy v 16 tomakh*, Moskva 1949, t. 11.
Pushkin A., *O tragedii*, [v:] Idem, *Polnoye sobraniye sochineniy v 10 tomakh*, Leningrad 1977-1979, t. 7.
Puszkin A., *Listy*, przeł. M. Toporowski, D. Wawiłow, Warszawa 1976.
Rosen Ch., *Styl klasyczny. Haydn, Mozart, Beethoven*, przeł. R. Augustyn, Kraków 2014.
Rushton J., *W.A. Mozart: Don Giovanni*, Cambridge 1981.
Sadie S., *Mozart: The Early Years, 1756-1781*, Oxford – New York 2006.
Serczyk W., *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław i in. 1984.
Solov'yev V., *Odinochestvo svobody (O „Kamennom goste")*, [v:] *V mire Pushkina*, Moskva 1974.
Starczewska K., *Wzory miłości w kulturze Zachodu*, Warszawa 1975.
Szymańska A., *Postać Don Juana w utworach pisarzy rosyjskich XIX wieku*, Łódź 2009.
Szymańska A., *Z rozważań nad tekstem donżuanowskim literatury rosyjskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Rossica" 2015.
Ustyuzhanin D., *Malen'kiye tragedii A.S. Pushkina*, Moskva 1974.
Vidova O., *Eshche raz o Don-Zhuanskom spiske Pushkina: Dushi neyasnyy ideal*, „Nashe naslediye" 2006, № 79-80.

NOTA O AUTORZE

Jakub Walczak – doktor, adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, absolwent tejże uczelni, a także Akademii Muzycznej we Wrocławiu. Autor książek pt. *Kiedy literatura staje się muzyką*, Kraków: Universitas, 2015; *Frazeologia w rosyjskim i polskim dyskursie społeczno-politycznym. Przegląd i konfrontacja* (współautorki: N. Basko, D. Drużyłowska), Kraków: Universitas, 2021; *Fonetyka rosyjska. Praktyczny przewodnik po wymowie i intonacji z ćwiczeniami*, Warszawa: PWN, 2018; *Ну, ладно! Minimum leksykalne języka rosyjskiego dla poziomu średnio zaawansowanego* (współautorka: D. Drużyłowska), wyd. II, Kraków: Universitas, 2022.

ORCID: 0000-0002-4714-1762
Email: jakub.walczak@uwr.edu.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152639

Elżbieta Stoch
Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

SZTUKI MIKOŁAJA GOGOLA NA SCENIE LUBELSKIEJ W LATACH 1869-1939 – REALIZACJE POLSKIE I W JĘZYKU ORYGINAŁU

Plays by Nikolai Gogol on the Lublin Stage in the Years 1869-1939 – Polish Performances and in the Original Language

ABSTRACT: This article is the first scholarly comprehensive study of the stage history and critical reception of Nikolai Gogol on the Lublin Stage (Poland) from 1869 up to 1939. The work fills a gap in theatrical research. The author describes unknown facts, Gogol's unpublished stage history on the example of Lublin, within a historical and cultural context (the time of the Russian Partition of Poland), and then in the post-independence period in Poland (1918-1939). The study was based on source materials (press and archival materials). The following aspects are studied: artistic creations, the means of artistic expressions, audience reactions and critics' opinions. *The Government Inspector* (*Revisor*) was mostly staged in The Lublin Theatre, although views on the work's meaning changed. The subject of attention is both the stagings of Gogol' plays in Polish (from the Lublin's première of *The Government Inspector* in 1890) and performances in the original language: the same play by Russian amateurs (1869), of Imperial drama troupes (e.g., *The Government Inspector* directed by N. Arbenin in the late 19th century), and of the Stanislavsky Theatre (1931). Among Gogol's plays and adaptations performed on the Lublin stage were *The Marriage* (at the School Theatre, 1900; a guest première of the Zelwerowicz ensemble, in Polish, 1909 and the Stanislavsky Theatre, in Russian, in 1931), *Dead Souls* (1897, in the original), as well as: *Taras Bulba* (1897), *The Viy* with supernatural elements (1901, 1902), *A May Night* (1902) staged as a guest performance by Ukrainian theatre companies.

KEYWORDS: Nikolai Gogol, Russian drama, *The Government Inspector*, *The Marriage*, Lublin Theatre, actors, Poland, 19th century, 20th century

Wprowadzenie

Dzieje sceniczne Mikołaja Gogola (1809-1852) w teatrze lubelskim, w polskiej wersji językowej, rozpoczyna inscenizacja komedii *Rewizor* (*Ревизор*) z 1890 r., w przekładzie z 1846 r. dokonanym przez Jana Chełmikowskiego. W Lublinie, z uwagi na cenzurę prewencyjną w „zabranym kraju" (w Królestwie Polskim), *Rewizora* w teatrze zawodowym wystawiono ponad czterdzieści lat po ukazaniu się w Wilnie pier-

Copyright © 2024. Elżbieta Stoch. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

wszego polskiego tłumaczenia tekstu komedii. Natomiast w świetle przeprowadzonych przez autorkę badań źródłowych, już w 1869 r. odbyło się w Lublinie pierwsze amatorskie przedstawienie *Rewizora* w języku oryginału, co o ponad dwadzieścia lat przesuwa początek recepcji Gogola w teatrze lubelskim. Materiał opracowany na podstawie kwerendy archiwaliów[1] i źródeł prasowych nie był dotąd publikowany. Zebrane dane poszerzają wiedzę na temat dziejów scenicznych Gogola w Polsce w XIX i XX w. (na przykładzie sceny lubelskiej). W sposób znaczący uzupełniają stan badań o najstarsze lubelskie realizacje sceniczne sztuk Gogola, zarówno w języku polskim, jak i w oryginale. Stanisław Dąbrowski i J. Swarzędzki w 1952 r., w pionierskim artykule o dziejach Gogola w Polsce, w odniesieniu do teatru lubelskiego zamieścili jedynie notę: „W Lublinie słyszymy pierwszy raz o Gogolu, i to tylko w związku z *Rewizorem*, 11 I 1890 r., potem dopiero 3 VI 1925 r. (5 przedstawień)"[2]. W kompendium repertuarowym z 2001 r. *Dramat obcy w Polsce 1765-1965* podano tylko dwie lubelskie inscenizacje *Rewizora*, pierwszą z 1890 r. i kolejną z 1906 r., wymieniane już przez Stefana Kruka[3]. Nie odnotowano też lubelskiej premiery *Ożenku* (*Женитьба*). Prowadzone przeze mnie badania mają na celu wypełnienie istniejących luk w teatraliach oraz prezentację dziejów scenicznych Gogola w teatrze lubelskim wraz z recepcją krytyczną, w oparciu o materiały źródłowe.

U źródeł recepcji Gogola w kulturze polskiej

Dzieje recepcji Gogola w zaborze rosyjskim, w granicach którego znajdował się Lublin, wymagają kontekstu historyczno-kulturowego. Car Mikołaj I wydał zgodę na premierę *Rewizora*, która odbyła się 19 kwietnia 1836 r. w Teatrze Aleksandryjskim w Petersburgu. W 1846 r. w Wilnie ukazał się pierwszy przekład tej komedii na język polski, dokonany przez Jana Chełmikowskiego (*Rewizor czyli Podróż bez pieniędzy*)[4]. Tłumaczenie stało się podstawą do teatralnej recepcji Gogola w Polsce. Henryka Secomska podawała, że po klęsce powstania listopadowego także sztuki rosyjskie były objęte zakazami przez cenzurę. W samej Rosji tropiono „starannie wszelki przejaw liberalnej myśli, filozoficznej refleksji, romantycznego buntu, krytyki społecznej". Badaczka zwracała uwagę, że dramat rosyjski na sceny Imperium, „mocno okrojony

[1] Kwerendą objęto materiały źródłowe zgromadzone w Archiwum Państwowym w Lublinie [APL], akta Kancelarii Gubernatora Lubelskiego [KGL] (1866-1917), Rządu Gubernialnego Lubelskiego [RGL] (1867-1918), Akta Miasta Lublina [AML] (1918-1939). O zagadnieniach cenzury rosyjskiej pisałam w: E. Stoch, *Literatura i teatr pod presją cenzury w pierwszej połowie XIX wieku – na przykładzie życia kulturalnego Lublina*, [w:] *Umysły zniewolone. Literatura pod presją*, „Napis" 2009, s. 141-158.

[2] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki [pseud. L. Schillera – dop. E.S.], *Gogol na scenach polskich*, „Pamiętnik Teatralny" 1952, z. 1, s. 83.

[3] *Dramat obcy w Polsce 1765-1965. Premiery, druki, egzemplarze. Informator*, red. J. Michalik, t. 1, A-K, red. S. Hałabuda, Kraków 2001, s. 279. Zob. S. Kruk, *Repertuar teatru lubelskiego 1864-1890*, Warszawa 1979, s. 207; Idem, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918*), Lublin 1982, s. 169.

[4] Zgodę na druk tekstu podpisał cenzor Jan Waszkiewicz.

dostawał się z dużymi opóźnieniami dopiero podczas aleksandrowskiej odwilży", czyli po 1855 r.[5].

5 grudnia 1850 r., jeszcze za życia Gogola, odbyła się premiera *Rewizora z Petersburga* po polsku, w zaborze austriackim, w Krakowie, na benefis Adolfa Linkowskiego (Horodniczy). Secomska za Karolem Estreicherem przywołała fakty związane recepcją tej premiery: „cztery lata po zniesieniu autonomii Wolnego Miasta Krakowa […] na widowni wybuchła burza. »Poniżanie władz ruskich uważano za apoteozę austriackich i dlatego sztukę tę spotkało fiasko niespodziewane«"[6]. 17 lutego 1864 r. *Rewizora* wystawiono po raz pierwszy we Lwowie[7].

Opisując historię recepcji Gogola, w Królestwie Polskim, trzeba pamiętać, że władze carskie stały na stanowisku, by nie dopuszczać na scenę sztuk, których „bohaterowie nie najlepiej reprezentowali Rosję (np. *Rewizor*)"[8]. Ewa Heise podawała, że w latach 1868-1880, gdy prezesem dyrekcji WTR był Sergiusz Muchanow, „(a nawet później) nie wystawiono ani jednej pozycji rosyjskiej"[9]. *Rewizor* w Warszawie w języku oryginału grany był przez Teatr Cesarski z Moskwy dopiero w 1886 r.[10]. Należy dodać, że sztukę Gogola reklamowano z rozszerzonym tytułem: *Rewizor z Petersburga*[11]. Dąbrowski i Swarzędzki komentowali, że „taki tytuł brzmiał przyjemniej dla ucha c.k. cenzury, lokalizował bowiem wszystkie inwektywy i nie pozwalał na zbyt śmiałe uogólnienia". Akcentowali, że *Rewizor* „stał się sztuką wybitnie antyrosyjską"[12]. Natomiast premiera Gogolowskiej komedii w Warszawie (po polsku) odbyła się dopiero w 1906 r.

---

[5] H. Secomska, *Warszawska cenzura teatralna 1863-1890*, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982, s. 285.

[6] Ibidem. W Krakowie, w późniejszym okresie, 3 kwietnia 1869 r., za dyrekcji S. Koźmiana wystawiono z sukcesem *Rewizora* (Horodniczy – F. Benda, Chlestakow – B. Ładnowski).

[7] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 77. Scena lwowska ma w swojej historii plejadę wykonawców ról Gogolowskich, np. M. Zboiński jako Horodniczy, 1886; M. Frenkiel (Horodniczy), 1889; B. Ładnowski (Horodniczy), 1893; R. Żelazowski jako Chlestakow, 1897; K. Kamiński (Rewizor), 1900. S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 78.

[8] E. Heise, *Teatr polski a literatura w latach 1864-1890*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, seria 4, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1969, s. 10.

[9] Ibidem.

[10] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich…*, s. 79.

[11] Podobnie *Zemsta* A. Fredry musiała być od 1845 r. anonsowana jako *Zemsta za mur graniczny*, zob. E. Stoch, *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864-1997*, Lublin 2012, s. 16, 22. W zaborze rosyjskim, po powstaniu styczniowym, afisze były drukowane dwustronnie: w języku rosyjskim i po polsku, *primo loco* zajmował tekst podany cyrylicą.

[12] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich…*, s. 74.

Rewizor (1869) – spektakl „amatorów ruskich" w Lublinie i początek popularyzacji twórczości Gogola w prasie lubelskiej

W świetle moich badań punkt wyjścia do dziejów scenicznych Gogola w Lublinie, stanowi rozwój amatorskiego teatru rosyjskiego[13], który został zapoczątkowany u schyłku lat sześćdziesiątych XIX w. wraz ze wzmożonym napływem Rosjan, pełniących różnorodne funkcje w administracji carskiej czy szkolnictwie na terenie Guberni Lubelskiej. Po raz pierwszy wystawiono *Rewizora* na scenie lubelskiej w oryginale 4 marca[14] 1869 r. z inicjatywy „amatorów ruskich". Jak wynika z kalendarium życia Gogola, tego dnia przypadała siedemnasta rocznica śmierci pisarza (o czym nie wspominano), ale też zbliżała się sześćdziesiąta rocznica jego urodzin. W „Kurierze Lubelskim", reklamując przedstawienie, podano, że „amatorowie ruscy, dadzą na korzyść towarzystwa ruskiej dobroczynności [sic!], komedię w 5 aktach Gogola pt. *Rewizor*"[15]. 6 marca sprawozdawca pisał: „Prawda, że nam nie przystoi wdawać się w ocenianie gry amatorów: ci, zawsze grają najlepiej, bo cel ich pracy szlachetny, a owocem poświęcenia, *otarcie łzy sierocie, ulga cierpieniom starca*"[16]. Stwierdził jednak, że gra amatorów „była prawie doskonałą", a „licznie zebrana publiczność opuszczała salę teatralną z prawdziwym zadowoleniem". Krytyk wyraził opinię, że zasługą Gogola jest stworzenie udanych postaci scenicznych, „zręcznie w jednej komedii pomieszanych charakterów", które potrafiły „wzrok i słuch widza […] przykuć

---

[13] M.B. Styk (Stykowa) w latach osiemdziesiątych XX w., badając dzieje sceniczne A. Ostrowskiego w teatrze lubelskim, zwróciła uwagę na rozwój amatorskiego teatru rosyjskiego w Królestwie Polskim „zjawisko, jak się wydaje, zupełnie nieznane. W Lublinie jego działalność datuje się od około 1867 r.", M.B. Stykowa, *Aleksander Ostrowski na scenach lubelskich 1868-1920 (Przyczynek do dziejów teatralnej recepcji Ostrowskiego w Polsce*, [w:] *A. Ostrowski a problemy rozwoju dramatu rosyjskiego. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego w dniach 20-21 listopada 1986 roku*, red. R. Śliwowski, Warszawa 1991, s. 187. „Amatorzy ruscy" 25 stycznia 1868 r. wystawili w Lublinie *Do cudzych sań nie wsiadaj* (*Не в свои сани не садись)* Ostrowskiego (zob. M.B. Stykowa, *Aleksander Ostrowski na scenach lubelskich…*, s. 188), a *Rewizora* Gogola (jak wynika z moich badań) na początku marca 1869 r.

[14] Daty ujednolicono zgodnie z kalendarzem gregoriańskim. Zachowano oryginalną pisownię w nazwach rubryk prasowych z periodyków (np. *Teatr Ruski*, *Teatr ruski*, *Trupa ruska, Trupa małoruska*, czy *Trupa małorosyjska*) i w nazwach własnych. Imiona bohaterów sztuk wg tłumaczeń z epoki i zapisu w materiałach źródłowych (stąd warianty: lokaj Osip i lokaj Józef).

[15] *Wiadomości miejscowe*, „Kurier Lubelski" 1869, nr 18, s. 2. Pozostawiono zapis małą literą w odniesieniu do użytej w anonsie prasowym skróconej nazwy towarzystwa dobroczynności, które było oddziałem Ruskiego Towarzystwa Dobroczynności w Królestwie Polskim. Pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w. oddziały towarzystwa funkcjonowały w Lublinie, Piotrkowie i Kielcach. Działały na mocy ustawy zatwierdzonej przez Namiestnika 6 maja 1866 r. i 16 lipca 1869 r. A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 2, Warszawa 1882, s. 274. Dodam, że zapowiadano również koncert „znakomitego artysty, lublinianina Józefa Wieniawskiego", który miał odbyć się 5 marca 1869 r., „w sali klubu ruskiego", „Kurier Lubelski" 1869, nr 18, s. 2.

[16] *Teatr Ruski*, „Kurier Lubelski" 1869, nr 19, s. 1. Zapis kursywą w oryginale.

do sceny"[17]. Opisana premiera *Rewizora* dokumentuje fakt, że amatorom rosyjskim w Lublinie udało się w 1869 r. wystawić w oryginale tę komedię Gogola („na dochód Lubelskiego Ruskiego Towarzystwa Dobroczynności [sic!]")[18], pomimo obowiązujących ograniczeń. Z zapisów prasowych wynika, że 3 marca 1869 r. (dzień przed premierą *Rewizora*) odbyły się, zorganizowane przez władze zaborcze, oficjalne uroczystości upamiętniające rocznicę wstąpienia na tron Polski Aleksandra II Mikołajewicza[19]. W świetle prawa administracyjnego w Królestwie Polskim od 31 grudnia 1866 r., poza Warszawą, na mocy ustawy o zarządzie gubernialnym, udzielanie pozwoleń na przedstawienia i widowiska należało o uprawnień gubernatorów[20].

Zaznaczyć również należy, że „Kalendarz Lubelski" na rok 1870 zamieścił artykuł o Gogolu, w którym, po raz pierwszy szczegółowo zaznajamiano czytelników z sylwetką twórcy:

> W literaturze ruskiej jako poeta i powieściopisarz, ważne zajmuje stanowisko Mikołaj Gogol. Miłość dla ludu i ubolewanie nad jego wadami, oto są główne cechy jego sposobu zapatrywania się, a chociaż Puszkin wywarł na nim wielki wpływ, jednak nie zdołał wyrobić zupełnego naśladownictwa, tak jak i Lermontow dawszy większe rozmiary jego bujnej imaginacji, nie wyrodził w nim najmniejszego złorzeczenia na społeczeństwo. Gogol boleje nad nim, płacze i cierpi, lecz cierpienia te, choć głębokie i dotkliwe, zawsze są utajone w jego utworach pod osłoną śmiechu serdeczno-wesołego, lub cichego i spokojnego[21].

Popularyzując twórczość Gogola informowano, że jego dzieła są drukowane „w pismach periodycznych". Jako przykład wymieniono tytuły: „*Majowa noc lub utopia*, *Portret*, *Płaszcz*, *Martwe dusze*"[22] oraz dopowiadano, że dwie przywołane na początku sztuki, zostały przetłumaczone przez „Marcina Szymanowskiego w roku 1857"[23].

---

[17] Ibidem.

[18] Ibidem.

[19] Informowano, że „odprawione zostało uroczyste nabożeństwo w kościołach wszelkich wyznań", miasto wieczorem było iluminowane, a w teatrze dano „bezpłatne widowisko", na które przybył naczelnik guberni oraz liczne grono „wyższych urzędników i wojskowych", „Kurier Lubelski" 1869, nr 19, s. 1. W kontekście premiery *Rewizora*, publicysta na temat ówczesnego życia kulturalnego pisał: „jak na post bawimy się nieźle", zwracał uwagę, że prawie codziennie są przedstawienia polskiego zespołu Pawła Ratajewicza lub amatorskie, ponadto koncerty, „wystawy stereoskopowe z fantami itp." Stwierdził: „wszystko to wprawdzie bardzo przyjemne, ale… za drogo kosztuje i wycieńcza nasze kieszenie". Ibidem.

[20] A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego…*, s. 502.

[21] [B.n.a.], *Mikołaj Gogol*, „Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1870", s. 9. W świetle moich badań, autor publikacji nawiązał do informacji na temat Gogola, opublikowanych w: *Gogol-Janowski Mikołaj* (hasło), [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 10, Warszawa 1862, s. 133-135.

[22] Zob. *Майская ночь, или Утопленница*, *Портрет*, *Шинель*, *Мёртвые души*.

[23] [B.n.a.], *Mikołaj Gogol*, s. 10. W tekście z 1870 r. pojawił się błąd. Pisząc o przekładach autorstwa Szymanowskiego, omyłkowo podano nazwę „Tygodnik Mód" (który jeszcze wówczas się nie ukazywał) zamiast „Magazyn Mód".

Lubelska prapremiera *Rewizora* w języku polskim (1890)

Dąbrowski i Swarzędzki, pisząc o zakazie wystawiania *Rewizora* w XIX w. w Warszawie rządzonej przez Rosjan, wypowiedzieli ważne słowa, będące ukłonem w stronę teatru prowincjonalnego w Królestwie Polskim. Zwrócili uwagę, że *Rewizora* w latach osiemdziesiątych XIX w. z sukcesem „przemycały […] wędrowne teatry prowincjonalne. W ten sposób poznała go Łódź"[24], ale także mieszkańcy Pułtuska w 1883 r.[25] czy Lublina w 1890 r.

11 stycznia 1890 r. odbyła się lubelska prapremiera *Rewizora*, sztukę wystawiło towarzystwo Józefa Dobrzańskiego i Jana Reckiego na benefis Ireny Idziakowskiej[26]. Akcentowano, że „jest to jedna z najlepszych rosyjskich komedii i na wszystkich naszych scenach cieszyła się ogromnym powodzeniem; w lwowskim tylko teatrze graną była więcej niż dwadzieścia razy. W Lublinie, o ile wiemy, nie była nigdy graną po polsku", co zaznaczono w zapowiedzi[27]. Postać Horodniczego kreował Mieczysław Różański, którego doskonała gra przyczyniła się do sukcesu sztuki. W świetle moich badań Różański wystąpił 23 maja 1889 r. w łódzkiej inscenizacji *Rewizora*, ale tam grał inspektora szkół, Chłopowa[28]. Znajomość egzemplarza teatralnego sztuki pozwalała artystom wcielać się w różne role, w zależności umiejętności scenicznych i potrzeb kolejnych antreprenerów. Z łódzkiej obsady *Rewizora*, w sezonie 1889/1890, poza Różańskim, artystami teatru lubelskiego byli Karolina Felińska i Władysław Gloger[29], pełniący także funkcję reżysera.

---

[24] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich…*, s. 79.

[25] 21 kwietnia 1883 r. *Rewizora* w Pułtusku wystawił Franciszek Idziakowski. T. Sivert, *Sceny ogródkowe. Zespoły amatorskie. Wędrowne teatry prowincjonalne w świetle prasy warszawskie*j, [w:] *Dzieje teatru polskiego…*, s. 276.

[26] *Teatr*, „Gazeta Lubelska" 1890, nr 8, s. [2]. Spektakl wystawiono w teatrze zimowym (działającym od 1886 r.), zwanym dalej Teatrem Wielkim, Teatrem Miejskim, współcześnie Teatr im. J. Osterwy.

[27] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1890, nr 7, s. [2]. W Guberni Lubelskiej *Rewizor* wcześniej był grany w Zamościu 29 listopada 1883 r., przez zespół objazdowy Juliana Myszkowskiego. Zob.: *Dramat obcy w Polsce*, t. 1…, s. 279.

[28] 23 maja 1889 r. „Dziennik Łódzki" anonsował *Rewizora* (w 5 aktach) na benefis Czesława Knapczyńskiego w ogrodzie Sellina. W świetle afisza benefisant grał w Łodzi poczmajstra Szpekina, *Teatr Łódzki*, „Dziennik Łódzki" 1889, nr 116, s. 4. Należy dodać, że cztery lata wcześniej (w okresie karnawału w 1885 r.) *Rewizor petersburski*, anonsowany jako „wyborna komedia", został wystawiony też w Łodzi przez zespół Józefa Teksla. 23 stycznia 1885 r. pisano o próbach do spektaklu i zapowiadano „humorystyczne przygody podróżującego kapitana od piechoty" w zestawieniu z „zupełną martwotą" karnawału, *Z teatru polskiego*, „Dziennik Łódzki" 1885, nr 17, s. 3. A. Kuligowska zwracała uwagę, na „osobliwe rozumienie" utworu Gogola zawarte w inseracie, ale wynikało ono zapewne z dostępnego realizatorom tłumaczenia tekstu, por. A. Kuligowska, *Teatr łódzki w latach 1863-1888*, [w:] *Dzieje teatru polskiego…*, s. 358.

[29] K. Felińska w 1889 r. w Łodzi partnerowała Różańskiemu (Chłopow) jako jego sceniczna żona, a W. Gloger grał lokaja Józefa. Z uwagi na brak lubelskiego afisza trudno ustalić czy Felińska w obu teatrach grała tę samą rolę. Natomiast jest wysoce prawdopodobne, że Gloger wcielił się w postać Józefa, analiza jego kariery artystycznej pokazuje, że specjalizował się w tej roli i miał ją w swoim emploi także w kolejnym lubelskim spektaklu *Rewizora* (po polsku) z 1906 r.

Władysław Czarnołuski („Gazeta Lubelska") zwracał uwagę, że „zaprawiony lokalnym kolorytem *Rewizor* traci wiele w tłumaczeniu", mimo tego „potrafił szczerze zabawić publiczność przez całe 5 aktów, dzięki dosadnej charakterystyce typów i niegasnącemu ani na chwilę humorowi"[30]. Krytyk stwierdził, że humor stanowi *differentia specifica* twórczości Gogola. W opozycji do innych autorów „nie jest to chorobliwie – zjadliwy, pełen rozczarowania humor Lama[31], ale pogodny, dobroduszny, mający zawsze na celu obok ośmieszenia naukę, nie wątpiący nigdy o poprawie, a przy tym niewyczerpany i szczerze komiczny"[32]. Czarnołuski, wypowiadając się na temat recepcji Gogola w Europie, zestawiał jego twórczość z dziełami Karola Dickensa oraz Williama Makepeace'a Thackeraya („najznakomitszych humorystów europejskich"), którzy stosowali również satyrę jako środek obrazowania. Z perspektywy 1890 r. zaznaczył, że „Gogol pisał przeważnie utwory powieściowe, dla sceny zaś napisał tylko dwie komedie: mało grywane *Zamęście* i *Rewizora*"[33].

Rewizor i *Martwe dusze* – spektakle gościnne towarzystw ruskich w Lublinie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. oraz pierwsze próby wystawienia *Ożenku*

W polskiej kulturze porozbiorowej, w latach osiemdziesiątych XIX w. wyodrębniono nowe zjawisko – regularne występy gościnne rosyjskich zespołów teatralnych, co stanowi *signum temporis*. Maria Prussak, podawała, że „od 1882 roku teatry cesarskie uzyskały pozwolenia na wyjazdy na prowincję". Inicjatorem występów był generał-gubernator Josif W. Hurko. Bardzo często przypadały one na okres prawosławnego Wielkiego Postu, bowiem wówczas „obowiązywał zakaz organizowania widowisk w obu stolicach cesarstwa, zniesiony w 1907 roku"[34].

Lublin znalazł się na szlaku trup ruskich[35] (a także małoruskich), objeżdżających ziemie Królestwa Polskiego, w tym miasta, w których mieściły się garnizony wojskowe. Układ repertuaru dostosowany był zwykle do *emploi* artystów, kreujących pierwszoplanowe role. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. w ramach gościnnych wy-

---

[30] W.Cz. [Czarnołuski], *Teatr*, „Gazeta Lubelska" 1890, nr 9, s. 2.

[31] O twórczości Jana Lama (1838-1886) zob.: J. Krzyżanowski, *Jan Lam. Wstęp do Pism J.L. w pięciu tomach*. Wydanie jubileuszowe 1838-1938, t. 1, Warszawa 1938, s. I-XL.

[32] W.Cz. [Czarnołuski], *Teatr…*, s. 2.

[33] Ibidem.

[34] M. Prussak, *Rosjanie w Warszawie*, „Pamiętnik Teatralny" 1986, z. 4, s. 601-602. Aktor S. Krzesiński, wspominając okres Wielkiego Postu (1828), odnotował kluczowe zdanie: „w tę porę na Litwie i w całym zabranym kraju aż do Wielkiejnocy grywać nie wolno, tak samo jak w Rosji". S. Krzesiński, *Koleje życia, czyli materiały do historii teatrów prowincjonalnych*, oprac. S. Dąbrowski, Warszawa 1957, s. 66.

[35] M.B. Stykowa stwierdziła: „występy teatrów rosyjskich na scenach polskich są znane tylko w odniesieniu do Warszawy. Wciąż nieznana jest prowincja". Ostrowski w Lublinie, wg ustaleń M.B. Stykowej, grany był w oryginale przez trupy ruskie od 1890 r. Zob.: M.B. Stykowa, *Aleksander Ostrowski…*, s. 189. Wśród repertuaru wystawianego w Lublinie u schyłku XIX w. przez zespoły cesarskie pojawiały się wówczas też takie nazwiska jak A. Czechow. Zob. E. Stoch, *Dzieje klasyki polskiej i obcej na scenach lubelskich w latach 1864-1997*, Lublin 2003, mps.

stępów w Lublinie pojawiły się też sztuki Gogola, grane w języku oryginału[36]. Należy zaznaczyć, że gdy artyści teatrów cesarskich przybywali na występy, zespół lubelski najczęściej udawał się do innych miast, np. do Radomia, udostępniając gościom gmach teatru lub przenosił się do starego teatru Makowskiego.

19 marca 1895 r. teatr ruski gościnnie wystawił w Lublinie *Rewizora* w oryginale, anonsowanego jako „arcydzieło Gogola"[37]. Po premierze z entuzjazmem pisano: „Wybór *Rewizora* wiecznie młodej i wiecznie prawdziwej sztuki, genialnego pisarza Gogola, wprawił widzów […] w pewien rodzaj uwielbienia dla artystów". Za atut spektaklu uznano brak „konceptów wyprowadzonych lub zebranych z ulicy", a także funkcję ludyczną komedii, „wielki dar rozśmieszania publiczności"[38]. Spośród obsady wyróżniono Czernowa za rolę Horodniczego, oddaną „szczerze i z prawdziwą werwą artystyczną". Saburow zagrał Rewizora starannie, natomiast „ucharakteryzowany był na młodego chłopca, a to nie licowało z rolą". Chwalono Michajłowa, stwierdzono, że był „paradnym lokajem". Doceniono też artystów grających urzędników oraz role kobiece (Krywską za wizerunek żony Horodniczego, Iczarową – jej córkę, Gorewą jako Wdowę po ślusarzu)[39].

Rok później, gdy do Lublina przybył teatr ruski P.W. Samojłowa, występy zapoczątkowano premierą *Rewizora* (11 marca 1896 r.). Sztukę, podobnie jak w 1895 r., reklamowano jako „arcydzieło Gogola"[40]. Prasa doceniła występ aktorów, którzy „z prawdziwym przejęciem się" zagrali bohaterów, stworzonych „przez genialne pióro Gogola" i oddali klimat utworu. Szczególne chwalono Samojłowa za „doskonałą" kreację Chlestakowa – „pseudorewizora". Artysta „zbierał bezustanne oklaski za swoją naturalną grę, aktorską intuicję i wyśmienity humor"[41]. Zwracano uwagę, że Horodniczy „miał również dobrego wykonawcę", a jego sceniczna żona Anna i córka z sukcesem ukazały Gogolowskie wizerunki „prowincjonalnych dam". Szczególnie „rubaszny lokaj Rewizora Osip bawił całe audytorium niewymuszonymi konceptami"[42]. 15 marca Samojłow wystawił jeszcze raz *Rewizora* dla uczącej się młodzieży. W recenzji akcentowano, że sala teatralna była wypełniona po brzegi „przez uczniów i uczennice miejscowych szkół"[43].

---

[36] Umieszczanie *Rewizora* Gogola oraz innych nowości w repertuarze miało przyciągnąć do teatru publiczność zarówno ruską, mieszkającą w Lublinie i pełniącą funkcje służbowe na terenie Guberni Lubelskiej, jak i polską, a tym samym zapewnić efekt kasowy.

[37] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1895, nr 62, s. 2.

[38] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1895, nr 64, s. 2.

[39] Ibidem.

[40] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1896, nr 58, s. 2. Premiera *Rewizora* (z 1896 r.) odbyła się 60 lat od petersburskiej prapremiery sztuki, ponadto w marcu, w miesiącu, gdy przypadała rocznica śmierci pisarza.

[41] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1896, nr 59, s. 2.

[42] Ibidem.

[43] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1896, nr 63, s. 1. W repertuarze trupy ruskiej Samojłowa znalazł się także znany już widzom z polskiej prapremiery w 1889 r. *Las* (*Лес*) Ostrowskiego. Samojłow 14 marca 1896 r. wystawił *Las*, a 15 marca *Maskaradę* (*Маскарад*) Michaiła Lermontowa. Największy sukces

Wiosną 1897 r. występowało w Lublinie Towarzystwo Artystów Imperatorskich Teatrów z Petersburga pod kierownictwem Nikołaja Arbenina[44]. 6 kwietnia 1897 r. na przedstawieniu porannym grano *Martwe dusze (Мёртвые души)* Gogola, komedię *Propozycja (Oświadczyny*, ros. *Предложение*) Antoniego Czechowa oraz „drobne utwory poetów ruskich"[45]. Jest to pierwsza potwierdzona realizacja *Martwych dusz* w Lublinie. Zachowany afisz dokumentuje tytuły trzech obrazów: I. *U Koroboczki*, II. *U damy ujmującego obejścia się pod każdym względem*, III. *U generała Betriszczewa*. W I obrazie wystąpili: Warwara W. Strielska jako Natalia Koroboczka (obywatelka ziemska), Czernow – Paweł Cziczikow. W II obrazie zagrały: Winogradow (Dama ujmującego obejścia się pod każdym względem) oraz Wasiljew (Dama, ujmująca obejściu się). W części III wystąpili: Konstantin A. Warłamow jako Generał Betriszczew, Taniejew w roli jego córki Ulinki oraz Czernow jako Cziczikow[46]. Trupa cesarska, aby pozyskać widownię *Martwe dusze* i *Oświadczyny* zagrała „po cenach zniżonych, przeważnie dla młodzieży gimnazjalnej"[47].

7 kwietnia 1897 r. artyści z Petersburga wystawili *Rewizora*[48] w reż. Nikołaja Arbenina (zagrał też Ziemlanikę). Czernowa prezentowano jako aktora znanego „dobrze lubelskiej publiczności", podobnie jak w 1895 r. kreował Horodniczego i dodatkowo Szpiekina. Uwaga widzów skupiła się na grze Konstantina Warłamowa, „głośnego artysty Cesarskich teatrów" (Osip)[49] i jego *vis comica*, za którą „zbierał rzęsiste oklaski", a także na występie W.W. Strielskiej (Wdowa Poszlopkina), nazwanej przy okazji benefisu „jedną z najzdolniejszych artystek"[50]. Glafira Wiktorowna Panowa zagrała Marię, N.C. Wasiliewa wystąpiła jako Anna[51]. W prasie podano, że artyści Arbenina „odegrali komedię z pietyzmem dla pamięci Gogola"[52].

Towarzystwo Artystów Imperatorskich Teatrów z Petersburga w 1898 r. ponownie odbywające swoje tournée po Królestwie Polskim, na 12 marca planowało w Lublinie premierę *Ożenku* Gogola, na benefis Arbenina i Panowej, co dokumentują archi-

---

odniosła *Maskarada*, określona jako „prześliczny", „efektowny dramat". Wystawa sztuki w konwencji realistycznej sprawiła, że w kulinacyjnym momencie na widowni „rozlegał się płacz", ibidem.

[44] N. Arbenin w latach 1885-1895 był artystą Teatru Małego w Petersburgu, [w:] https://www.maly.ru/en/history/truppa_17 (20.11.2023).

[45] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 79, s. 1.

[46] APL, RGL R 1897:18, cz. I, s. 288. Arbenina przedstawiano na afiszu jako „reżysera i pełnomocnika towarzystwa".

[47] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 79, s. 1.

[48] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 77, s. 2.

[49] Warłamow, nazywany „królem rosyjskiego śmiechu", specjalizował się w roli Osipa. Zagrał tę postać w 1892 r. w Warszawie podczas występów Teatru Petersburskiego. S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 79. Publiczność lubelska „w dowód uznania ofiarowała p. Warłamowi srebrny wieniec z odpowiednim napisem", *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 79, s. 1.

[50] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 81, s. 2. Strielskiej wręczono „wspaniały kosz kwiatów i samowar".

[51] APL, RGL R 1897:18, cz. I, s. 292, 310.

[52] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 80, s. 2.

walia[53]. Ostatecznie, bez podawania przyczyn zmieniono repertuar i wystawiono sztukę *Uriel Akosta* (*Уриэль Акóста*) Karla Gutzkowa z Arbeninem w roli tytułowej i Panową (Judyta) „perłą i ozdobą petersburskiej sceny"[54].

W świetle badań okazuje się, że to amatorzy wystawili po raz pierwszy w Lublinie *Ożenek*. Spektakl odbył się 20 marca 1900 r. na rzecz „niedastatocznych" uczniów lubelskiego gimnazjum męskiego. Przedstawienie zrealizowano „przy udziale uczniowskiej orkiestry i chóru"[55]. Na prapremierę *Ożenku* w polskim teatrze zawodowym entuzjaści twórczości Gogola musieli poczekać do 1908 r. (realizacja Aleksandra Zelwerowicza w Łodzi), a lublinianie do 1909 r.

Taras Bulba, *Wij* oraz *Noc majowa* Gogola w Lublinie jako nowości repertuarowe trup małoruskich (1897-1902)

W sezonie letnim 1897 r. w repertuarze sceny lubelskiej znalazł się *Taras Bulba pod Dubnem* (*Тарас Бульба*), według opowieści Gogola. Sztukę wystawiło gościnnie Towarzystwo Małorosyjskich Artystów A. Wasilenki, 1 sierpnia 1897 r.[56].

Należy zaznaczyć, że w recenzjach z epoki pojawiały się ważne informacje o barierze językowej w odniesieniu do występów zespołów ukraińskich. 6 maja 1898 r. po premierze sztuki ludowej *Nieszczęśliwa miłość* (*Несчастная любов*) Leonida J. Mańki, wystawionej przez trupę małoruską z Galicji, napisano, że „nielicznie zebrana publiczność oklaskiwała grę artystów", ale też stwierdzono: „co do treści sztuki niewiele da się powiedzieć, ponieważ języka małoruskiego nasz sprawozdawca nie posiada w takim stopniu, aby mógł sądzić o wartości tego dramatu"[57].

28 kwietnia 1901 r. Małoruskie Towarzystwo Dramatyczne Maksimowicza występy w Lublinie zakończyło premierą na podstawie opowiadania *Wij* (*Вий*) Gogola. W adaptacji Marka Kropiwnickiego utwór uzyskał formę „efektownej sztuki"[58].

---

[53] APL, RGL R 1898:10, s. 4-5, 129-131. Dodam, że dzień wcześniej (11 marca 1898 r.) zespół artystów teatrów cesarskich pod kierunkiem Arbenina z klasyki światowej planował wystawić w Lublinie fragment *Juliusza Cezara* (*Юлий Цезарь*) W. Szekspira (pt. *Płacz Antoniusza nad grobem Cezara*). Zob. E. Stoch, *Shakespeare in the Lublin Theatre in 19th and 20th centuries*, Lublin 2015, s. 87, 179, 193.

[54] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1898, nr 53, s. 3. G. Panowa w latach 1887-1895 była artystką Teatru Małego w Petersburgu.

[55] APL, RGL R 1900:26, af. i program. Spektaklu tego nie odnotowała M.B. Styk w swojej monografii lubelskiego teatru amatorskiego z 1997 r.

[56] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 165, s. 2. *Taras Bulba* wzbudzał w kulturze polskiej emocje z uwagi na drażliwe tematy obecne w fabule powieści. W *Encyklopedii* z 1862 r., pisząc o książce Gogola, zwracano uwagę, że „potyczki […] Kozaków z polskimi wojskami w duchu homerycznym przedstawione zepsuły swą niestosownością bystrość działania i jednolitość tonu", *Gogol-Janowski M.…*, s. 134.

[57] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1898, nr 94, s. 3. W odniesieniu do określenia „nielicznie zebrana" dodam, że w świetle danych ze spisu ludności, opublikowanych w prasie, w Lublinie w 1898 r. mieszkało 50 152 osób (dane bez zróżnicowania na narodowość). „Gazeta Lubelska" 1898, nr 98, s. 1.

[58] *Trupa małoruska*, „Gazeta Lubelska" 1901, nr 94, s. 3.

Rok później, 31 maja 1902 r., w teatrze letnim „Rusałka", towarzystwo małorosyjskich operetkowo-dramatycznych artystów pod dyrekcją Mitrofana K. Jaroszenki wystawiło również sztukę *Wij*, którą w zimie zespół ten grał w Warszawie. *Wij* był reklamowany w Lublinie jako „fantastyczna feerye"[59]. Krytycy warszawscy nazywali adaptację „fantastyczną powiastką", wymagającą „odpowiednich maszynerii", co stwarzało problemy techniczne realizatorom. 13 stycznia 1902 r. o spektaklu Jaroszenki pisano w Warszawie:

> *Wij*, nie może „wyjść" na scenie, jeśli nie otrzyma odpowiednich maszynerii. Muszą być zapadnie, muszą być dekoracje w mgnieniu oka zmieniające się, muszą być wreszcie całe szeregi pomocniczych przedmiotów, jak potwory, nietoperze latające, ogniki błędne itd. itd. Tego wszystkiego wczoraj brakło artystom trupy p. Jaroszenki, fantazja straciła przeto na efekcie; choć ją „domowymi" środkami i grą pełną ożywienia podtrzymywano co sił starczyło[60].

Sprawozdawca warszawski zwrócił uwagę, że „rzecz sama wesoła, okraszona melodyjną muzyczką, podobała się licznie zebranej publiczności a zwłaszcza dzieciom, których było sporo". Wyraził opinię, że „orkiestra, pięta Achillesowa, każdego podróżującego towarzystwa i tym razem… piętą być nie przestała i często gęsto psuje harmonię śpiewu na scenie"[61].

Jaroszenko podczas tournée, 3 czerwca 1902 r. w Lublinie na afiszu umieścił także *Noc majową*, operę fantastyczną w 3 aktach F. Ustienko-Harmasza z librettem z Gogola, zaprezentowaną w teatrze letnim „Rusałka"[62]. Warto dodać, że w okresie, gdy zespoły małoruskie w ramach gościnnych występów upowszechniały adaptację sceniczną *Wija*, teatrem lubelskim kierował Henryk Morozowicz, który promował nową dramaturgię modernistyczną, w tym np. dramaty Stanisława Przybyszewskiego, wywołujące żywą dyskusję wśród krytyków lubelskich[63].

---

[59] *Teatr Rusałka*, „Gazeta Lubelska" 1902, nr 116, s. 1. Uwagę prasy zwróciły afisze reklamowe zespołu Jaroszenki. 12 maja podano: „Towarzystwo to nazywa się na afiszach trupą Warszawskiego Rządowego teatru [sic!]. Nie znamy racji i podstawy tego tytułowania się, o ile jednak wiemy w całym państwie rosyjskim nie było dotychczas rządowej małorosyjskiej trupy teatralnej", *Trupa małorosyjska*, „Gazeta Lubelska" 1902, nr 102, s. 2.

[60] Jaroszenko wystąpił w roli Setnika, Zinina „z dużym wdziękiem" grała Pannową (jego córkę), *Małorosyjskie przedstawienie*, „Kurier Poranny" 1902, nr 13, s. 2.

[61] Ibidem.

[62] *Teatr Rusałka*, „Gazeta Lubelska" 1902, nr 117, s. 1. Por. S. Kruk, *Teatr ukraiński w Lublinie*, „Kamena" 1973, nr 16, s. 5.

[63] Zob. S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918*), s. 158-160. Por. E. Stoch, *Dzieje recepcji scenicznej Stanisława Przybyszewskiego w teatrze lubelskim do roku 1918*, [w:] *Przybyszewski – rewizje i filiacje*, red. G. Matuszek, Kraków 2015, s. 269-282.

Polskie przedstawienia *Rewizora z Petersburga* na scenie lubelskiej w latach 1906-1907

8 lutego 1906 r. Czesław Wiśniewski, by uświetnić benefis Emilii Różańskiej przygotował inscenizację *Rewizora z Petersburga*, „głośnej sztuki Gogola"[64]. W świetle aktualnego stanu badań jest to druga polska premiera tej komedii w Lublinie. Spektakl reżyserował Julian Szelągowski (zagrał też Dmuchanowskiego), Różańska kreowała Annę, a Eugenia Bogusińska, córkę Marię[65]. Powrót do *Rewizora* w 1906 r., w okresie, gdy przedmiotem uwagi Polaków była sprawa języka polskiego w szkole, sądzie i administracji, był głosem środowiska teatralnego wykorzystującym moc scenicznego słowa jako środek satyry antycarskiej. Należy zaznaczyć, że brakuje informacji prasowych z 1906 r. na temat recepcji krytycznej *Rewizora* z uwagi na zawieszenie w tym samym czasie przez władze rosyjskie aż trzech tytułów prasowych: „Gazety Lubelskiej", „Gońca Lubelskiego" i „Dziennika Lubelskiego", co nastąpiło „z rozkazu czasowego p. jenerał[a]-gubernatora Lubelskiego", w związku ze „stanem wojennym"[66].

W kontekście inscenizacji *Rewizora* (z 1906 r.) dodam, że Kruk (w 1982), pisząc o życiu teatralnym w Lublinie w okresie rewolucji 1905 r., zwracał uwagę, że z repertuaru obcego wystawiono wówczas, poza komedią Gogola, po raz pierwszy w języku polskim *Na dnie* (*На дне*) Maksyma Gorkiego (prem. 5 kwietnia 1906 r.), a także *Birbanta (Brata marnotrawnego)*, ros. *Бирбант (Блудный брат)* Oscara Wilde'a[67].

Na początku kwietnia 1907 r. zespół Bolesława Bolesławskiego, artysty dramatycznego teatrów rządowych warszawskich, gościnnie wystawił także *Rewizora z Petersburga*. Wśród teatraliów nie zachowała się dokumentacja, uściślająca datę dzienną premiery, ale pisano o niej 16 kwietnia 1907 r. w „Ziemi Lubelskiej", dokonując przeglądu repertuaru[68]. Krytyk zastanawiał się: „Czyżby u nas tylko operetka, jako rodzaj sztuki bardziej międzynarodowy, mógł liczyć na powodzenie?"[69]. W kontekście

---

[64] *Z teatru*, „Ziemia Lubelska" 1906, nr 12, s. 4. Trzy tygodnie wcześniej, 14 stycznia 1906 r. odbyło pierwsze polskie przedstawienie *Rewizora* w Warszawie, będące wyrazem zmian wobec teatrów po rewolucji 1905 r. S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 79. Z drugiej strony, także w kwietniu 1906 r. słynny polski artysta Kazimierz Kamiński zagrał w Rosji po polsku Chlestakowa. Ibidem, s. 83.

[65] W sztuce wystąpili także: Gloger jako Józef (postać tę miał w swoim emploi od lat 80. XIX w.), Bielicki (Ziemlenika), Wiśniewski (Lapkin-Tiapkin), T. Kostecki (Chłopow), S. Wojdalski (Szpiekin), Tomaszewski (Bobczyński), W. Bereśniewicz (Dobczyński), T. Orłowski (Kupiec Abdulin), W. Rybicki (Chlestakow), Jasińska (Kelner), Górska (Wdowa Poszlopkina), A. Brokowski (Policjant Dzierżymorda), Dąbrowski (Swistunow), J. Zboińska (Sługa Michał).

[66] „Ziemia Lubelska" 1906, nr 13, s. 1.

[67] S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)*..., s. 169.

[68] „Ziemia Lubelska" opublikowała informację, że wśród sztuk z literatury obcej zespół Bolesławskiego wystawił gościnnie m.in. dramat *Zbójcy* (*Разбойники*) Fryderyka Schillera, *Zmartwychwstanie* (*Воскресение*), adaptację powieści Lwa Tołstoja w opracowaniu Henrego Félixa Bataille, ale i *Sherlocka Holmesa* (*Шерлок Холмс*) Arthura Conan Doyle'a i krotochwilę *Mąż o dwóch żonach* (*Муж с двумя женами*) Kurta Kraatza. *Przegląd Teatralny*, „Ziemia Lubelska" 1907, nr 101, s. 2.

[69] Ibidem.

informacji o teatrze świecącym pustkami dodam, że Jan Orłowski, „utyskiwania recenzentów" na brak widzów na spektaklach sztuk rosyjskich, nazwał „swoistą konwencjonalną retoryką, za którą kryła się przecież całkiem inna strona ówczesnej rzeczywistości »przywiślańskiego kraju«"[70].

Nowe rosyjskie wykazy sztuk dozwolonych i refleksje o recepcji Gogola na łamach lubelskiego „Kuriera" z 1908 r.

Chcę zaznaczyć, że w opisywanym okresie w Królestwie Polskim wciąż funkcjonowały spisy utworów dozwolonych do wystawiania na scenie, *signum* ustawodawstwa rosyjskiego. Wykazy te określały „granice wolności słowa" w polskim teatrze. 28 czerwca 1908 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wysłało do Gubernatora Lubelskiego pismo (nr 6249), do którego dołączony dokument zawierał *Całkowitą alfabetyczną listę dramatycznych utworów w języku rosyjskim, zatwierdzonych do wystawiania na scenie narodowych teatrów*, zestawioną 1 kwietnia 1908 r.[71]. W spisie, z twórczości Gogola, figurują: *Ożenek* (wydanie z 1887 r.)[72], *Rewizor*[73] oraz *Martwe dusze*, wydane nakładem Litografii Moskiewskiej Teatralnej Biblioteki 1894 r.[74]. Rozporządzenie dawało priorytet sztukom wystawianym w języku rosyjskim na scenach określonych mianem „narodowych teatrów".

W tym samym czasie (3 lipca 1908 r.) Jan Iwański, redaktor „Kuriera" nawiązał do obecności Gogola w programach gimnazjalnych w Królestwie Polskim. Zwracał uwagę, że „poza Puszkinem, Lermontowem i Gogolem, uczeń […] w literaturze rosyjskiej nie widzi nic […] i z uśmiechem politowania myśli o braku kultury rosyjskiej"[75]. Wyraził opinię, że w recepcji „wychowańców szkół rosyjskich" wraz „z Gogolem umierała dla nas powieść rosyjska (faktycznie dopiero z Gogola narodzona)". Podnosił fakt, że: „wielu" z jego pokolenia „przenosi swą niechęć z instytucji rządowych na literaturę"[76].

Lubelska premiera *Ożenku* (1909 r.) w gościnnej realizacji Aleksandra Zelwerowicza

Polska prapremiera komedii *Ożenek* odbyła się 1908 r. w Łodzi w reż. Aleksandra Zelwerowicza. Artysta po pożarze łódzkiego teatru „Victoria" odbywał tournée po innych miastach i 4 czerwca 1909 r. *Ożenek* wystawił w Lublinie. Inscenizacja Zelwerowicza to lubelska premiera *Ożenku*. Daniel Śliwicki zaznaczył, że jest to sztuka „nieznana" widzom. 6 czerwca pisał, że *Ożenek*: „jest satyrą na stosunki kupieckie

[70] J. Orłowski, *Slavica w prasie lubelskiej lat 1905-1914*, „Roczniki Humanistyczne" 1994, z. 7, s. 59.
[71] APL, KGL, 1908/10 III.
[72] Ibidem, s. 23, poz. 244.
[73] Ibidem, s. 62, poz. 662.
[74] Ibidem, s. 41, poz. 432.
[75] J. Iwański, *Parę uwag o literaturze rosyjskiej*, „Kurier" 1908, nr 148, s. 2-3.
[76] Ibidem.

rosyjskie, dziś naturalnie przebrzmiałą". Stwierdził, że wystawiona została „bez zarzutu", bez zbędnej szarży. Za świetną uznał rolę Swatki (Maria Dąbrowska) i Swata (Wiktor Nałęcz Kamiński), którzy oddali „duch[a] czasu komedii"[77].

Iwański, który wcześniej wypowiadał się na temat znajomości literatury rosyjskiej przez jego pokolenie, stwierdził: „I choć dla naszych wymogów artystycznych może zbyt już pierwotnym jest humor Gogolowskich bohaterów, choć nazbyt może obcym jest tło i charakter wypadków, to jednak z prawdziwą przyjemnością słuchaliśmy *Ożenku*"[78]. W jego ocenie spektakl opracowano z pietyzmem, a artyści odegrali sztukę „świetnie, z głębokim zrozumieniem i odczuciem charakteru epoki". Spośród aktorów wyróżnił Ludwika Fritschego za rolę Podkolesina („artysta dużej miary i wysokiej inteligencji"), „niezrównaną" Antoninę Broniczową (Kupcówna) i Kamińskiego (Swat)[79].

Rewizor (1910) jako „ostra satyra świata urzędniczego" i jej recepcja krytyczna

30 listopada 1910 r. Henryk Czarnecki wystawił w Lublinie *Rewizora*[80] (czwarta zapomniana realizacja w języku polskim). „Kurier" anonsował, że jest to „utwór, który się nie zestarzał dotąd i wielkiej swej wartości, jako ostra satyra świata urzędniczego nie stracił"[81]. Antoni Miller nie krył rozczarowania reżyserią i był zawiedziony grą niektórych aktorów:

> Pierwszych parę aktów doprowadziły mnie do rozpaczy. Miałem wrażenie, że wszyscy odbywali próbę. Horodniczy (p. Szelągowski) podrygiwał na miejscu, a inni partnerzy, pomimo świetnej charakteryzacji, rzucali zeza do pogotowia – suflera[82].

Kolejne akty grano już w „dobrym tempie", eksponując sceny zbiorowe. Miller sugerował, że było to zasługą Henryka Klimontowicza (Chlestakow), który „natchnął i inspirował kolegów »scenicznym klejem«, którego nie zdołał nadać reżyser". Aktor „rolę swą (pomimo pewnego niezrozumienia intencji Gogola) wykonał wykwintnie, z precyzją i dobrym obmyśleniem". Krytyk stwierdził, że Julia Galińska postaci Marii „nadała dużo wdzięku", za dobry uznał „jej pomysł typowo rosyjskiego gryzienia »siemiaczek«". Józefa Winiarska znakomicie kreowała „Horodniczychę". Prosznowski i Kopczewski, jego zdaniem, „zepsuli słynne humorystyczne role" Bobczyńskiego i Dobczyńskigo. Zastanawiał się „po co obaj wprowadzili jąkanie niemożliwą szybką paplaniną, tak że połowa dowcipów nie doszła uszu słuchacza". Stwierdził: „wina to

---

[77] Amator Krytyk [D. Śliwicki], *„Ożenek" Gogola*, „Ziemia Lubelska" 1909, nr 152, s. 4.

[78] J. Iwański, *2. występ trupy łódzkiej pod dyr. A. Zelwerowicza. „Ożenek" komedia w 3 aktach Gogola*, „Kurier" 1909, nr 127, s. 3.

[79] Ibidem.

[80] *Teatr Wielki*, „Ziemia Lubelska" 1910, nr 328, s. 3.

[81] *Z teatru*, „Kurier" 1910, nr 275, s. 3.

[82] A. Miller, *Teatr Wielki. Rewizor (kom. Gogola)*, „Gazeta Lubelska" 1910, nr 151, s. 3.

reżysera. Improwizacja ról charakterystycznych w tak dobrym teatrze jak lubelski, nie powinna być tolerowana”[83].

3 grudnia 1910 r. sprawozdawca „Kuriera” również wyraził swoje zastrzeżenia i uwagi krytyczne. Pisał:

> przedstawienie ukazało nam *Rewizora* – M. Hohola, rzecz równocześnie przebrzmiałą i aktualną (*… il n' y a que le provisoire qui dure!*[84]). Grano z małymi wyjątkami z gruba i bez umiarkowania. Niepotrzebnie zupełnie naśladowano akcent rosyjski, tworząc z języka *mixtum compositum* niepolskie i nierosyjskie. Lepiej odda ducha komedii tłumaczenie umiejętne, ani rażące barbaryzmy, które zupełnie chybiają celu[85].

Publicysta wytknął realizatorom „niezupełnie ścisłe […] rozgraniczenie stylu komedii od stylu farsy?”[86]. Podzielił opinię Millera („Gazeta Lubelska”), co do przesadnej szarży jako środka wyrazu artystycznego, co uwidoczniło się w rolach Dobczyńskiego i Bobczyńskiego i skutkowało obniżeniem „poziomu komedii i jej efektowności”. Jego zdaniem w realizacji scenicznej *Rewizora* z 1910 r. „brak było oryginalności w ujęciu ról”, a dominował „przesadny strach przed władzą”. Natomiast wyróżnił Winiarską (Anna) i Galińską (Maria), które zagrały role bez „piętna farsy” oraz A. Wzorczykowskiego za komizm postaci służącego. W grze Klimontowicza (Chlestakow) „raziła nieco nonszalancja w traktowaniu roli”[87].

Rewizor z Petersburga (1916) w pełnej inscenizacji Halickiego i aluzje o powrocie „ruskiego czynownika”

Kolejna premiera Gogolowska przypada na okres I wojny światowej. W 1915 r. wraz z wejściem do Lublina Austriaków i sił polskich nastąpiły zmiany w repertuarze teatru. 6 kwietnia 1916 r. Henryk Halicki wystawił w Lublinie po polsku i „po raz pierwszy w całości” *Rewizora z Petersburga*. Wybór sztuki, w ocenie Kruka, był ukłonem w stronę satyry antycarskiej[88]. „Nieśmiertelną satyrę Gogola” umieszczono w repertuarze, by uświetnić benefis Wojciecha Dąbrowskiego (Horodniczy), „ulubieńca” lubelskiej publiczności, uważanego za jednego „z wybitniejszych artystów dramatycznych scen prowincjonalnych”[89]. Prasa informowała, że komedia wystawiona

---

[83] Ibidem.

[84] Francuskie przysłowie tłumaczone na język angielski jako: only the provisional lasts.

[85] T. S., *Z teatru*, „Kurier” 1910, nr 278, s. 2.

[86] Ibidem.

[87] Krytyk stwierdził, że „w scenie pijackiej to mogło uchodzić, lecz w dalszym ciągu nie było już na miejscu”. Ibidem. Premiery *Rewizora* z 1910 r. nie wymieniano w syntezach teatralnych, a zebrane przeze mnie dane wypełniają lukę w badaniach.

[88] S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)…*, s. 198.

[89] *Teatr Wielki. Benefis Dąbrowskiego*, „Ziemia Lubelska” 1916, nr 165, s. 3.

w Warszawie „cieszyła się niezwykłym powodzeniem”[90]. Sprawozdawca „Głosu Lubelskiego” chwalił spektakl, ale repertuar rosyjski uznał za chwilową modę („Moda jak to moda, z czasem przemija”). W kontekście historii Polski nie był przekonany do tematyki sztuki, co wyraził w aluzjach o powrocie ruskiego czynownika i jego „rozplenieniu się” na scenie polskiej:

> Od pewnego czasu weszły u nas w modę tematy tzw. rosyjskie. Wygnany z kraju (oby bezpowrotnie) russkij [sic!] czynownik zapanował na scenie polskiej, zarówno stołecznej, jak i prowincjonalnej, rozplenił się jak chwast, głusząc i spychając na dalszy plan inne, donioślejsze tematy i zagadnienia chwili obecnej[91].

Podsumowując realizację sceniczną *Rewizora*, stwierdził: „Całość szła składnie”, artyści umieli role, a teatr był „dość dobrze zapełniony”[92].

Recenzent „Ziemi Lubelskiej” zaliczył tekst Gogola do „pereł literatury scenicznej rosyjskiej”. Wśród zalet wymienił: „żywą akcję, iskrzący się humor, świetność rysunku” postaci oraz „głęboką i ciętą satyrę”. Podnosił fakt, że *Rewizor*, mimo upływu czasu

> nie utracił nic a nic na zainteresowaniu, jakie budzi w widzu, toteż sztuka ta, nawet w tłumaczeniu zatracającym bądź co bądź subtelność języka i stylu, nawet w wykonaniu artystów nierosyjskich ściąga zawsze liczną publiczność[93].

Krytyk, podobnie jak recenzent „Głosu Lubelskiego”, premierę ocenił wysoko, atutem inscenizacji był dynamizm scen zbiorowych, stylowe kostiumy oraz dbałość „o wywarcie dobrego wrażenia”. Spośród artystów Dąbrowski „wybił się na plan pierwszy”, poszerzył swoje emploi o nowy typ bohatera (Horodniczy), jako benefisant został „owacyjnie” przyjęty i „obdarzono go kwiatami i prezentami”[94]. Czesława Siekierzyńskiego wyróżnił za wizerunek Chlestakowa (szczególnie podobał się widzom w akcie III i IV). Józef Winiaszkiewicz (Bobczyński) i Czesław Zbierzyński (Dobczyński) „zagrali koncertowo”, a Dąbrowska „doskonale” oddała żonę Horodniczego[95]. *Rewizor* Gogola kilkakrotnie wracał na afisz, co uważano za sukces[96].

---

[90] *Teatr Wielki*, „Głos Lubelski” 1916, nr 94, s. 2. Warszawska premiera *Rewizora* odbyła się 5 lutego 1916 r. w Teatrze Rozmaitości.

[91] Sato, *Z estrady i sceny*. *„Rewizor”*, „Głos Lubelski” 1916, nr 97, s. 2-3.

[92] Ibidem, s. 3.

[93] ol., *Rewizor*, „Ziemia Lubelska” 1916, nr 174, s. 3.

[94] Ibidem.

[95] W sztuce wystąpili także: W. Wacławska (Maria), Tomaszewska (Poszlopkina), Wzorczykowski (Józef), M. Winkler (Lapkin-Tiapkin), S. Pancewicz (Chłopow), Kowalski (Szpiekin), M. Batogowski (Ziemlenika) oraz Tomaszewski, S. Zielińska, Śnieżko.

[96] *Rewizora* grano także 9 i 14 kwietnia, 6 maja (p. pop.) oraz 24 lipca 1916 r.

Natomiast należy pamiętać, że teatr lubelski poprzez dobór repertuaru był zaangażowany w sprawę narodową i popularyzował podczas I wojny światowej polskie sztuki patriotyczne[97].

Rewizor z Petersburga (1925) w Teatrze Miejskim w Lublinie za dyrekcji Józefa Grodnickiego

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. *Rewizor* znalazł się w repertuarze sceny lubelskiej dopiero w latach dwudziestych XX w.[98]. 3 czerwca 1925 r. Józef Grodnicki wystawił *Rewizora z Petersburga* w Teatrze Miejskim w Lublinie. Reklamowano, że sztuka jest „grana na wszystkich scenach z olbrzymim powodzeniem", w Lublinie otrzymała „pierwszorzędną obsadę", która „stworzyła doskonałe typy rosyjskie z zapadłej prowincji"[99]. Józef Kanarowski pisał, że to:

> świetna komedia i niejednemu aktorowi dorzuciła do wieńca sławy zaszczytny liść laurowy. Trącąca już dziś myszką, rażąca może jaskrawą groteskowością wprowadzonych na scenę postaci, które raczej należy uważać za karykatury, wyciągana bywa z lamusa teatralnego dopiero na popis, na święto aktora, mogącego stworzyć kreację[100].

Stawiał pytanie „Czy taki moment zaistniał onegdaj w teatrze lubelskim?" Odpowiadając „nie", stwierdził, że

> zagrano *Rewizora* i pokazano czynowniczą Rosję przedwojenną, jakby na wyjaśnienie genezy tego okropnego, czerwonego przewrotu, jaki przejść musiała ojczyzna przysłowiowego łapownictwa, intrygi, blagi, braku obowiązkowości, łaszenia się możniejszym, a traktowania słabszych niby bydło[101].

Kanarowski wyraził opinię, że „reżyseria teatru lubelskiego niezbyt fortunnie zrobiła wyciągając tę, zresztą pod względem scenicznym i rysunku psychicznego wysoko stojącą sztukę na deski lubelskie". Krytyk „grzechem" nazwał „odstąpienie od wska-

---

[97] Zob. M.B. Stykowa, *Scena lubelska w czasie I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Scientiarum Artium et Librorum" 8, 1987, s. 187-208. Premierę *Rewizora* (1916) odnotowała w swoim artykule M.B. Stykowa. Zob. M.B. Stykowa, *Scena lubelska w czasie I wojny światowej…*, s. 196.

[98] Zob. Toruń (*Rewizor*, 19 stycznia 1924 r., reż. Jan Kochanowicz). Janina Formanowicz jako datę premiery *Rewizora* w Bydgoszczy (reż. Józef Cornobis) podała 8 stycznia 1925 r. (J. Formanowicz, *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Warszawa – Poznań – Toruń 1978, s. 208). W informatorze: *Dramat obcy w Polsce*, t. 1, s. 279 premierę bydgoską datowano na 18 stycznia 1925 r. Sztukę grano też 22 stycznia 1926 r. w Warszawie, w teatrze Bogusławskiego. Natomiast pominięto premierę lubelską (1925) którą odnotowali Dąbrowski i Swarzędzki, *Gogol na scenach*, op.cit, s. 83, a potem S. Kruk, *Teatr Miejski w Lublinie 1918-1939*, Lublin 1997, s. 203.

[99] *Z teatru*, „Ziemia Lubelska" 1925, nr 139, s. 3.

[100] J. K. [Kanarowski], *Rewizor z Petersburga*, „Głos Lubelski" 1925, nr 153, s. 4.

[101] Ibidem.

zówek autora" w zakresie charakteryzacji. Natomiast przyznał, że *Rewizora* na tle dekoracji Wiktora Naramowskiego zagrano „starannie i z pełnym zacięciem". Franciszek Dominiak (Horodniczy) „jak mógł tak ciągnął styl", Janusz Mazanek ukazał Chlestakowa jako hulakę i utracjusza „pasożytującego na mózgach parafiańskich". Spośród artystek Halina Sokołowska jako Masza i Zofia Łozińska-Hartmanowa (Żona Horodniczego) „poprawnie" zagrały swoje role[102].

Komedie Gogola w repertuarze Teatru Stanisławskiego (Lublin, 1931) a sprzeciw wobec „rosyjskiej imprezy" w Bydgoszczy

Poza premierą *Rewizora* z 1925 r. lublinianie mieli możność zobaczyć inscenizację *Rewizora* (24 maja 1931 r.) oraz *Ożenek* (29 maja) w wykonaniu Moskiewskiego Teatru Artystycznego Konstantego Stanisławskiego, o czym nie wspominano w syntezach teatralnych dotyczących Lublina[103]. Wśród archiwaliów odnalazłam niepublikowane pismo Jana Orszy, sekretarza teatru, z 19 maja, w którym, zgodnie z zapisami umowy dzierżawy teatru, informował Wydział Kultury i Sztuki o gościnnym występie Teatru Stanisławskiego i zaplanowanej premierze *Rewizora*[104]. W kolejnym piśmie Orsza zgłaszał w ramach „imprez przyjezdnych" premierę *Ożenku*[105]. Występy zespołu Stanisławskiego (proponujące repertuar w oryginale) przeszły jednak bez większego echa. „Głos Lubelski" anonsował *Rewizora* w reżyserii Pawłowa jako „znaną pełną szczerego humoru komedię"[106]. *Ożenek* miał być nowością repertuarową, inserat zapowiadał „niegraną u nas komedię" z Pawłowem w roli Podkolesina[107]. Krytycy zareagowali milczeniem, stąd brakuje szczegółowych informacji na temat recepcji każdego z tych przedstawień. Władzom zaś Lublina zależało na promowaniu języka ojczystego w teatrze, dyrektorzy byli zobligowani „dawać w teatrze codziennie publiczne przedstawienia w języku polskim sztuk scenicznych, które stać winny na wysokim poziomie artystycznym"[108].

---

[102] Ibidem, s. 5. *Rewizora* wznawiano, np. 4, 5, 10, 12 czerwca 1925 r. na zmianę z wodewilem *Ułani ks. Józefa* L. Mazura.

[103] *Ożenku* i *Rewizora* z 1931 r. w gościnnej realizacji Teatru Stanisławskiego nie odnotowano w pionierskiej monografii S. Kruka, *Teatr Miejski w Lublinie 1918-1939*, Lublin 1997, ani w innych informatorach. Informację o tych premierach zamieściłam w: E. Stoch, *Życie teatralne* [*w Lublinie i na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym*], [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918-1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński [et alles], Lublin – Warszawa 2023, s. 554.

[104] APL, AML 4013, rkps, s. 84. 25 maja 1931 r. zespół wystawił też *Białą Gwardię – Dni Turbinych* (*Дни Турбиных*) M. Bułhakowa.

[105] Ibidem, s. 89.

[106] Z *Teatru Miejskiego. Występ Teatru Moskiewskiego*, „Głos Lubelski" 1931, nr 145, s. 5; Z *Teatru Miejskiego. Występ Teatru Moskiewskiego*, „Głos Lubelski" 1931, nr 146, s. 6.

[107] *Z Teatru Miejskiego. Występ Teatru Moskiewskiego*, „Głos Lubelski" 1931, nr 150, s. 5. W reklamie pomijano premierę *Ożenku* (1909) w realizacji Zelwerowicza.

[108] APL, AML 4016, s. 17. W Lublinie po latach niewoli i wojnie 1920 r. nie wszystkie prośby o występy gościnne rosyjskich teatrów objazdowych były rozpatrywane pozytywnie.

Jako kontekst do występów zespołu Stanisławskiego w Lublinie dodam, że 5 czerwca 1931 r. artyści wystawili *Rewizora* także w Bydgoszczy[109]. 7 czerwca w „Dzienniku Bydgoskim" odniesiono się do „występu sławnej rosyjskiej trupy Stanisławskiego" i sprzeciwu widzów wobec „rosyjskiej imprezy":

> Grano *Rewizora* – po rosyjsku. Część publiczności, zwłaszcza pochodzącej z zachodniej Polski, była oburzona i w pierwszej pauzie teatr opuściła.
>
> Dziś rano otrzymaliśmy listy, wyrażające oburzenie z powodu owego rosyjskiego występu w Teatrze Miejskim i zapytujące, co na to Magistrat i Rada Miejska.
>
> Ze swej strony stwierdzamy, że odmówiliśmy reklamy dla tej rosyjskiej imprezy, a to ze względu na konieczność zachowania obiektywności także wobec innych narodowości. Jeżeli w gmachu miejskim mogą grać Rosjanie po rosyjsku, to nie moglibyśmy odmówić tego samego prawa innym narodowościom[110].

11 czerwca w „Gazecie Bydgoskiej" ukazały się informacje ważne z perspektywy moich badań i recepcji Gogola:

> Wojna i bolszewia rozbiły Stanisławskiemu trupę. Część jej z Pawłowem, Greczową i Wereszczaginem na czele znalazła punkt oparcia w Rydze i stamtąd robi wypady artystyczne za granicę, a ostatnio objeżdża Polskę. Tę właśnie część uzupełnioną młodym narybkiem ujrzeliśmy na naszej scenie w *Rewizorze*[111].

Z uwagi na to, że w prasie lubelskiej wymieniono nazwisko Pawłowa, uznałam, że ta sama część zespołu w ramach „wypadów artystycznych" grała w Lublinie i w Bydgoszczy. Krytyk bydgoski zauważył dysonans między dawnymi inscenizacjami Stanisławskiego a *Rewizorem* z 1931 r. Stwierdził, że nie był to ten sam poziom artystyczny „już nie tylko u przedwojennego Stanisławskiego, ale nawet w teatrach polskich, szczególnie ze śp. Kazimierzem Kamińskim w roli tytułowej i z Mieczysławem Frenklem w roli Horodniczego"[112].

Podsumowanie

Dzieje sceniczne Gogola w teatrze lubelskim w opisywanym okresie, obejmującym lata 1869-1939, kształtowały się dwutorowo, czego wyrazem były zarówno spektakle polskie, jak i w języku oryginału. Należy zaznaczyć, że prawie pięćdziesiąt lat z tego

---

[109] J. Formanowicz w 1978 r. zwracała uwagę, że wykonanie nie podobało się części publiczności, „oczekującej niecodziennych wrażeń artystycznych", która wyraziła swój sprzeciw wobec występów w języku obcym i „opuściła teatr przed końcem spektaklu". J. Formanowicz, *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy…*, s. 122.

[110] *Rosyjski występ w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy*, „Dziennik Bydgoski" 1931, nr 129, s. 11.

[111] X, *Występ Teatru Stanisławskiego w „Rewizorze"*, „Gazeta Bydgoska" 1931, nr 132, s. 2.

[112] Ibidem. Krytyk wyraził opinię, że Pawłow (Horodniczy) w ostatnim akcie przeszarżował graną postać, „zatracił komizm sztuki", a „reszta zespołu nie sięgała powyżej przeciętności".

okresu przypadło na czasy zaboru rosyjskiego, a rok 1918 stanowi cezurę w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym Polski, która wpłynęła na zmianę trendów repertuarowych. W świetle zgromadzonego materiału badawczego, w latach 1869-1939 łącznie wystawiono dziewiętnaście przedstawień z repertuaru Gogola, z czego najbardziej popularny z uwagi na swoją tematykę i walory sceniczne był *Rewizor* (jedenaście premier, sześć po polsku i pięć w oryginale). Ponadto odbyły się trzy premiery *Ożenku* (amatorska, polska Zelwerowicza i zespołu Stanisławskiego, w oryginale) oraz gościnnie grano takie utwory jak: *Martwe dusze* (po rosyjsku), a zespoły małoruskie wystawiły *Tarasa Bulbę*, adaptację *Wija* (dwa razy) i *Noc majową.* Kwerenda zachowanych źródeł pokazuje, że pierwszymi popularyzatorami twórczości Gogola byli „amatorzy ruscy", którzy grali *Rewizora* już w 1869 r. To nowy fakt w dziejach recepcji Gogola, który dokumentuje także rozwój amatorskiego (rosyjskiego) ruchu teatralnego w Królestwie Polskim. Premiera zbiegła się z rocznicą śmierci Gogola, wykorzystano też moment, gdy odbywały się uroczystości upamiętniające wstąpienie na tron Polski Aleksandra II, a cel dobroczynny (*otarcie łzy sierocie*), stanowił najlepszą rekomendację dla twórców spektaklu.

Natomiast inscenizacja *Rewizora* z 1890 r., wykonaniu polskiego towarzystwa dramatycznego Dobrzańskiego i Reckiego[113], które posiadało grono artystów o zróżnicowanym emploi i wysokich umiejętnościach scenicznych, stanowi *terminus a quo* do lubelskich dziejów scenicznych Gogola (w języku polskim). Biorąc pod uwagę przywołaną przeze mnie jako kontekst interpretacyjny geografię wystawień Gogola w Królestwie Polskim (a także w zaborze austriackim) i mając na uwadze zakazy cenzury rosyjskiej, gorliwie wdrażane przez Kancelarię Gubernatora Lubelskiego, a z drugiej strony „grę z cenzurą", stosowaną przez antreprenerów teatrów prowincjonalnych, dla dziejów sceny lubelskiej ważne jest, że premiera *Rewizora* odbyła się jeszcze w 1890 r., gdy w sztuce teatralnej panował realizm. Do zasług Dobrzańskiego i Reckiego należy fakt, że z dramaturgii rosyjskiej przygotowali polską prapremierę *Lasu* Ostrowskiego, ale i wystawili *Rewizora*, szesnaście lat wcześniej niż grano go na scenie zawodowej w Warszawie (14 stycznia 1906).

Patrząc na statystykę przedstawień *Rewizora* w teatrze lubelskim, sztuka do odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r. miała pięć premier w języku polskim w teatrze zawodowym: historyczna w 1890 r., kolejne trzy odbyły się już na początku XX w., gdy coraz bardziej wybrzmiewała satyra antycarska (1906, 1907, 1910). Piąta premiera, reklamowana jako „pełna" inscenizacja, została zrealizowana podczas I wojny światowej w 1916 r., z udziałem W. Dąbrowskiego (Horodniczy), znanego np. z roli Nowosilcowa w *Dziadach (Дзяды)* artysty scen prowincjonalnych. Anonsując spektakl w 1916 r., pisano: „Czyż można wątpić, że wszyscy pospieszą do teatru, aby zobaczyć swego ulubieńca w tej nowej kreacji?"[114]. *Rewizor* miał status arcydzieła,

[113] Zespół w 1889 r. z klasyki obcej grał też w Lublinie *Zbójców* F. Schillera, dramaty W. Szekspira: *Otella (Отелл)*, *Króla Lira* (*Король Лир*), opracował polską premierę *Lasu* Ostrowskiego, a przed opuszczeniem Lublina w styczniu 1890 r. wystawił właśnie *Rewizora.*

[114] *Teatr Wielki. Benefis Dąbrowskiego…*, s. 3.

którego wyróżnikiem był „humor, prawda życiowa i lekkość sceniczna utworu". Sztukę reklamowano jako „perłę literatury scenicznej", czy jako „nieśmiertelną satyrę Gogola". Należy pamiętać, że recepcja krytyczna *Rewizora* w zależności od epoki ewoluowała, czego wyrazem były np. wypowiedzi prasowe z 1916 r., z okresu sezonów „wojennych", gdy do głosu doszły nastroje patriotyczne. W tamtym czasie w repertuarze teatru lubelskiego dały się zauważyć tendencje, związane z promowaniem satyry antycarskiej, ale też w wypowiedziach krytyków pojawiały się zapisy o chwilowej modzie i „o powrocie ruskiego czynownika". Po latach, Dąbrowski i Swarzędzki zwracali uwagę, że około 1917 r. „sentymenty rusofilskie w publiczności mieszczańskiej wygasają"[115]. W repertuarze sceny lubelskiej u progu niepodległości znalazły się sztuki polskich twórców, „łączące edukację historyczną i patriotyczną, określane jako »narodowe reduty«"[116].

W okresie dwudziestolecia międzywojennego, w nowej rzeczywistości społecznej, naznaczonej też wojną polsko-bolszewicką, gdy przed teatrem pojawiały się kolejne wyzwania i zmieniały się trendy repertuarowe, *Rewizor* na scenie lubelskiej, w języku polskim, został wystawiony tylko raz, za dyrekcji Grodnickiego (w 1925 r.) i jest to szósta inscenizacja tej sztuki po polsku. Przy okazji premiery krytyk lubelski wyraził opinię, że komedia *Rewizor* „wyciągana bywa z lamusa teatralnego dopiero na popis, na święto aktora, mogącego stworzyć kreację"[117]. Natomiast Dąbrowski i Swarzędzki, mając na uwadze repertuar grany wówczas na scenach polskich i widoczny spadek wystawień *Rewizora*, pisali, że „drapieżna w swym założeniu komedia Gogola […] traci swą aktualność w Polsce międzywojennej"[118].

Pod kątem proporcji wystawień *Rewizor* w Lublinie w okresie od 1869 r. do końca XIX w. był częściej grany w języku rosyjskim (jeden spektakl amatorów i trzy inscenizacje gościnne teatrów ruskich), co stanowi znak czasu i wynikało z licznych występów towarzystw ruskich na ziemiach Królestwa Polskiego. Przedmiotem mojego opisu były spektakle *Rewizora* z Czernowem w roli Horodniczego (1895 i 1897) oraz z Samojłowem, grającym tytułową postać w 1896 r. Z grona artystów imperatorskich teatrów z Petersburga postać Osipa kreował w 1897 r. Warłamow, którego *vis comica* przykuwała uwagę widzów, a role kobiece grały petersburskie artystki: Strielska i Panowa.

Należy dodać, że teatr imperatorski, kierowany przez Arbenina, wystawił także w oryginale adaptację powieści *Martwe dusze* (1897) jako przedstawienie adresowane do młodzieży szkolnej i jest to, według moich badań, jedyna udokumentowana realizacja sceniczna tego utworu w Lublinie. Arbenin również planował wystawić *Ożenek* Gogola w teatrze lubelskim w 1898 r. jako przedstawienie benefisowe, ale mimo podjętych kroków repertuar z niewyjaśnionych przyczyn zmieniono. Tym bardziej należy docenić fakt, że amatorzy w 1900 r. z sukcesem wystawili *Ożenek* jako przedstawienie szkolne, na cel charytatywny, zanim miał swoją premierę w języku polskim

---

[115] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenie…*, s. 80.

[116] E. Stoch, *Życie teatralne…*, s. 538.

[117] J. K. [Kanarowski], *Rewizor z Petersburga…*, s. 4.

[118] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenie…*, s. 80.

w 1909 r. (gościnna inscenizacja Zelwerowicza, chwalona za pietyzm i oddanie charakteru epoki).

Kolejny nurt, związany z dziejami Gogola na scenie lubelskiej, o którym należy pamiętać, to popularyzacja jego twórczości przez teatry małoruskie, objeżdżające tereny Królestwa Polskiego u schyłku lat dziewięćdziesiątych XIX i na początku XX w., tylko że w tym wypadku redaktorzy periodyków sygnalizowali brak znajomości języka małoruskiego przez sprawozdawców polskich, co utrudniało im pełny odbiór sztuk. *Taras Bulba* wystawiony został wówczas w Lublinie przez zespół Wasilenki (1897). Widownia lubelska na przełomie XIX i XX w., zainteresowana już repertuarem modernistycznym, pragnąca atrakcyjnych nowości, mogła zobaczyć inscenizacje „powiastki fantastycznej" *Wij* Gogola (w adaptacji Kropiwnickiego), z repertuaru zespołu Maksymowicza (1901), a potem Jaroszenki (1902), czy widowisko *Noc majowa* (1902) w formie opery fantastycznej.

Ożenek (wraz z *Rewizorem*) pojawił się jeszcze w oryginale w 1931 r., grany przez Moskiewski Teatr Artystyczny Stanisławskiego podczas tournée zespołu. Zachowane dokumenty pokazują, że występy te, z przychylnością reklamowane, przeszły w Lublinie bez większego rezonansu społecznego. Należy podkreślić, że władze miasta Lublina zwracały wówczas uwagę na promowanie repertuaru, ale w języku polskim, co było wpisane w umowę dzierżawy teatru lubelskiego. Natomiast *expressis verbis* swoje niezadowolenie z występów trupy Stanisławskiego w języku rosyjskim oraz rozczarowanie poziomem gry wyartykułowano w innym ośrodku teatralnym, w Bydgoszczy.

Spektakle sztuk Gogola w języku polskim, rosyjskim, a także ukraińskim, będące przedmiotem refleksji badawczej, tworzą panoramiczny obraz dziejów scenicznych autora *Rewizora* w teatrze lubelskim w latach 1869-1939 na tle różnych uwarunkowań historii Polski, ukazanych podczas analizy (z cezurą roku 1918, odzyskanie niepodległości). Opisane przeze mnie przedstawienia wzbogacają stan wiedzy na temat recepcji twórczości Gogola w Polsce (na przykładzie sceny lubelskiej do 1939 roku)[119] i wyczerpująco uzupełniają braki w kompendiach teatralnych o dziedzictwo jednej z ważniejszych poza Warszawą scen w byłym zaborze rosyjskim, poszerzają także biogramy artystów polskich, jak i grających gościnnie w Lublinie o role Gogolowskie.

References

Archival sources

Archiwum Państwowe w Lublinie, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (1866-1917), 1908/10 III.
APL, Akta Miasta Lublina (1918-1939), 4013, 4016.
APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918), RGL R 1897:18, cz. I, II; RGL R 1898:10; RGL R 1900:26.

[119] Po inscenizacjach sztuk Gogola, będących przedmiotem opisu, nastąpiła długa przerwa w realizacjach scenicznych utworów rosyjskiego autora na lubelskiej scenie zawodowej. Dopiero Kazimierz Braun w 1973 r. opracowował premierę *Rewizora* w teatrze Juliusza Osterwy (przypadała wówczas 121. rocznica śmierci Gogola), a w 1995 r. Teatr im. Wandy Siemaszkowej z Rzeszowa gościnnie (po raz pierwszy) wystawił w Lublinie *Pamiętnik wariata* (*Записки сумасшедшего*), na małej scenie Reduta.

Reviews

Amator Krytyk [D. Śliwicki], *„Ożenek" Gogola*, „Ziemia Lubelska" 1909, nr 152.
[B.n.a.], *Mikołaj Gogol*, „Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1870".
Iwański J., *2. występ trupy łódzkiej pod dyr. A. Zelwerowicza. „Ożenek" komedia w 3 aktach Gogola*, „Kurier" 1909, nr 127.
J. K. [Kanarowski], *Rewizor z Petersburga*, „Głos Lubelski" 1925, nr 153.
Małorosyjskie przedstawienie, „Kurier Poranny" 1902, nr 13.
Miller A., *Teatr Wielki. Rewizor (kom. Gogola)*, „Gazeta Lubelska" 1910, nr 151.
ol., *Rewizor*, „Ziemia Lubelska" 1916, nr 174.
Rosyjski występ w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy, „Dziennik Bydgoski" 1931, nr 129.
Sato, *Z estrady i sceny*. *„Rewizor"*, „Głos Lubelski" 1916, nr 97.
T. S., *Z teatru*, „Kurier" 1910, nr 278.
Teatr Miejski. Występ Teatru Moskiewskiego, „Głos Lubelski" 1931, nr 145.
Teatr Miejski. Występ Teatru Moskiewskiego, „Głos Lubelski" 1931, nr 146.
Teatr Ruski, „Kurier Lubelski" 1869, nr 19.
Trupa ruska, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 81.
W.Cz. [Czarnołuski], *Teatr*, „Gazeta Lubelska" 1890, nr 9.
X., *Przegląd Teatralny*, „Ziemia Lubelska" 1907, nr 108.
X., *Występ Teatru Stanisławskiego w „Rewizorze"*, „Gazeta Bydgoska" 1931, nr 132.

Studies

Dąbrowski S., Swarzędzki J., *Gogol na scenach polskich*, „Pamiętnik Teatralny" 1952, z. 1.
Dramat obcy w Polsce 1765-1965. *Premiery, druki, egzemplarze. Informator*, red. J. Michalik, t. 1, A-K, red. S. Hałabuda, Kraków 2001.
Formanowicz J., *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Warszawa – Poznań – Toruń 1978.
Gogol-Janowski Mikołaj (hasło), [w:] *Encyklopedia powszechna* (Orgelbranda), t. 10, Warszawa 1862.
Heise E., *Teatr polski a literatura w latach 1864-1890*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, seria 4, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1969.
Iwański J., *Parę uwag o literaturze rosyjskiej*, „Kurier" 1908, nr 148.
Kruk S., *Repertuar teatru lubelskiego 1864-1890*, Warszawa 1979.
Kruk S., *Teatr Miejski w Lublinie 1918-1939*, Lublin 1997.
Kruk S., *Teatr ukraiński w Lublinie*, „Kamena" 1973, nr 16.
Kruk S., *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)*, Lublin 1982.
Krzesiński S., *Koleje życia, czyli materiały do historii teatrów prowincjonalnych*, oprac. S. Dąbrowski, Warszawa 1957.
Krzyżanowski J., *Jan Lam. Wstęp do Pism J.L. w pięciu tomach*. Wydanie jubileuszowe 1838-1938, t. 1, Warszawa 1938.
Kuligowska A., *Teatr łódzki w latach 1863-1888*, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982.
Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 2, Warszawa 1882.
Orłowski J., *Slavica w prasie lubelskiej lat 1905-1914*, „Roczniki Humanistyczne" 1994, z. 7.
Prussak M., *Rosjanie w Warszawie*, „Pamiętnik Teatralny" 1986, z. 4.

Secomska H., *Warszawska cenzura teatralna 1863-1890*, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982.
Sivert T., *Sceny ogródkowe. Zespoły amatorskie. Wędrowne teatry prowincjonalne w świetle prasy warszawskiej*, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982.
Stoch E., *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864-1997*, Lublin 2012.
Stoch E., *Literatura i teatr pod presją cenzury w pierwszej połowie XIX wieku – na przykładzie życia kulturalnego Lublina*, [w:] *Umysły zniewolone. Literatura pod presją*, „Napis" 2009.
Stoch E., *Shakespeare in the Lublin Theatre in 19th and 20th centuries*, Lublin 2015.
Stoch E., *Życie teatralne* [*w Lublinie i na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym*], [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918-1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński, R. Litwiński, W. Kozyra, D. Magier, Lublin – Warszawa 2023.
Stykowa M.B., *Aleksander Ostrowski na scenach lubelskich 1868-1920 (Przyczynek do dziejów teatralnej recepcji Ostrowskiego w Polsce*, [w:] *A. Ostrowski a problemy rozwoju dramatu rosyjskiego. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego w dniach 20-21 listopada 1986 roku*, red. R. Śliwowski, Warszawa 1991.
Stykowa M.B., *Scena lubelska w czasie I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Scientiarum Artium et Librorum" 1987, t. 8.

NOTA O AUTORCE

Elżbieta Stoch – dr hab., literaturoznawca, teatrolog, pedagog, Instytut Pedagogiki KUL. **Publikacje: monografie:** *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864-1997* (2012); *Shakespeare in the Lublin Theatre in the 19th and 20th centuries* (2015); *Dramaty Williama Szekspira w teatrze lubelskim w XIX i XX wieku* (2016); *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie (1949-1956). Źródła – nieznane fakty – repertuar – recepcja krytyczna* (2019); *Teatr Miejski w Lublinie (1944-1949). Źródła – nieznane fakty – repertuar – recepcja krytyczna* (2021). **Wybrane artykuły:** *Życie teatralne* [*w Lublinie i na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym*], [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918-1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński [et alles], Lublin – Warszawa 2023, s. 538-570; *Stanisława Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych. Nowe fakty biograficzne*, „Biografistyka Pedagogiczna" 2023, t. 8, nr 2, s. 701-726; *Recepcja dramaturgii litewskiej w Polsce w latach 50. XX wieku (na przykładzie dziejów scenicznych sztuki Józefa Bałtuszisa „Pieją koguty"*, [w:] *Dwujęzyczni pisarze litewscy i polscy*, red. A. Baranow, J. Ławski, Białystok – Vilnius 2017, s. 341-380.

ORCID: 0000-0001-9252-9574
Email: estoch@kul.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152640

Ewa Komisaruk
Wrocław, Uniwersytet Wrocławski

ŚWIAT-PO-BLOKADZIE W DZIENNIKU LUBOW SZAPORINY

The Post-Blockade-World in the Diary of Lyubov Shaporina

ABSTRACT: The subject of the analysis is the diary of Lyubov Shaporina (1879-1967) and the image of the "world-after-blockade" contained therein. The aim of the observations is to check what the "world-after-blockade" is for Shaporina, how she treats her earlier experience of the siege of Leningrad within the realities of a post-war reality. According to the diary, the blockade of Leningrad is a factor that verifies or confirms the diarist's previous diagnoses, referring both to phenomena from the world of Soviet political and social reality, as well as to the world of individual experiences. The diarist describes a world which fails to give a better impression after the monstrosities of the blockade.

KEYWORDS: Lyubov Shaporina, diary, post-blockade-world, individual experience, Soviet reality, anti-world

Dlaczego „świat-po-blokadzie"?

W ostatnich dziesięcioleciach wzrosło zainteresowanie nauk humanistycznych blokadą Leningradu. Intensyfikacja badań w tym zakresie sprawiła, że dostępne stały się, obok tekstów źródłowych, liczne publikacje naukowe, uwzględniające różne aspekty oblężenia i wykorzystujące narzędzia różnych nurtów badawczych. Pojawiły się ujęcia mikrohistoryczne, postmemorialne, teksty wpisujące się w obszar *gender studies*, *memory studies*, *trauma studies*, *sound studies* czy zwrotu afektywnego[1]. Jeśli świat blokady opisywany jest wszechstronnie, z zastosowaniem nowych metodologii współ-

[1] Wykaz najważniejszych publikacji, podejmujących temat blokady Leningradu zawierają artykuły i monografie Beaty Pawletko i Ewy Komisaruk. Zob. m.in. B. Pawletko, *Co w Polsce wiemy o blokadzie Leningradu?*, „Narracje o Zagładzie" 2021, nr 1 (7), s. 80-94; Eadem, *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, Katowice 2016; E. Komisaruk, *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet (Olga Bergholc, Lubow Szaporina, Sofia Ostrowska)*, Wrocław 2021.

Copyright © 2024. Ewa Komisaruk. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

czesnej humanistyki, to analiza „świata-po-blokadzie" wymaga wciąż pogłębienia. Zagadnienia związane z tym obszarem – niesłusznie niedocenione przez badaczy – rzadko były podejmowane. Lukę tę wypełnia częściowo tom *Блокадные после* (2019) pod redakcją Poliny Barskowej. Zawarte w nim teksty[2] akcentują fakt, że blokada to również wszystko to, co w okresie powojennym ujawniło skutki oblężenia i pokazują, że „у каждого выжившего блокадника было свое блокадное после"[3]. Tej będącej pewną oczywistością prawdy, właściwie nie da się, jak słusznie twierdzi Barskowa, zastąpić jakimś innym, celniejszym stwierdzeniem. W niniejszym artykule chcę podjąć temat, który tę konstatację potwierdza: interesuje mnie bowiem subiektywnie postrzegana blokada w subiektywnie doświadczanym „świecie-po-blokadzie".

Dlaczego dziennik Szaporiny?

Dziennik Lubow Szaporiny (1879-1967) to w mojej ocenie jedno z najważniejszych dzieł rosyjskiej diarystyki. Autorce, osobie obdarzonej umiejętnością układania syntetycznego obrazu codzienności z elementów wyłowionych z własnych obserwacji, udało się stworzyć dokument sugestywny i prawdziwy. Nasycone faktami, opisami realiów i komentarzami notatki rozwijają się w wielopłaszczyznowy obraz doświadczanej rzeczywistości. Jego plan makrohistoryczny tworzą zapiski na temat wydarzeń politycznych, odgórnych decyzji i ustaleń, wpływających w sposób bezpośredni na układ stosunków geopolitycznych, ekonomicznych i społecznych. Plan mikrohistoryczny tego obrazu obejmuje uwagi o sprawach dnia powszedniego autorki, opisy jej codziennego „krzątactwa", notatki dotyczące pracy zarobkowej, kręgu zainteresowań, relacji interpersonalnych, spraw rodzinnych, a także odnoszące się do kwestii duchowości (stanów duszy, introspekcyjnych refleksji) i religijności. Oba plany (ten mikrohistoryczny dominuje objętościowo i tematycznie) nie funkcjonują w oddzielnie: Szaporina pokazuje, jak tory wielkiej i małej historii zbliżają się i przecinają, jak zapętlają się w jej życiowym doświadczeniu. Podkreślić należy, że jej dziennik to nie tylko opis wybranych faktów, ale także zapis subiektywnych poglądów oraz odczuć[4], które wyraźnie odzwierciedlają jej postawę wobec świata. Afektywny, emocjo-

---

[2] Są to: *Анна Ахматова. Возвращение. 1944-1945* Niny Popowej, *Массовое зрелище 5 января 1946 года у кинотеатра «Гигант»* Tatiany Pozdniakowej, *Яков Друскин во время и после блокады* Walerija Szubinskiego, *Послеблокадная Ольга Берггольц: «...страстная, раздражающая жажда обыкновенной, обывательской жизни»* Natalii Gromowej, *«Человек после Блокады»: сообщество боли и вторичная травматизация в «Мемуарах» (1950) Милы Аниной* Aleksieja Pawłowskiego, *Король Невского проспекта* Nikity Jelisiejewa, *Город вечной зимы. Послеблокадный Ленинград в литографиях А.Л. Каплана (1944-1956)* Walerija Dymszyca, *Воображаемый монумент: о двух мемориальных проектах 1940-х годов* Wadima Bassa.

[3] П. Барскова, *Предисловие. Блокадные «после» как предмет культурного анализа*, [в:] *Блокадные после*, сост. П. Барскова, Москва 2019, с. 5.

[4] Por. uwagi Daniela L. Schactera o działaniu pamięci, które odnieść można także do sposobu tworzenia narracji diarystycznych: „[n]ie rejestrujemy naszych doświadczeń tak samo, jak robi to aparat fotograficzny. […] Wyławiamy kluczowe elementy z naszych doświadczeń i przechowujemy je. A nas-

nalny wymiar doświadczenia uwydatniają stosowane chętnie w notatkach różnorodne środki stylistyczno-językowe. Szaporina świetnie włada językiem (jest znaną tłumaczką, autorką przekładów dzieł literackich), potrafi wykorzystać jego potencjał, by dobitnie wyrazić swoje emocje. Widać to między innymi wtedy, kiedy opisy absurdów sowieckiego życia nasyca znakami frustracji, rozpaczy, wzburzenia, gniewu, zjadliwej ironii i pogardy. Oprócz rejestru dramatycznego (często wręcz tragicznego), ukierunkowanego na oddanie beznadziei życia w „Sowdepii”[5], w dzienniku pojawia się także – choć znacznie rzadziej – rejestr humorystyczny, który tworzą między innymi wplecione w diarystyczną narrację anegdoty, uwypuklające nonsensy i niedorzeczności tamtych czasów.

Jakie fragmenty dziennika poddaję oglądowi? Blokada jako punkt odniesienia w „doświadczeniowej obserwacji” świata

Do oglądu wybrałam zapisy dziennikowe powstałe w pierwszych dniach, tygodniach i miesiącach po blokadzie, a także te wprowadzone do dziennika kilka lat potem (do 1949 roku włącznie). Rozważaniom poddaję przede wszystkim te fragmenty, w których diarystka opisując „świat-po-blokadzie”, odnosi się do oblężenia w sposób bezpośredni. Celem analizy zebranego materiału jest sprawdzenie, czym dla Szaporiny jest „świat-po-blokadzie”, jakim przemianom podlega on w jej ujęciu, w jaki sposób w specyficznych realiach powojennej rzeczywistości traktowane jest przez nią doświadczenie wcześniejsze, zdobyte podczas oblężenia: czy jest traumą, czy może staje się wraz z upływem czasu jakimś (jakim?) punktem odniesienia w jej codziennych zmaganiach z codziennością. W zawartych w artykule uwagach uwzględniony zostanie także problem kształtu wypowiedzi, czyli kwestie dotyczące sposobu ujmowania materii doświadczenia, formowania i artykułowania jej w języku diarystycznego zapisu. Ważną kategorią stanie się więc tu doświadczenie traktowane jako jedna z podstawowych kategorii antropologicznych[6]. W centrum uwagi znajdzie się zawarta w dzienniku

---

tępnie raczej rekonstruujemy lub tworzymy na nowo ich obrazy, niż wydobywamy kopie. Czasami w procesie rekonstruowania dodajemy uczucia, przekonania lub nawet wiedzę, którą zdobyliśmy później”. D.L. Schacter, *Siedem grzechów pamięci: jak zapominamy i zapamiętujemy*, przeł. E. Haman, J. Rączaszek, Warszawa 2003, s. 22.

[5] Tym określeniem posługuje się Szaporina m.in. w notatce z 21 lutego 1944 roku: „Советы – понятие политическое, а где нация, где страна? Одно время стали было писать Русь, Россия, а теперь, видно, испугались каких-нибудь симптомов, и Россия опять стала Совдепией”. Л. Шапорина, *Дневник*, т. I, Москва 2017, с. 434. Wszystkie cytaty z dziennika Szaporiny pochodzą z tego wydania. W nawiasie wskazuję tom i numer strony.

[6] Michał Paweł Markowski podkreśla, że kategoria ta „opisuje człowieka zanurzonego w życie i starającego się o tym życiu powiedzieć coś innym po to, by inni mogli go zrozumieć”. M.P. Markowski, *Antropologia, humanizm, interpretacja*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006, s. 150. Kategorią tą zajmował się również Ryszard Nycz, który analizując „poetykę doświadczania”, wyznaczył jej właściwości. Jedną z nich jest interakcja „o charakterze sprzężenia zwrotnego – pomiędzy jednostką a otoczeniem, społeczeństwem i naturą”. Zob.: R. Nycz,

„doświadczeniowa obserwacja", „spersonalizowane, kontekstowo uwarunkowane formy jej zmysłowego doznawania i przeżywania"[7]. Wywód uporządkowany zostanie wokół wyodrębnionych podczas lektury dziennika dominant problemowych, ściśle związanych z doświadczaniem „świata-po-blokadzie".

1. Przestrzeń i jej doświadczanie

Jednym z doświadczeń oblężenia Leningradu było odczucie zamknięcia, uwięzienia w przestrzeni okrążonego przez Niemców miasta. Wśród oznaczeń charakteryzujących tego rodzaju sytuację największą frekwencję zyskało określenie „blokada" („блокада"). W dzienniku Szaporiny pojawia się także sformułowanie „pułapka na myszy" („мышеловка"), w sposób metaforyczny przekazujące odczucia osoby znajdującej się w potrzasku, w sytuacji bez wyjścia, zagrożonej unicestwieniem[8]. Warto przyjrzeć się, jak w dzienniku zapisywane jest doświadczenie spacjalne jednostki funkcjonującej w „świecie-po-blokadzie", co Szaporina mówi za pośrednictwem tego opisu o sowieckiej rzeczywistości.

Kilka miesięcy po przerwaniu blokady przed leningradczykami otworzyła się możliwość podróżowania. W jednej z notatek z 1944 roku odnajdujemy obszerną relację z podróży, którą Szaporina odbyła wkrótce po wznowieniu połączeń kolejowych Leningrad – Moskwa. Oprócz szczegółów związanych z planowaniem i przebiegiem wyjazdu, dziennik zawiera zapis doświadczenia będącego świadectwem zetknięcia z otwartą przestrzenią osoby, która przez długi czas pozbawiona była możliwości swobodnego przemieszczania się. W zapisie tym wyróżnić można trzy skorelowane ze sobą płaszczyzny. Pierwsza to płaszczyzna utworzona przez uważną obserwatorkę, obejmująca rejestr widzianych w drodze obiektów. Druga zawiera porównania, metafory, odwołania, które suchą początkowo relację przekształcają w tekst zsubiektywizowany, naznaczony sygnaturą osobowości autorki. Płaszczyzna trzecia to warstwa nasycona werbalnymi i niewerbalnymi znakami przeżywanych przez diarystkę emocji. Wszystkie trzy – podkreślmy to raz jeszcze – nie istnieją oddzielnie, lecz przenikają się i stapiają w jednej obserwacji.

Kontrast między doświadczeniem spacjalnym czasu blokady a aktualnie przeżywaną sytuacją uwypukla akwatyczno-florystyczne porównanie oraz wysoka frekwencja użytego w zapisie czasownika ruchu. Dla zaakcentowania niezwykłości odczuć pojawiających się w reakcji na wyjście poza obszar zamknięcia Szaporina stosuje także nacechowane emocjonalnie epitety:

Od teorii nowoczesnej do poetyki doświadczania, [w:] *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. T. Walas, R. Nycz, Kraków 2012, s. 45.

[7] R. Nycz, *Literatura nowoczesna wobec doświadczenia*, „Teksty Drugie" 2006, nr 6, s. 59.

[8] Por. J. Ziółkowski, *Leningrad – oblężona twierdza*, [w:] Idem, *Syndrom oblężonej twierdzy*, Warszawa 2019, s. 26-27.

> С 1940 года я никуда не выезжала. За войну и блокаду даже мысль о передвижении вытравилась из мозга. На Москву поезда не ходили. Мне казалось, что мы, как водяные кувшинки, приросли корнями к земле. И вдруг я еду. Это было так странно и неправдоподобно, что я глядела в окно и все повторяла к себе: я еду, я еду, я еду... Кувшинке перерезали стебель, и она поплыла по течению (I, 438).

Pierwszy etap podróży to zetknięcie z ponurym krajobrazem wojny. Diarystka obserwuje przesuwające się za oknem wagonu widoki, rejestruje elementy typowe dla pobojowiska: porzucony sprzęt wojskowy, uszkodzone czołgi i samochody, puste okopy, rozryte pola, ruiny wiejskich domostw, sterczące kikuty kominów, zniszczone budynki dworcowe, strawione przez ogień lasy, nadpalone gałęzie brzóz, przyrównane w dziennikowym zapisie do rąk wzniesionych ku niebu w geście rozpaczy[9]. Ten przytłaczający skalą zniszczeń krajobraz odtworzony zostaje z dużą dbałością o szczegóły, a także z charakterystyczną dla Szaporiny emocjonalną i estetyczną wrażliwością[10]. Dostrzec można to zwłaszcza w tym fragmencie, w którym wygląd zrujnowanego dworca w miejscowości Lubań porównany zostaje do przechowywanego przez diarystkę w pamięci obrazu rzymskiego Koloseum. Mamy tu więc połączenie aktualnie obserwowanego obiektu (rzeczywistego, widzianego tu i teraz) z obiektem wspominanym, odtworzonym w wyobraźni. Połączenie to ma wymiar jednostkowy, związany ściśle z życiem Szaporiny, z jej osobistym doświadczeniem egzystencjalnym.

Brzydota krajobrazu zniszczenia zrównoważona zostaje zawartym w tym samym zapisie pięknem pejzażu niezbrukanego wojną. Percepcja pejzażu życia (jego elementami są: zieleń, łany żyta, prowadząca do siedzib ludzkich wiejska droga, mokre od rosy ścieżki, sylwetki ludzi i zwierząt) skłania diarystkę do zestawienia przeżywanego doświadczenia z odczuciami człowieka uwolnionego z więzienia i upajającego się odzyskaną wolnością. Opis nocnego spaceru przez wiejską enklawę ciszy i harmonii zawiera elementy odnoszące się zarówno do realnej topograficznie rzeczywistości (okolice Głuchowa), jak i do estetycznych olśnień i emocji wywołanych zetknięciem z doskonałością natury. Kontemplacji piękna świata doznawanego sensualnie (wizualnie, audialnie, olfaktorycznie) towarzyszą doznania duchowe: poczucie szczęścia i wewnętrznego spokoju. Doświadczenie spacjalne obejmujące przyjemność z przemierzania przestrzeni traktuje Szaporina w kategoriach kompensacyjnych jako specyficzne zadośćuczynienie za lata izolacji w oblężeniu. Widoczne jest to w podsumowującej wrażenia z nocnej wędrówki konstatacji, w której blokada staje się najważniejszym punktem odniesienia:

---

[9] Spoglądając na ten zmetaforyzowany obraz z perspektywy nie-antropocentrycznej, posthumanistycznej można uznać, że brzoza jest tu pewną „figuracją świadka", „świadkiem materialnym", „bytem nieludzkim", którego „fizyczne właściwości świadczą o minionych wydarzeniach". Zob.: J. Małczyński, *Jak drzewa świadczą? W stronę nie-ludzkich figuracji świadka*, „Teksty Drugie" 2018, nr 3, s. 373-374.

[10] Krajobraz będzie tu więc „konstrukcją postrzegającej świat zewnętrzny jednostki, która obdarza go estetycznym spojrzeniem". B. Frydryczak, D. Angutek, *Od krajobrazu naturalnego do krajobrazu kulturowego. Wprowadzenie*, [w:] *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. Eidem, Poznań 2014, s. 12.

> Я стояла в глубоком восторге и думала: это мне за блокаду.
>
> Оторваться не могла, все стояла и упивалась божественной красотой этой картины, музыкой журчащего ручья. После всех ужасов блокады душа была потрясена до основания божественной гармонией природы.
>
> До самой смерти не забыть этой ночи. Я была счастлива (I, 441).

Słowa o szczęściu odczuwanym z powodu wyjścia z opresyjnej sytuacji zamknięcia nie pojawią się więcej na kartach dziennika. Realia społeczno-polityczne nie ugruntują poczucia wolności i swobody. Powojenne nadzieje na otwarcie Rosji na świat, na liberalizację życia w rządzonym przez Stalina kraju, nadzieje, które powszechnie wiązane były z wielkim zwycięstwem, pokonaniem zewnętrznego wroga, okazały się płonne. Celnie opisał tę sytuację Józef Smaga: „Ryglowanie drzwi łączących ZSRR ze światem zewnętrznym […] oraz spuszczanie żelaznej, wzmocnionej kratami i drutem kolczastym zasłony zaczęło się, zanim zamilkły ostatnie strzały”[11]. Kontaktów z innym światem zakazano[12]. Dziennik zawiera wiele emocjonalnych zapisów, odnoszących się do tego faktu. Szaporina szczególnie boleśnie odczuwa przymusową rozłąkę z przebywającymi za granicą braćmi. Dolegliwy jest dla niej także brak kontaktu z kulturą Zachodu. Swoje życie w zsowietyzowanym społeczeństwie, w państwie, noszącym cechy „instytucji totalnej”[13] opisuje jako zniewolenie. Oto jeden z fragmentów dziennika, w którym daje temu wyraz. Notatka pochodzi z 26 grudnia 1944 roku:

> Прибирая комнату, я подняла газету, и вдруг мне стало даже больно от острого сознания: одна эта газета на всю огромную страну, один образ мышления, одно политическое понятие, даже на литературу, музыку, историю – на все, на все один взгляд. Я зажмурилась и совершенно ясно увидала себя в каменном мешке, я даже видела цвет этих стен вокруг меня; и выхода нет (I, 458).

Ostatnie zdanie cytowanego zapisu zawiera obraz miejsca, które metaforycznie odzwierciedla odczuwaną sytuację: to „каменный мешок”, czyli więzienie[14].

---

[11] J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 151.

[12] Tych, którzy ten zakaz łamali, surowo karano. Dotyczy to różnych sytuacji i różnych ludzi: tzw. „okrużeńców”, jeńców rosyjskich powracających z niemieckiej niewoli (8 marca 1945 roku: „Говорят, что всех наших военнопленных, возвращающихся из немецкой неволи, препровождают в свои концлагеря или на шахты, не разрешая побывать дома!” [I, 467]), a także osób, które zawarły związek małżeński z cudzoziemcem (na podstawie ustawy z 1947 r. zakazującej obywatelom zawierania małżeństw z cudzoziemcami represjonowano osoby, które wcześniej takie małżeństwa zawarły). Por.: M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 2, przeł. A. Mietkowski, Wrocław 1989, s. 135.

[13] Zob.: E. Goffman, *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, przeł. O. Waśkiewicz, J. Łaszcz, Kraków 2023.

[14] „Каменный мешок” (блошница) to podziemny loch w kształcie studni. Zwrot ten używany bywa jako określenie więzienia, celi. Por.: В.И. Плужников, *Термины российского архитектурного наследия*, Москва 1995, с. 71.

28 sierpnia 1945 roku diarystka konstatuje: „Мы все мыши, кошка только и ждет, как бы нас прихлопнуть. Весело. Народ-победитель, народ-раб. Ужасно, когда это сознаешь" (I, 484). Metaforyczne skojarzenia zawarte w tej notatce odsyłają do obrazu pułapki na myszy, wykorzystywanego przez Szaporinę w zapisach z okresu blokady dla oddania atmosfery zagrożenia i osaczenia. W zapisie z 25 września 1945 roku „świat-po-blokadzie" po raz kolejny nazywany jest więzieniem. Szaporina pisze: „И безудержно захотелось их видеть [братьев], уехать из тюрьмы, из этого царства произвола и беззакония, туда, к ним, повидать их перед смертью" (I, 492). W dzienniku użyte zostają słowa i obrazy, które są „wywoływaczami" konkretnych emocji, posiadają siłę uwydatniania koszmaru tego, co dzieje się wokół. W listopadzie 1945 roku Szaporina stwierdza: „[...] если человек человеку волк, то «партия и правительство» человеку – крематорий" (I, 502). W podobnym tonie utrzymany jest zapis z 8 grudnia 1946 roku. Przekazywane z ust do ust wieści o represjach, aresztowaniach i zsyłkach wzbudzają trwogę, przeraża domniemany los ludzi, którzy zaginęli bez śladu. Związek Sowiecki to nie tylko więzienie („тюрьма", „каменный мешок"), ale – jak pisze diarystka – rzeźnia („бойня"), kraj krwiożerczych Morloków: „Мы живем, простите, не в тюрьме, как я иногда говорила, мы живем на бойне. В стране морлоков. Сколько исчезнувших людей! Тонут, и вода вновь затягивается зеленой ряской" (II, 35).

W notatce powstałej prawie trzy lata później, w maju 1948 roku, mowa jest o Wielkim Murze Chińskim i „żelaznej kurtynie", będących oczywistymi symbolami granicy, oddzielającej dwie odmienne ideologicznie i kulturowo przestrzenie. Zachowania i obyczaje pojawiające się w realnej przestrzeni „świata-po-blokadzie", tak radykalnie inne od tych wyniesionych przez diarystkę ze „świata domowego"[15], skłaniają ją do tego, by socjologiczno-kulturowe obserwacje nasycić znakami pesymistycznych emocji:

> Как тяжело человеку, жившему в XX веке общеевропейской жизнью, существовать в XVI, за Китайской стеной, за «железным занавесом», среди всеобщего одичания и забвения самых элементарных европейских навыков воспитанности, любви и внимания к ближнему. Иногда я это особенно мучительно остро ощущаю (II, 95).

„Świat-po-blokadzie" wydaje się wynaturzeniem, jakimś spotworniałym systemem, którego podstawową cechą jest niedostatek i brak, deficyt zarówno podstawowych dóbr materialnych, jak i wyższych wartości, zwłaszcza prawdy i wolności. Polityka wewnętrzna Związku Sowieckiego oceniana jest przez Szaporinę skrajnie krytycznie[16]. Z jej notatek wyłania się obraz rzeczywistości zdegenerowanej, zatrutej stra-

---

[15] Por.: E. Goffman, *Instytucje totalne…*, s. 22.

[16] Zupełnie inaczej ocenia Szaporina politykę zewnętrzną Związku Sowieckiego. W notatce z 7 listopada 1945 roku komentując przemówienie Mołotowa wygłoszone z okazji 28 rocznicy rewolucji październikowej, pisze: „Говорил о наших приобретениях Кенигсберга, Украине, Порт-Артуре, Дальнем. Великодержавная внешняя политика меня радует, но когда он начал говорить о демокра-

chem, podejrzliwością, donosicielstwem i fałszem. Totalne zakłamanie, jak często podkreśla, wpisane zostało w ten przerażający skalą pogardy dla jednostki antyświat od początku jego powstania. Jako ilustrację tej opinii przytaczam fragment notatki z 19 lutego 1944 roku. Diarystka porusza w niej między innymi temat zbrodni katyńskiej: „Жизнь не может так дальше идти. Двадцать шесть лет нищеты и всякой лжи. По тем же слухам, расстрелянные в Катынском лесу поляки – это дело НКВД, служи хоть десять панихид" (I, 432).

Izolacja okresu blokady była zamknięciem w granicach obszaru wyznaczonego przez pierścień oblężenia, przez działania wroga zewnętrznego. Natomiast izolacja okresu powojennego jest zamknięciem w przestrzeni wyznaczonej przez granicę państwową oraz narzucone obywatelom decyzje polityczne władz sowieckich. Przestrzeń ta w porównaniu z przestrzenią oblężonego miasta jest znacznie większa, ale odczucie opresyjności uwięzienia i izolacji jest równie, a może nawet bardziej dotkliwe. Każdy zapis doświadczenia spacjalnego jest równocześnie obrazem plastycznym, wyrazem myśli i objawem emocji. Takie określenia jak „więzienie", „rzeźnia", „krematorium", „kraj Morloków" stają się w zapisie dziennikowym emblematami „świata-po-blokadzie", a także znakami odczuć jednostki. Widoczny jest ścisły związek między widzianą rzeczywistością a tym, co ona wyzwala w osobie, która jej doświadcza[17].

2. Miasto

Jeśli zawęzimy perspektywę oglądu do tych fragmentów dziennika, które koncentrują się na przestrzeni miasta, na leningradzkich domach i mieszkaniach, to zauważymy, że miejsca te pozbawione są cech, tradycyjnie kojarzących się ze stabilnością, pewnością i bezpieczeństwem. Diarystka dostrzega, że wydarzenia wielkiej historii oddziałując na przestrzeń urbanistyczną, przekształcały i zmieniały przede wszystkim ludzi. 21 lutego 1944 roku pisze:

> Утром шла по Литейной. Самое характерное в Петербурге – это его гордость. Особенно гордым в своих страданиях, умирании был он в зиму 41-42-го годов. И как мы, все население, к нему не подходим, ему чужды.
>
> Люблю твой строгий, стройный вид,
> Невы державное теченье...
>
> А мы все такие нестройные, такие плебеи в этой державной аристократической раме (I, 434).

W akcie percepcji aktywizuje się tu kilka par opozycyjnych, na przykład: niedawna przeszłość (blokada) – teraźniejszość; umieranie – życie, doskonałość – brzydota. Za

---

тичности строя, дружбе народов, лучше уж бы молчал" (I, 501). O wielkomocarstwowych nastrojach zauważalnych w społeczeństwie sowieckim po „wielkim zwycięstwie" zob.: J. Smaga, *Rosja…*, s. 152.

[17] Por.: M. Bal, *Afekt jako siła kulturowa*, przeł. A. Turczyn, [w:] *Historie afektywne i polityki pamięci*, red. E. Wichrowska, A. Szczepan-Wojnarska, R. Nycz, R. Sendyka, Warszawa 2015, s. 33.

najważniejszą uznać trzeba tę, która akcentuje dysonans między dumną, arystokratyczną wyniosłością „ciała urbanistycznego" a plebejską topornością leningradczyków. Szaporina ma wrażenie, że maluczcy, tak odstający z powodu swej brzydoty i wynędznienia od opiewanej przez poetę doskonałości Petersburga, są „obcym ciałem" w przestrzeni znieruchomiałego w majestatycznym pięknie miasta.

Leningrad, który podczas wojny był świadkiem zagłady setek tysięcy, po blokadzie nie przestaje być przestrzenią naznaczoną przez śmierć. Umierają w nim ci, którzy czas wojny przetrwali, ale nie byli w stanie uporać się z presją ekstremalnych przeżyć, „przepracować" traumy i zadomowić się w „świecie-po-blokadzie". Świat ten ujawnia skutki procesów, wobec których człowiek jako jednostka okazuje się bezsilny, pozbawiony wpływu na kształtowanie rzeczywistości[18]. W lipcu 1945 roku Szaporina z goryczą i sarkazmem konstatuje:

> […] Станюкович Татьяна Владимировна рассказала мне, что сейчас эпидемия самоубийств. […] Люди в тупике. С одной стороны, победа, с другой – ужасная жизнь и кругом нищета. Натянутые за четыре года нервы сдали – и вот...
>
> За отсутствием других демократических свобод у нас есть свобода смерти, пассивная и активная: расстрел и самоубийство (I, 478).

Potworność blokady przenika do powojennej rzeczywistości nieustannie. Przez kilka następnych lat miasto odsłania ślady makabrycznych zbrodni z tamtego okrutnego czasu. Szaporina o faktach tego rodzaju pisze w różny sposób: czasem lakonicznie, krótko, pozostawiając je bez komentarza, jak w notatce z 9 maja 1947 roku, w której stwierdza po prostu: „Ирина Вольберг присутствовала на суде при разборе дела мужа и жены, которые с 1943 по 1946 год убили и съели 18 человек" (II, 48). Niekiedy jej relacje są bardzo szczegółowe, nasycone informacjami, cytatami oraz parafrazami wypowiedzi innych. Relacje te otrzymują niekiedy formę mikronoweli z osadzoną w konkretnym miejscu i czasie fabułą, odsłaniającą stopniowo to, co się wydarzyło. Zapis z 17 września 1949 roku to odtworzenie przebiegu odkrytego po latach zabójstwa, „strasznego – jak pisze Szaporina – przestępstwa", jednej z historii, którą w „świecie-po-blokadzie" opowiadano, uzupełniano, interpretowano:

> Недавно раскрылось ужасное блокадное преступление. Рассказала мне это наша Мария Ивановна: ее знакомая, живущая тоже на Кирочной, потеряла в 42-м году дочку. Двенадцатилетняя девочка пошла за хлебом и не вернулась. Искали повсюду, не нашли. У девочки было на руках десять карточек. Она незадолго перед исчезновением упрашивала мать не посылать ее за хлебом: «Боюсь тети Лизы (дворничихи), – говорила она, – она все ко мне пристает». И вот теперь в августе в связи с ремонтом подняли доски на чердаке и обнаружили детский труп. От

[18] 17 stycznia 1946 Szaporina pisze: „Вот она, Сталинская конституция: право на труд, на отдых – ложь. Господи, когда же начнется возмездие? У нас есть только право на рабство.

Я не могу, я готова скрежетать зубами от бессильной злобы, бессильного возмущения" (II, 8).

> сухости или по какой другой причине труп сохранился как мумия, и в нем опознали исчезнувшую девочку. Отвезли в Куйбышевскую больницу, и ведется следствие. […]
>
> Муза Никифоровна дополнила этот рассказ. […] Другая дворничиха ей рассказывала, что будто бы, когда ее [дворничиху Лизу] арестовали, она стала клясться и божиться, что не причастна к убийству: «Убей меня Бог на этом месте», – сказала она и хотела перекреститься, подняла руку ко лбу, и рука упала вниз. «Бог не допустил ее до креста» (II, 138).

„Świat-po-blokadzie" postrzegany jest przez diarystkę jako nieprzyjazny nawet w dni wielkich świąt państwowych: obchodów zwycięstwa w wielkiej wojnie ojczyźnianej czy kolejnych rocznic rewolucji 1917 roku. Władze uświetniały tego rodzaju uroczystości salwami armatnimi, nie biorąc pod uwagę traumatycznych doświadczeń *blokadników*, wyczulonych na wszelkie bodźce audialne kojarzące się z działaniami wojennymi. Szaporina opisuje w dzienniku szczegółowo swoje doznania, ostre reakcje psychosomatyczne i dolegliwości wywołane przez dźwięki armatniego salutu. Wspomina o strachu, przeszywającym bólu serca, mdłościach. Jeszcze pięć lat po blokadzie, 9 maja 1949 roku, notuje: „Начался салют. Не люблю. Верно, уж до конца дней останется тяжелое чувство при звуке разрыва" (II, 127).

Spokoju i bezpieczeństwa nie zapewnia Szaporinie nawet dom, o czym diarystka z goryczą informuje w notatkach powstających zarówno tuż po przerwaniu blokady, jak i w tych późniejszych, zawierających zapis doświadczeń związanych z uciążliwością życia w *komunałce*, która staje się jeszcze jednym metonimicznym emblematem Sowdepii. Przytaczam tu dwie (wybrane z kilku podobnych) notatki jako reprezentatywne dla zawartych w dzienniku opinii na temat tego sowieckiego „wynalazku". W lipcu 1945 roku Szaporina dobitnie diagnozuje:

> Коммунальность жилищ – это чудовищное изобретение советской власти, растлевающее нравы, лишающее жизнь последнего благообразия, вызванное характерным для нашей эпохи абсолютным презрением к человеку и полной бесхозяйственностью (I, 476).

Cztery lata później, w sierpniu 1949 roku, opisując swoją trudną sytuację życiową (zwłaszcza tę mieszkaniową) punktem odniesienia dla kategorycznych opinii czyni blokadę, co pozwala jej przekonująco scharakteryzować nie tylko różne zewnętrzne okoliczności sytuacji, w jakiej się znalazła, ale także przedstawić własne wobec niej reakcje oraz wybraną, przetestowaną już, choć w innych warunkach, strategię przetrwania:

> Мне надо прибегнуть вновь к «перемещению внимания», как в блокаду; сейчас делать это труднее, но совершенно необходимо. Жизнь с моим окружением в советских условиях невыносима. Под советскими условиями я подразумеваю жилищные (II, 133).

Szaporina wspomina tu o pewnym mechanizmie obronnym, stosowanym przez nią często podczas blokady. Jego istotą było „przełączanie uwagi", przekierowywanie myśli z sytuacji stresogennej w inną stronę. Mechanizm ten pomagał zachować równowagę psychiczną w skrajnie trudnych warunkach, zwłaszcza w sytuacjach silnego napięcia emocjonalnego. „Świat-po-blokadzie", jak wynika z zapisu, wymusza powrót do tych sprawdzonych w przeszłości operacji myślowych.

3. Leningradczycy

W wielu fragmentach dziennika powstałych w „świecie-po-blokadzie" pojawia się temat, który dotyczy wpływu doświadczenia wojennego na to, co stało się z leningradzką zbiorowością i poszczególnymi ludźmi. W tego rodzaju notatkach Szaporina przyjmuje często rolę osoby oceniającej postępowanie innych. W dzienniku wybrzmiewają tony oskarżycielskie wobec tych, którzy okazali się zbyt słabi, aby zachować się uczciwie, dokonywali nadużyć, polegających najczęściej na przywłaszczaniu cudzej własności, zwłaszcza tego, co w świecie blokady było najcenniejsze, czyli kartek żywnościowych. Diarystka relacjonuje jeden z takich przypadków, opisując szczegóły malwersacji, których dopuścił się Walerian Bogdanow-Bieriezowski, przewodniczący Leningradzkiego Oddziału Związku Kompozytorów ZSRS. Wyrazem wzburzenia oraz dezaprobaty dla tego człowieka jest usunięcie stronicy z wpisem jego autorstwa z prowadzonego przez Szaporinę albumu. Gest ten to symboliczny akt wykluczenia Bogdanowa-Bieriezowskiego z kręgu szanowanych przez nią ludzi.

Aprobująco pisze natomiast diarystka o tych znajomych, którzy w oblężonym mieście zachowali godność i szlachetność. W lipcu 1945 roku informuje na przykład: „Зашла вчера днем Наталья Ивановна Животова. Прежде она казалась мне оригинальничающей. Но за блокаду я убедилась, что это настоящий человек, большой и благородной души" (I, 477). Oblężenie staje się dla Szaporiny punktem odniesienia, weryfikującym jej dotychczasowe opinie o bliższych i dalszych znajomych. Obserwacji i ocenie podlega także powojenna aktywność ludzi, ich działania w „świecie-po-blokadzie". W dzienniku zamieszczane są opinie o wielu osobach, o ich postawach i poczynaniach:

> Многие опустились после блокады. И не все, писавшие в мой блокадный альбом, остались верны себе. Страничку Богданова-Березовского я вырезала совсем.
> Бедного Антона Васильевича затягивает мещанское болото его окружения.
> Тихонов душу продал. Насчет остальных надо будет навести справки.
> Анна Петровна, Щекатихина – эти верны себе (II, 67).

W dzienniku znajdują się ponadto notatki, będące świadectwem wykształcania się u *blokadników* poczucia pewnej wspólnoty, której fundamentem było doświadczenie blokady. Łącząca ludzi świadomość odrębności ich własnego losu, jego wyjątkowości stawała się z biegiem czasu coraz silniejsza. Efektem tego procesu były różnorakie opisane przez Szaporinę zjawiska. Jedno z nich polegało na wzajemnym udzielaniu

sobie przez *blokadników* wsparcia i pomocy. Notatka z 13 grudnia 1945 roku zawiera przykład takiego właśnie przejawu solidarności:

> Сейчас приходила Нюша и принесла от Анны Петровны целую корзину: макарон, муки, геркулеса, колбасы, консервы и постное масло грамм 200. Я тронута до слез, чувствую, что это делается для девочек. Когда я по телефону стала благодарить, А.П. сказала: «Относитесь к этому просто, ведь мы с вами пережили блокаду. Я уже давно мучаюсь, что все не могу вам послать это все» (I, 504).

Zjawiskiem odmiennym była uwidoczniająca się polaryzacja leningradczyków, przybierająca formę konfliktu między *blokadnikami* a osobami powracającymi z ewakuacji. Szaporina uważa, że ci, którzy nie doświadczyli okropieństw blokady, nie są w stanie zrozumieć ludzi, którzy przetrwali jej piekło. W kontaktach obu grup pojawiły się animozje, pretensje, czasem nawet wrogość. Warto zwrócić uwagę na notatkę z 22 września 1944 roku, która ukazuje, jak tego rodzaju antagonizmy uzewnętrzniały się w relacjach interpersonalnych. Notatka, o której mowa zawiera szczegółowy opis przypadkowego spotkania Szaporiny z Anną Achmatową[19]. Diarystka przytacza usłyszane słowa, zwracając uwagę nie tylko na ich sens, ale także na towarzyszące im emocje. Achmatowa próbowała oceniać blokadę w kategoriach politycznych jako straszliwy błąd władz („чудовищная ошибка властей") i w pełnych złości słowach negowała heroizm leningradczyków („[н]икаких героев здесь нет"; „если женщины более стойко вынесли голод, то все дело тут в жировых прослойках, клетчатке, а не в героизме" /I. 444/), podkreślając przejawy różnych wynaturzeń (kanibalizm) i problemów (zaburzenia psychiczne, upadek moralny) niektórych z nich. Negatywne emocje przejawiały się nie tylko w wypowiedzi poetki, lecz były widoczne także w jej zachowaniu. Szaporina przedstawiła to w następujący sposób:

> Ахматова говорила страшно озлобленно и все сильнее озлобляясь, буквально с пеной у рта, летели брызги слюны. […] А.А. прищурила глаза, со злобой глядя на меня, ей, видимо, не нравились мои реплики (I, 444).

Zamiast słów empatii czy szacunku dla *blokadników* pojawiły się słowa pełne gniewu i rozdrażnienia. Szaporina uznała to za obraźliwe i niesprawiedliwe: „Мне уже не хотелось спрашивать о ее работе, о стихах, у меня было ощущение, что меня, всех нас полили грязными помоями, оскорбили незаслуженно" (I, 444). Zachowanie Achmatowej odebrane zostało jako wysoce niewłaściwe nie dlatego, że poetka mówiła nieprawdę (o różnych patologiach tamtych czasów pisała przecież i Szaporina), ale dlatego, że o blokadzie wypowiadała się osoba, która nie doświadczyła w żaden sposób jej koszmaru. Jak boleśnie autorka dziennika odczuła całą tę

[19] Achmatową ewakuowano z Leningradu 28 września 1941 roku. Powróciła do miasta 1 czerwca 1944 roku. Zob.: Н. Попова, *Анна Ахматова. Возвращение. 1944-1945*, [в:] *Блокадные…*, с. 29-49.

sytuację świadczy fakt, że w tym samym zapisie przytoczyła także słowa swojego znajomego, neurochirurga Antona Bondarczuka, który chcąc uspokoić wzburzoną Szaporinę, próbował wyjaśnić zachowanie Achmatowej w kategoriach psychologicznych:

> Не возмущайтесь, – сказал он. – Тут ясно самоущемление и желание самореабилитации. Бежала от опасности, теперь она просто реэвакуированная среди многих других, надо же себе создать пьедестал (I, 444).

Wypowiedź Bondarczuka (jednego z tych *blokadników*, których diarystka poprosiła o wpis w swoim albumie) zawiera określenia, które potraktować można jako przejaw polaryzacji, o której mowa była wcześniej. Otóż Bondarczuk dokonuje jednoznacznie negatywnej oceny zachowania poetki – i jednocześnie wszystkich tych, którzy powracają z ewakuacji – kiedy używa słów „uciekać przed niebezpieczeństwem", co kojarzy się z tchórzostwem. Tej grupie przeciwstawieni są więc domyślnie ci, którzy pozostając w oblężonym Leningradzie, wykazali się odwagą.

Jak wyglądały inne przejawy spolaryzowania leningradzkiej społeczności w „świecie-po-blokadzie" pokazuje notatka z 12 listopada 1944 roku, w której Szaporina odtwarza scenkę ujrzaną w jednej z miejskich piekarni. Temperaturę konfliktu uwidoczniającą się w zaobserwowanej interakcji pomiędzy *blokadnikami* a *ewakuantami* uwypukla przywołana w dzienniku analogia odnosząca się do średniowiecznego sporu gibelinów i gwelfów. Ważne jest tu podkreślenie niesprawiedliwości opinii, które o ludności żyjącej w okrążeniu wydawały osoby nie mające pojęcia choćby o tym, jakiego wyjątkowego wysiłku fizycznego i psychicznego wymagało od oblężonych wykonywanie nałożonych przez władze obowiązków (na przykład zadanie oczyszczenia miasta z leżących na ulicach ciał). W podsumowującym ten fragment pytaniu retorycznym pojawia się refleksja na temat odczuć i emocji, które powstają w reakcji na takie komentarze:

> Сегодня в булочной опять ругань наших гвельфов и гибеллинов – ленинградцев, оставшихся здесь, и эвакуантов. «И чего вы здесь делали, все как было, так и осталось, только нас обворовывали». Каково это слушать бабам, расчищавшим город в марте, апреле 42-го года? (I, 451).

4. Doświadczenie blokady i pamięć

Stawiając pytanie o to, czym w „świecie-po-blokadzie" stało się dla Szaporiny przeżyte oblężenie, warto przyjrzeć się także tym wypowiedziom, w których pojawiają się oceny tego skrajnie trudnego i traumatycznego wydarzenia, sprawiające wrażenie nie tyle nawet niezwykłych, co wręcz paradoksalnych. Spójrzmy chociażby na zapis wprowadzony do dziennika 3 listopada 1947 roku, w którym diarystka opisuje koszmar sowieckiej rzeczywistości oraz wraca pamięcią do blokady, do konfliktów zwią-

zanych z pracą w teatrze marionetek, założonym przez nią w 1918 roku i ewakuowanym z miasta w okresie wojennym:

> На днях, глядя на лежащего на полке Буратино, я с болью вспоминала кукольный театр. А потом подумала: если бы подлец Шапиро не съел моего театра, мне пришлось бы с ним эвакуироваться, мыкаться по Сибири и *не переживать блокаду*, а блокада – это, пожалуй, самое ценное из всей моей жизни. Видеть то, что людям не дано видеть (II, 65; podkreślenie autorki artykułu).

Z kolei w notatce z 28 maja 1949 roku, będącej swoistym komentarzem do codziennej egzystencji w „świecie-po-blokadzie", stwierdza, nawiązując do praktykowanej podczas blokady mentalnej bilokacji, czyli przełączania, przekierowywania uwagi z traumatyzującego wydarzenia na inne: „Насколько сейчас труднее перемещать внимание, чем во время блокады. Оттого-то мы, блокадники, вспоминаем те годы как святое время" (II, 129; podkreślenie autorki artykułu).

Na osi rozpiętej między biegunami dobra i zła blokada nie zostaje umiejscowiona w punkcie, który – logicznie rzecz biorąc – powinien jej przynależeć jako wydarzeniu przynoszącemu cierpienie i śmierć. Zapisana w dzienniku ocena wydaje się osobliwa, niezgodna ze zdroworozsądkowym podejściem do tego granicznego doświadczenia[20]. Określenie blokady jako czegoś „najcenniejszego w życiu", jako „świętego czasu" skłania do namysłu nad sposobem wartościowania tego wydarzenia, pokazując, że wartościowanie to jest zależne nie od uniwersalnego, ponadczasowego porządku aksjologicznego, lecz od innych okoliczności i czynników: subiektywnych (konstrukcji osobowościowej jednostki, jej predyspozycji psychicznych, moralnej wrażliwości) i obiektywnych (złożoności kontekstu historycznego, społecznego i politycznego). Wydaje się, że Szaporina, której udało się nie tylko przeżyć oblężenie i znieść to, co wydawało się niemożliwe do zniesienia, ale także zachować godność i uczciwość, empatię dla słabszych i wiarę w Boga[21], ma prawo spoglądać na swoje przeżycia jak na coś unikalnego, wymykającego się zwyczajowemu ich pojmowaniu i ocenianiu. Przytoczone słowa dowodzą, że nie traktuje blokady jak doświadczenia, które należy wyprzeć z pamięci. Pokazują również, w jaki sposób pragnie blokadę zapamiętać, jaką pozycję przyjmuje wobec przeżyć i dramatycznych doznań, które nie mieściły się w ramach normalności i wykraczały poza obszar uporządkowanych przekonań i wartości. Czas oblężenia może Szaporina potraktować także jako rodzaj próby, którą jako

[20] Susan Sontag (roztrząsając inny problem) ujęła problem takiego podejścia do cierpienia następująco: „trudno o pogląd równie obcy współczesnej wrażliwości, która uważa cierpienie za błąd, za wypadek albo za zbrodnię. Za coś, co trzeba naprawić. Coś, co trzeba odrzucić. Coś, co sprawia, że czujemy się bezsilni". S. Sontag, *Widok cudzego cierpienia*, przeł. S. Magała, Kraków 2023, s. 97.

[21] Jeśli uwzględnić fakt, że autorka dziennika była osobą głęboko wierzącą w Boga (praktykującą, uczestniczącą w nabożeństwach, oddającą się lekturze Biblii), to można źródeł jej wypowiedzi poszukiwać także w myśleniu religijnym, zgłębiającym problem cierpienia, ofiary oraz ich istotę i sens. Problem ten zasługuje na oddzielną, pogłębioną analizę.

jednostka przeszła zwycięsko i która wzmocniła w niej poczucie własnej wartości. Na pewno blokada nauczyła autorkę dziennika żyć w „świecie-po-blokadzie". Jak sama w czerwcu 1947 roku lakonicznie stwierdziła, „война и блокада научили многому" (II, 52).

Podsumowanie

Blokada przywoływana jest w dzienniku jako punkt odniesienia w różnych okolicznościach życiowych. Staje się czymś, co zmienia lub potwierdza wcześniejsze diagnozy diarystki, odnoszące się zarówno do zjawisk ze świata sowieckiej rzeczywistości politycznej i społecznej, jak i do świata jednostkowych doświadczeń. Traktowana jest jako wydarzenie, nadające Szaporinie jako *blokadnicy* status wyjątkowy, status niezwiązany z oficjalnie nadanymi przywilejami, ale z uzyskaną wiedzą o charakterze etycznym i antropologicznym. Odwołując się do swoich wojennych przeżyć diarystka opisuje świat, który po potwornościach blokady wcale nie sprawia wrażenia lepszego:

> Как интересна должна быть для писателя эта эволюция человеческой психологии. Война, блокада, напряжение всех душевных, духовных сил. Пафос героизма. И потом серые мещанские будни, будни советские, т.е. беспросветные, страшные. Народ безмолвствует. Это выдержать и не свихнуться трудно. Труднее, чем выдержать блокаду (II, 67).

References

Bal M., *Afekt jako siła kulturowa*, przeł. A. Turczyn, [w:] *Historie afektywne i polityki pamięci*, red. E. Wichrowska, A. Szczepan-Wojnarska, R. Nycz, R. Sendyka, Warszawa 2015.

Barskova P., *Predisloviye. Blokadnyye «posle» kak predmet kul'turnogo analiza*, [v:] *Blokadnyye posle*, sost. P. Barskova, Moskva 2019.

Frydryczak B., Angutek D., *Od krajobrazu naturalnego do krajobrazu kulturowego. Wprowadzenie*, [w:] *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. Eidem, Poznań 2014.

Goffman E., *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, przeł. O Waśkiewicz, J. Łaszcz, Kraków 2023.

Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 2, przeł. A. Mietkowski, Wrocław 1989.

Komisaruk E., *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet (Olga Bergholc, Lubow Szaporina, Sofia Ostrowska)*, Wrocław 2021.

Małczyński J., *Jak drzewa świadczą? W stronę nie-ludzkich figuracji świadka*, „Teksty Drugie" 2018, nr 3.

Markowski M.P., *Antropologia, humanizm, interpretacja*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006.

Nycz R., *Literatura nowoczesna wobec doświadczenia*, „Teksty Drugie" 2006, nr 6.

Nycz R., *Od teorii nowoczesnej do poetyki doświadczania*, [w:] *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. T. Walas, R. Nycz, Kraków 2012.

Pawletko B., *Co w Polsce wiemy o blokadzie Leningradu?*, „Narracje o Zagładzie" 2021, nr 1 (7).

Pawletko B., *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, Katowice 2016.
Pluzhnikov V.I., *Terminy rossiyskogo arkhitekturnogo naslediya*, Moskva 1995.
Popova N., *Anna Akhmatova. Vozvrashcheniye. 1944-1945*, [v:] *Blokadnyye posle*, sost. P. Barskova, Moskva 2019.
Schacter D.L., *Siedem grzechów pamięci: jak zapominamy i zapamiętujemy*, przeł. E. Haman, J. Rączaszek, Warszawa 2003.
Shaporina L., *Dnevnik*, t. I-II, Moskva 2017.
Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.
Sontag S., *Widok cudzego cierpienia*, przeł. S. Magała, Kraków 2023.
Ziółkowski J., *Leningrad – oblężona twierdza*, [w:] Idem, *Syndrom oblężonej twierdzy*, Warszawa 2019.

NOTA O AUTORCE

Ewa Komisaruk – dr hab., prof. UWr w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Autorka monografii *Proza Michaiła Kuzmina* (2002), *Od milczenia do zamilknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku* (2009), *Blokada Leningradu w doświadczeniu i diarystycznych narracjach kobiet* (2021) oraz kilkudziesięciu artykułów opublikowanych w czasopismach naukowych oraz w tomach zbiorowych wydanych w Polsce, Czechach i Rosji.

ORCID: 0000-0002-2572-3550
Email: ewa.komisaruk@uwr.edu.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152641

Natalia Rusiecka
Lublin, Uniwerstyet Marii Curie-Sklodowskiej

PROTESTY 2020 ROKU JAKO PUNKT ZWROTNY W TWÓRCZOŚCI POETÓW BIAŁORUSKICH

The Protests of 2020 as a Pivotal Moment in the Work of Belarusian Poets

ABSTRACT: In 2020, creative circles played a major role in the post-election protests in Belarus. Musicians, writers, artists worked together to create #kultprotest, their works: posters, photos, texts, songs – depicted all the events as they happened, thus creating a kind of artistic chronicle of the events themselves. Poetry was the most popular at the time. Very quickly, in response to the protests, the authorities began to employ repression. A considerable number of authors went through detention, some were sentenced to several years in jail, others were forced to leave the country. Looking at individual writers from this perspective, we can clearly see a pivotal moment in their work. For many of them, there was a break in their work and a subsequent turn to literary forms such as the essay, journal, letter, reportage, etc. The article presents the work of such Belarusian poets as Dmitrij Strocev, Alhierd Bacharevič, Julia Cimafiejeva, Siarhiej Pryłucki, Nasta Kudasava, Hanna Komar and others.

KEYWORDS: Belarusian literature, Belarusian poets, protest movement, poetry, pivotal moment, emigration

W 2020 roku dużą rolę w powyborczych protestach na Białorusi odegrały środowiska twórcze. Muzycy, literaci, artyści wspólnie realizowali inicjatywę „#kultprotest", ich dzieła: plakaty, zdjęcia, teksty, piosenki przedstawiały wszystkie wydarzenia na bieżąco, stając się swoistą kroniką artystyczną. Lato-jesień 2020 r. to czas niespodziewanego wyjścia niezależnej kultury z umownego podziemia (sami Białorusini określają je mianem „getta") w przestrzeń publiczną. W owym czasie odbywały się nie tylko niedzielne wielotysięczne marsze, lecz także osiedlowe koncerty, wykłady na temat współczesnej literatury, kultury, historii, wycieczki z przewodnikami opowiadającymi o mało znanej lub wcale nieznanej historii miasta, spotkania z pisarzami, powstawały również słynne murale białoruskich protestów.

Przez lata rządów Łukaszenki niezależna kultura białoruska nie miała dostępu do mediów państwowych: stacji telewizyjnych i radiowych, gazet, czasopism itp. Większość społeczeństwa nie miała wiedzy o istnieniu „niepaństwowej" kultury białoruskiej. Tym tłumaczyć należy masowy udział w licznych przedsięwzięciach kultury

Copyright © 2024. Natalia Rusiecka. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifica-tions or adaptations are made.

niezależnej. To był czas szybkiego rozwoju aktywizmu społecznego: powstawały osiedlowe czaty w mediach społecznościowych, w których informowano mieszkańców o mających się odbyć imprezach (niektóre grupy, mimo trwających i stale nasilających się represji, nadal działają, organizując m.in. pomoc dla rodzin więźniów politycznych). Białoruski zryw społeczny i kulturowy poruszył cały świat „swoim spontanicznym rozmachem, licznym udziałem kobiet, wykorzystaniem Internetu, nową formą i wyrazem protestu”[1]. Wyraźnie wzrosło zainteresowanie Białorusią, jej kulturą, życiem społecznym i politycznym. Dowodem na to są liczne publikacje o charakterze popularnym oraz naukowym, pojawiające się w różnych krajach i w różnych językach[2]. Protesty Białorusinów 2020 roku powoli stają się częścią ogólnoeuropejskiego, a nawet ogólnoświatowego leksykonu pokojowego protestu, dodając do niego swoje charakterystyczne elementy, jak chociażby „czołowa rola kobiet”[3].

Odpowiedź ze strony reżimu była natychmiastowa: spora część aktywnych uczestników protestów została w krótkim czasie zwolniona z pracy (te zwolnienia trwają do dziś, ludzie dostają wyroki nie tylko za udział w protestach, lecz także za komentarze i polubienia w Internecie, za udostępnianie materiałów „ekstremistycznych”[4]), doświadczyła aresztowań, niektórzy byli zmuszeni do opuszczenia kraju. Patrząc z tej perspektywy na poszczególnych twórców, wyraźnie widzimy moment przełomowy w ich biografiach twórczych.

Bieżący monitoring tekstów pojawiających się w 2020 roku na stronach autorskich białoruskich pisarzy w mediach społecznościowych, gazetach, czasopismach i na stronach internetowych potwierdza, że najwięcej powstawało wówczas utworów poetyckich. Stanowiły one zapowiedź pojawienia się w najbliższym czasie sporej ilości nowych publikacji poetyckich[5]. Większość z nich obecnie publikowana jest za granicą. W ciągu dwóch lat po protestach na Białorusi prawie wszystkie wydawnictwa niezależne zostały zlikwidowane. Niektóre wznawiają swoją działalność w Polsce oraz innych krajach. Treść tomików publikowanych za granica zostałaby uznana za ekstremistyczną na Białorusi, a nakłady byłyby zniszczone (taki los napotkał m.in. książkę Alhierda Bacharewicza *Сабакі Эўропы* [*Psy Europy*][6]), autorzy zaś mogliby zostać

---

[1] K. Wóycicki, *W pogoni za wolnością: białoruska rewolucja*, Warszawa 2020, s. 5.

[2] Zob.: J. Getka, J. Darczewska, *Na drodze do wolności. Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i Internecie*, Warszawa 2021; A. Moskwin, *Cultural protest in Belarus: theatres during the Belarusian revolution (2020)*, „Canadian Slavonic Papers 2021, v. 63, p. 358-370; O. Shparaga, *Die Revolution hat ein weibliches Gesicht*, Berlin 2021; H. Kirschbaum, *Revolution der Geduld*, Berlin 2022.

[3] T.G. Ash, *Homelands. Historia osobista Europy*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2024, s. 146.

[4] Do materiałów ekstremistycznych zaliczane są m.in. strony niezależnych mediów, takich jak: TV Biełsat, Radio Svaboda, gazeta „Naša Niva”, Euroradio i in. Lista „dzieł ekstremistycznych” ciągle rośnie.

[5] Zob.: N. Rusiecka, *#EVAlucja białoruskiej poezji protestu*, „Studia Białorutenistyczne” 2021, nr 15, s. 225-243, [w:] https://journals.umcs.pl/sb/article/view/11895 (02.05.2024).

[6] А. Бахарэвіч, *Сабакі Эўропы*, Мінск 2021. Mińskie wydawnictwo „Januszkiewicz” przygotowało drugi nakład książki (pierwszy nakład ukazał się w wydawnictwie „Łohwinaŭ” w 2017 roku w Wilnie) i wydrukowało go na Litwie. Niestety wydanie nigdy nie dotarło do czytelników, w kwietniu 2021 r. cały nakład został zarekwirowany przez Urząd Celny w Mińsku, później książka trafiła do Mińskiej regio-

poddani represjom. Nie dziwi więc fakt, że ukazują się dzisiaj głównie książki tych pisarzy, którzy są bezpieczni na emigracji. Większość autorów pozostających na Białorusi stosuje autocenzurę: nie przekazują do druku tekstów „niebezpiecznych", w mediach społecznościowych wykorzystują pseudonimy, niektórzy w ogóle niczego nie publikują. Nazwa ogłoszonego w 2023 roku konkursu literackiego „Szufladka" wyraźnie pokazuje, że niesprzyjające warunki zmuszają pisarzy do chowania „do szuflady" swoich utworów w oczekiwaniu na nadejście lepszych czasów. Organizatorzy konkursu nie ujawniają nazwisk, książki laureatów ukazują się pod pseudonimami[7].

Represje, które rozpoczęły się już w 2020 roku i trwają do dziś oraz traumatyczne doświadczenia z nimi związane niełatwo jest przełożyć na narrację językową, znaleźć dla nich odpowiednią formę słowną i/lub symboliczną[8], ponieważ wykraczają poza „normalność" życia codziennego. Jeśli Theodor Adorno pytał, czy możliwa jest poezja po Oświęcimiu, to białoruscy literaci zastanawiali się, czy możliwa jest fikcja literacka po wydarzeniach 2020 roku. Dlatego w przestrzeni twórczej możemy zaobserwować zwrot pisarzy białoruskich do takich form literackich, jak: esej, dziennik, list, reportaż itp. Poetka Nasta Kudasawa w jednym z wywiadów mówiła, że zmuszała się do opisywania w swoich wierszach wszystkiego, co się działo wokół, mając świadomość tego, że nie wszystkie teksty są dobre i wartościowe, porównywała swoje działanie do pracy kronikarza[9]. Podobnie reagowali inni literaci, rezygnując z gatunków, w których zwykle tworzyli, sięgali do zapisywania codziennych notatek, nie zawsze z myślą o tym, że powstanie na ich podstawie nowa książka. Próbowali też szukać nowych / innych form wypowiedzi. Poeci zaczynali przemawiać prozą, łączyć literaturę i sztuki wizualne. Autorzy, mający w swoim dorobku przeważnie utwory prozatorskie (zarówno krótkie opowiadania i eseje, jak i obszerne powieści) – publikowali tomiki poetyckie.

W niniejszym artykule prezentowane są wybrane publikacje, w których wyraźnie widoczny jest wpływ wydarzeń 2020 roku na twórczość poszczególnych autorów. Omawiane teksty wskazują, jak traumatyczne doświadczenia przyczyniły się do poszukiwań formalnych i hybrydyzacji gatunków literackich. Pod uwagę brane są przede wszystkim utwory poetyckie. W niektórych przypadkach przywoływane są wypowiedzi powstałe w obrębie innych rodzajów literackich – w celu podkreślenia intensywności zjawiska.

---

nalnej komisji ds. oceny produktów informacyjnych. Prawdopodobnie cały nakład został zniszczony, zachowało się zaledwie kilka egzemplarzy. W maju 2022 roku znalazła się na liście materiałów ekstremistycznych. Lista dostępna na stronie Ministerstwa Informacji Republiki Białoruś: http://mininform.gov.by/documents/respublikanskiy-spisok-ekstremistskikh-materialov/ (16.08.2024).

[7] W białoruskim wydawnictwie „Gutenberg" z siedzibą w Krakowie wydano książkę laureata konkursu „Szufladka": Эліяш Барт, *Джа. Легенда аб забраным сэрцы*. Książka ta ukazała się także nakładem mińskiego wydawnictwa „Technałohija" również pod pseudonimem.

[8] B.A. van der Kolk, O. Van der Hart, *Natrętna przeszłość: elastyczność pamięci i piętno traumy*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, tłum. T. Bilczewski, A. Kowalcze-Pawlik, Kraków 2015, s. 163.

[9] Historię Nasty Kudasawej oraz innych twórców białoruskich można przeczytać na stronie projektu Białoruskiej Rady Kultury „Артысты перамогі": https://artists.byculture.org/ (16.08.2024).

Najbardziej widocznym w 2020 roku staje się nurt *non-fiction*: nie tylko w publicystyce, dla której jest to naturalny typ dyskursu, lecz także w poezji, a nawet dramaturgii. Generuje to powstanie takich form hybrydowych, jak: poetycki fotoalbum, wiersze-reportaże, wiersze-monologi, książki-albumy ze zdjęciami i grafiką. Jak zauważa Uljana Wieryna: „Расцярушаная беларуская ідэнтычнасць шукае апірышча ў катастрафічнай штодзённасці. І ператварае яе ў калажныя выказаванні ды гібрыдныя тэксты. "Правільнай" літаратуры больш няма. Час разбіраць міксы ды адхіленні"[10].

Do formy dziennika jako pierwsi zwrócili się w przełomowym 2020 roku rosyjskojęzyczni pisarzy białoruscy: Jewgenia Pasternak oraz Andriej Żwalewski, znani czytelnikom przede wszystkim jako twórczy tandem, uprawiający *fantasy* dla dzieci i młodzieży. Na swoich profilach facebookowych zaczęli podawać co wieczór skrót głównych wydarzeń dnia: przeważnie były to informacje o kolejnych zatrzymaniach, aresztowaniach, wyrokach sądowych, a także – o działalności opozycyjnych sił politycznych oraz białoruskich diaspor na emigracji, później pojawiły się też relacje na temat wojny w Ukrainie. Nie było to suche przekazywanie faktów, czasem pośrednio, a niekiedy wprost zaznaczany był stosunek autorów do opisywanych zdarzeń. Notatki odznaczały się charakterystyczną autorską intonacją. Niestety, pozostając na Białorusi, autorzy musieli w pewnym momencie zrezygnować i zamknąć swój projekt ze względów bezpieczeństwa. Notatki nigdy nie ukazały się drukiem, możemy jedynie mieć nadzieję, że to świadectwo czasu pewnego dnia ujrzy światło dzienne.

Inaczej potoczyły się losy tekstu *Мінскі дзённік* [*Miński dziennik*][11] poetki i tłumaczki Julii Cimafiejewej. Pracę nad nim autorka rozpoczęła na emigracji, więc są to raczej wspomnienia, oparte na wcześniejszych notatkach. Co ciekawe, owe wspomnienia zapisywane były od razu w języku angielskim, a więc z myślą o czytelnikach zagranicznych. Pierwsze wydanie książkowe ukazało się w 2020 r. w tłumaczeniu na język szwedzki[12], później ukazał się przekład niemiecki[13], niderlandzki[14], norweski[15]. W 2021 r. czasopismo „Literatūra ir menas" rozpoczęło druk dziennika po litewsku[16], kontynuując go w kolejnych numerach. Dopiero w 2023 r. książka ukazała się w białoruskim wydawnictwie Skaryna Press w Londynie, w autorskim tłumaczeniu na język białoruski. *Miński dziennik* składa się z trzech rozdziałów, w których zostały ujęte wydarzenia z sierpnia (10 dni), października (6 dni) i listopada (2 dni) 2020 roku oraz marca (3 dni) i kwietnia (1 dzień) 2021 r. Choć główną inspiracją dla powstania tekstu były protesty, to stanowi on dość intymną opowieść o życiu prywatnym autorki i jej

[10] У. Верына, *Пераж ыць р/эвалюцыю*, [w:] https://litradio.link/critics/veryna-arciomava/?mibextid=xfxF2i (16.08.2024).

[11] Ю. Цімафеева, *Мінскі дзённік: 2020-2021*, Лондан 2023.

[12] J. Tsimafejeva, *Dagar i Belarus*, transl. by I. Börjel, Stockholm 2020.

[13] J. Cimafiejeva, *Minsk. Tagebuch*, transl. by A. Rostek, Berlin 2021.

[14] J. Cimafiejeva, *Dagen in Minsk, dagboek van een opstand*, transl. by H. Corver, Amsterdam 2022.

[15] J. Cimafiejeva, *Minskdagbok*, Moss 2024.

[16] J. Cimafiejeva, *Minsko dienoraštis (I)*, [v:] https://literaturairmenas.lt/atmintis/julija-cimafejeva-minsko-dienorastis-i (16.08.2024).

męża, pisarza Alhierda Bacharewicza. Dystans czasowy, pozwala narratorce nie tylko na bezpośrednią relację z miejsca wydarzeń, które obserwowała i w których uczestniczyła osobiście, lecz także na refleksję i analizę własnych przeżyć. W białoruskim wydaniu zostały również wykorzystane zdjęcia Julii Cimafiejewej zrobione w Mińsku w 2020 r., które uzupełniają narrację słowną o czarno-białe ujęcia kronikarskie.

W kolejnej swojej książce stworzonej na emigracji *Мінск. Горад якога мне не стае / Minsk. Die Stadt, die ich vermisse*[17] [*Mińsk. Miasto, którego mi brakuje*] Cimafiejewa wykorzystała inny format: jest to przede wszystkim fotoalbum z niewielką liczbą tekstów w języku niemieckim i białoruskim. Większą część stustronicowego wydania zajmują zdjęcia autorki z lat 2016-2020, układające się w swojego rodzaju esej o mieście utraconym. Kompozycyjnie album składa się z dziewięciu rozdziałów poprzedzonych tekstami, prezentującymi Mińsk czytelnikom z Zachodu[18]. Również dla realizacji tego przedsięwzięcia teksty były pisane po angielsku, a dopiero później tłumaczono je na język niemiecki oraz białoruski. Oprócz poetyckich wstępów do poszczególnych rozdziałów, w wydaniu znalazło się kilka wcześniejszych wierszy poetki o Mińsku. Zarówno album, jak i poprzednia książka-pamiętnik są przesiąknięte tęsknotą za miastem, które autorka musiała opuścić nie z własnej woli. Na przykładzie tych dwóch publikacji widzimy, że autorka nie tylko stara się zachować, udokumentować wspomnienia, ale próbuje także znaleźć nowy sposób (i nowy język) wyrazu oraz nawiązać kontakt z nowym (zagranicznym) czytelnikiem. Cimafiejewa ujawnia się w tej publikacji bardziej jako dokumentalistka niż poetka. Warto też podkreślić, że w dzienniku fotografie pełnią rolę i tworzą spójną narracyjną całość z tekstem literackim, natomiast w albumie sekwencje zdjęć kreują osobną, wizualną historię Mińska, którego (jak wskakzuje tytuł książki) brakuje autorce.

Łączenie różnych sposobów narracji – wizualnej i tekstowej jest chyba najczęstszym zjawiskiem w literaturze białoruskiej po 2020 r., jednak w przypadku każdego konkretnego dzieła to połączenie wygląda inaczej. Owocem nieszablonowych działań tego typu jest wydanie *Bloodlands 2020/2022. Belarus. Ukraine*[19] białoruskiego poety Alesia Płotki, zawierające wiersze poety, jego tłumaczenia tekstów pisarzy ukraińskich oraz zdjęcia dwóch fotografów: Alesia Pileckiego (z protestów w Białorusi) i Stanislava Krupaŕa (z wojny w Ukrainie). Białoruskie protesty i wojna w Ukrainie – tematy przewodnie książki zarówno w narracji tekstowej, jak i wizualnej, jednak fotografie nie pełnią tu roli wyłącznie ilustracyjnej w stosunku do wierszy, lecz współtworzą „kronikę naszych czasów", wzmacniając odbiór przekazu. Fuzja wypowiedzi słownej z obrazem daje swoisty efekt wielowymiarowego ujęcia – czytelnik zanim jeszcze zdąży odszyfrować, uchwycić zakodowane w wypowiedzi podmiotu lirycznego treści, zostaje przeniesiony w miejsce wydarzeń, opowiadana historia błyskawicznie nabiera głębi i staje się bardziej

[17] J. Cimafiejeva, *Minsk. Die Stadt, die ich vermisse*, [in:] Ю. Цімафеева, *Мінск. Горад, якога мне не стае*, Berlin 2022.

[18] Я. Максімюк, *«Я фатаграфавала горад, нібыта шпіёніла за ім». Пра паэтычны фотаальбом Юліі Цімафеевай*, [в:] https://www.svaboda.org/a/32094408.html (16.08.2024).

[19] A. Płotka, A. Piletski, S. Krupař, *Bloodlands 2020/2022. Belarus. Ukraine*, London 2023.

„namacalna", wręcz „oczywista". Czytelnik już nie jest na zewnątrz, lecz w środku. Rozwarstwiona rzeczywistość łączy się w jedną całość, choć na pierwszy rzut oka części tej układanki zupełnie nie pasowały do siebie i tworzyły dwa równoległe światy.

Bardzo istotny aspekt omawianego tekstu dotyczy połączenia w jednym utworze wątków białoruskich i ukraińskich. 24 lutego 2022 roku, kiedy rozpoczęła się inwazja Rosji na Ukrainę, a oficjalny Mińsk stanął po stronie agresora, w bardzo trudnej sytuacji znaleźli się twórcy białoruscy i ukraińscy, którzy przez lata wspierali się nawzajem i aktywnie ze sobą współpracowali. Wiele osób przez lata szukało schronienia przed reżimem Łukaszenki w Ukrainie a w momencie wybuchu wojny przebywali na jej terytorium. Wśród nich był również Aleś Płotka. Dzisiaj Białorusini i Ukraińcy dzielą los emigrantów w krajach europejskich, wspólnie realizują projekty twórcze, próbują się odnaleźć w nowej rzeczywistości i przywrócić choć namiastkę normalności w relacjach między dwoma narodami. Takie przedsięwzięcia, jak album Płotki, Pileckiego i Krupaŭa sprzyjają przezwyciężeniu rozłamu, który podzielił od lat współpracujące środowiska twórcze Białorusinów i Ukraińców.

Do dzieł hybrydowych z pogranicza literatury i sztuk wizualnych (grafika, foto) należy zaliczyć książkę Nasty Kudasawej (wiersze) i Swiatłany Dziemidowicz (grafika) *Побач* [*Blisko*]. W nocie wydawniczej czytamy: „Łącząc osobiste i historyczne, werbalne i wizualne, tom ukazuje różne oblicza świata wewnętrznego zmartwionego współczesnością człowieka: od rozpaczy i utraty wiary po uniesienie"[20]. Czarno-białe obrazy i czarno-białe wiersze, których sporą część autorka dedykuje różnym osobom, tworzą całość na zupełnie innych zasadach niż teksty i zdjęcia w omawianych wyżej publikacjach. Prace graficzne wyrastają z tych samych przeżyć i emocji, co wiersze. Tak samo, jak teksty poetyckie, opowiadają przede wszystkim o samotności i nadziei. Nie są to ilustracje w tradycyjnym rozumieniu, zwykle stanowiące dosłowne zobrazowaniem treści zawartych w wierszu. Konceptem łączącym dwie historie, opowiedziane w obrazach i słowach, jest droga, podróż podmiotu lirycznego przez życie, a tytuł książki nawiązuje do znaczenia bliskości i kontaktu. Pomysł na książkę pojawił się jeszcze w 2016 roku. W wybranych przez autorkę wierszach pojawia się temat wojny, emigracji, represji – tych z lat trzydziestych XX wieku i tych dzisiejszych.

Większość wydanych po 2020 r. białoruskich tomów poetyckich (i nie tylko) oscyluje wokół tematu protestów powyborczych. Oryginalnym sposobem na zachowanie świadectw uczestników wydarzeń na Białorusi z 2020 r. jest książka Hanny Komar *Мы вернемся*[21] [*Wrócimy*]. Autorka zebrała dwadzieścia historii Białorusinów i Białorusinek, przedstawionych po rosyjsku i po białorusku i na podstawie ich wyznań napisała monologiczne wiersze dokumentalne. Teksty w tomiku są zatytułowane imionami bohaterów. Ciekawe jest również graficzne rozmieszczenie tekstów na stronie: niektóre są odwrócone o dziewięćdziesiąt stopni, inne – ułożone są w słupki lub zapisane „schodkami". Między fragmentami wypowiedzi często pojawiają się puste miejsca, znaki interpunkcyjne stosowane są sporadycznie: w tej roli przeważnie wy-

[20] Н. Кудасава, С. Дземідовіч, *Побач*, Мінск-Варшава 2023, с. 88.

[21] Г. Комар, *Мы вернемся*, Москва 2022.

stępują wielokropki lub znaki zapytania. Zaskakujące jest miejsce wydania tej książki – Moskwa. W dwujęzycznym tomie *Трыпутнік / Ribwort*[22] [*Babka*] wydanym w tym samym roku znajdujemy jeszcze jeden tekst, który powstał na podstawie wywiadu z uczestniczką mińskich protestów, obywatelką Rosji, która ukrywa się pod kryptonimem będącym jednocześnie tytułem — OL*SЯ/TOГO||A.

Takie próby poetyckiego utrwalenia traumatycznych doświadczeń, „uchwycenia chwili", pojawiające się jako reakcje na tragiczne wydarzenia, można było zaobserwować jeszcze w 2020 roku, kiedy teksty poetyckie zaczęli pisać powieściopisarze czy dramatopisarze (a nawet osoby nie zajmujące się uprawianiem literatury pięknej – prawnicy, historycy, nauczyciele, pracownicy muzealni, itd.), dla których wiersze, jeżeli w ogóle istniały, to na marginesie ich zainteresowań literackich. Dobrą ilustracją tego zjawiska są tomiki wierszy Hanny Siewiaryniec i Alhierda Bacharewiča.

Hanna Siewiaryniec jest nauczycielką, badaczką literatury białoruskiej XX w., autorką książek *Дзень святога Патрыка* [*Dzień świętego Patryka*], *Гасцініца "Бельгія"* [*Hotel „Belgia"*], *Уладзімір Дубоўка: ён і пра яго* [*Uładzimir Duboŭka: on i o nim*], *Вакол Пятра Глебкі* [*Wokół Piotra Hlebki*], *Мая школа* [*Moja szkoła*] i in. Tom wierszy Siewiaryniec ukazał się w serii wydawniczej, zainicjowanej w Berlinie we współpracy białoruskiego wydawcy Dmitrija Strocewa z niemieckim wydawnictwem „hochroth Verlag". W tej serii ukazały się zbiory poetyckie Nasty Kudasawej, Krysciny Bandurynej, Dmitrija Strocewa, Hanny Komar, Wolhi Złotnikawej, Artura Kamaroŭskiego, Andreja Chadanowicza. Wspomniane tomiki, wyróżniające się starannym opracowaniem edytorskim, zawierające od kilkunastu do trzydziestu kilku tekstów są, poetyckimi świadectwami dramatycznych przeżyć Białorusinów z ostatnich kilku lat. Wskazują na to tytuły (*Самае трывожнае лета*[23] [*Najbardziej niespokojne lato*], *Я працягваю*[24] [*Kontynuuję*]) oraz czas napisania większości zebranych w nich wierszy (2020-2022). Tu warto jeszcze zwrócić uwagę na kilka bardzo istotnych szczegółów. Hanna Siewiaryniec nigdy nie uważała siebie za poetkę, teksty wierszy umieszczała okazjonalnie na swoim profilu na FaceBooku, podkreślając, że nie zamierza ich publikować. Jej tomik z tego względy ma wymowny tytuł – *Тое, што сказалася вершам*[25] [*To, co powiedziało się wierszem*]. Jednak to właśnie jeden z poetyckich tekstów autorki przyczynił się do istotnych zmian w jej życiu – stał się pretekstem do jej zwolnienia z pracy. Był to jeden z pierwszych przypadków tego rodzaju w 2020 roku. Obecnie autorka nadal mieszka na Białorusi, a jej brat – białoruski polityk opozycyjny Paweł Siewiaryniec siedzi w więzieniu. W tym czasie poetycka książka Hanny ukazała się za granicą. Godne podziwu jest to, że pisarka zgodziła się na opublikowanie zbioru, jednak wspomnianego wyżej wiersza próżno szukać w tym wydaniu. Wiersze, które Siewiaryniec mimo wszystko odważyła się udostępnić, układają się w dwie grupy tematyczne: są to utwory przedstawiające

[22] H. Komar, *Ribwort*, Padstow 2022.

[23] К. Бандурына, *Самае трывожнае лета*, Berlin 2023.

[24] Н. Кудасава, *Я працягваю*, Berlin 2023.

[25] Г. Севярынец, *Тое, што сказалася вершам*, Berlin 2023.

„normalne", prawie idylliczne życie w zgodzie z naturą, życie sprzed wydarzeń 2020 r. oraz teksty odwołujące się do traumatycznych wydarzeń z lat 2020-2022. Niekiedy również we wcześniejszych tekstach pojawiają się tematy trudne, dotyczące nieprzepracowanych traum narodowych, m.in. swoje teksty autorka dedykuje Alesiowi Dudarowi (1904-1937) – poecie białoruskiemu, rozstrzelanemu w okresie represji stalinowskich. Siewiaryniec jako jedna z pierwszych przywołuje w wierszach z 2020 roku tragiczny dla Białorusinów rok 1937. W ten sposób historia zatoczyła koło: dzisiaj to H. Siewiaryniec odnajduje w archiwach teksty rozstrzelanych poetów, które nigdy wcześniej nie były wydane, z kolei do publikacji własnych wierzy autorka podchodzi bardzo ostrożnie, stosując autocenzurę ze względów bezpieczeństwa.

Kolejną książką, która również ilustruje pewne załamanie w biografii twórczej pisarza, jest debiutancki tom wierszy Alhierda Bacharewicza. Autor rozpoczął karierę literacką na początku lat 1990. jako jeden z założycieli i uczestników nieformalnej grupy Bum-Bam-Lit. Jest autorem kilkunastu książek prozatorskich, w tłumaczeniu na język polski ukazały się jego *Talent do jąkania się*[26], *Mały leksykon medyczny*[27] oraz *Sroka na szubienicy*[28]. Od końca 2020 r. Bacharewicz mieszka za granicą. Zresztą pierwsze doświadczenie życia na emigracji białoruski pisarz zdobył podczas pobytu w Hamburgu w latach 2007-2013, po kolejnych sfałszowanych wyborach prezydenckich w 2006 r., czyli po nieudanej tzw. „rewolucji dżinsowej". Potem pisarz wrócił do domu i kolejne siedem lat spędził w rodzimym Mińsku, jednak po wyborach prezydenckich 2020 r. znowu opuścił Białoruś w obawie przed represjami. Obecnie przebywa na stypendiach literackich, zmieniając co jakiś czas miejsce pobytu: przez ostatnie dwa lata mieszkał m.in. w Austrii, Niemczech, Szwajcarii.

W 2022 r. nakładem praskiego wydawnictwa „Viasna" ukazał się jego tomik *Vieršy* [*Wiersze*]. Jak zaznacza sam autor:

> Вершы я пішу колькі сябе памятаю. Я пісаў іх школьнікам (…) Я пісаў іх у "дзевяностыя" (…) Я пісаў іх, калі працаваў над сваімі раманамі (…) У 2020-2021 гадах паэзія дапамагла мне выказаць тое, што балела і пякло. Жах, супраціў, надзею. У гэтай кнізе ўпершыню сабраныя вершы розных гадоў – пра сябе і пра сваё[29].

Nie wszystkie utwory we wspomnianym tomiku mają wskazane daty powstania, jednak poza kilkoma wierszami z lat dziewięćdziesiątych oraz tymi, które stanowią integralną część jego powieści, większość została napisana właśnie w 2020-2021 roku. Teksty w omawianej publikacji są podawane w dwóch alfabetach białoruskich: cyrylicą i łacinką.

---

[26] A. Bacharewicz, *Talent do jąkania się. Opowiadania wybrane*, tłum. K. Bortnowska, K. Kwiatkowska, M. Łucewicz-Napałkow, Wrocław 2008.

[27] A. Bacharewicz, *Mały leksykon medyczny wg Bacharewicza*, przeł. M. Łuksza, Lublin 2017.

[28] A. Bacharewicz, *Sroka na szubienicy*, tłum. I. Maksymiuk, J. Maksymiuk, Sejny 2021.

[29] A. Bacharevič, *Vieršy*, Praha 2022, tylna strona okładki.

Utwory zebrane pod jedną okładką są bardzo różne, opowiadają o podróżach, o Białorusi, o rodzimym Mińsku w tonacji nieco romantycznej – czasem mrocznej, czasem ironicznej, miejscami bardziej zadziornej (zwłaszcza w tych z lat dziewięćdziesiątych). Natomiast w tekstach z 2020-2021 r. pojawiają się takie motywy jak: wojna, zdrada, emigracja, ucieczka. Znamienny jest wiersz, w którym autor chyba jako pierwszy zwerbalizował to, co prawie wszyscy mieli na końcu języka: „Voś jany, a voś my" [to są oni, a to są my] – w ten sposób w najnowszej poezji białoruskiej został sformułowany problem wyraźnego podziału społeczeństwa, który istniał od zawsze, jednak po tragicznych wydarzeniach podczas protestów rozłam stał się bardziej bolesny, naznaczony krwią pierwszych ofiar śmiertelnych. Tu warto dodać komentarz. Przez trzydzieści lat rządów Łukaszenki równolegle istniały dwie Białorusie: jedna oficjalna, państwowa, legalna, druga niezależna, mniej widoczna, często podlegająca represjom. Jednak cały czas wierzono, iż takie równoległe istnienie może trwać. Rok 2020 pokazał, że nie jest to możliwe, a władza zawsze będzie dążyć do zniszczenia tego wszystkiego, co jej nie odpowiada, co jest niezgodne z ideologią oficjalną.

Nieco inaczej wydarzenia roku 2020 zostały pokazane w twórczości poetów, którzy generalnie byli przyzwyczajeni do eksponowania w swoich wierszach chwilowych wycinków rzeczywistości, koncentrowania się na tym, co się dzieje tu i teraz. Właśnie oni jako pierwsi zwrócili uwagę na to, że „odebrano im głos". Charakterystyczne dla ówczesnego stylu poezji okazały się dwie nasilające się w ostatnich latach tendencje: 1. odejście od sylabotoniki, która do niedawna stanowiła ugruntowany system poezji białoruskiej; 2. wykorzystanie form użytkowych, takich jak: reportaż, list, notatka, komunikat, również w tekstach poetyckich. Wspomniane zjawiska są wyraźnie widoczne w twórczości dwóch autorów: Dmitrija Strocewa i Siarhieja Pryłuckiego.

Dmitrij Strocew podczas protestów przebywał w Mińsku, śledził je na żywo, uczestniczył w marszach, w końcu został zatrzymany, spędził w areszcie 15 dni, po czym opuścił Białoruś. Jego teksty rodziły się na ulicach i placach białoruskiej stolicy, prawie natychmiast pojawiały się na autorskim profilu na Facebooku i praktycznie od razu były tłumaczone na inne języki. Napisane wówczas wiersze autor zebrał w tomiku pt. *Białoruś przewrócona*, jest to książka dwujęzyczna, wszystkie autorskie teksty zostały przetłumaczone z języka rosyjskiego na język białoruski przez innego białoruskiego poetę – Andreja Chadanowicza, niektóre wiersze zostały umieszczone w innych wersjach językowych: m.in. po polsku, po ukraińsku, po litewsku. Warto przytoczyć tu wiersz tytułowy:

Białoruś przewrócona
przez kłusujący pluton
po ziemi rozlewa się
krew[30].

[30] D. Strocew, *Białoruś przewrócona*, tłum. N. Rusiecka, [в:] Д. Строцаў, *Беларусь перакуленая*, Мінск 2021, с. 64.

Właśnie z takich „szkiców" z miejsca wydarzeń składa się książka poetycka D. Strocewa, niektóre ukazują ogólną panoramę, inne prezentują poszczególne sceny w zbliżeniu. W ciągu ostatnich lat tomiki białoruskiego poety o tematyce protestacyjnej ukazały się w tłumaczeniu na włoski, niemiecki, szwedzki. Po rosyjskiej inwazji na Ukrainę w jego wierszach pojawił się temat wojny w Ukrainie. W 2022 roku Strocew występował w różnych krajach z programem pod prowokacyjnym tytułem „Co robiłem przez ostatnie osiem lat? Krzyczałem!" Do sformułowania tego pytania autor wykorzystał jeden z politycznych wątków rosyjskiej propagandy, odwołującej się do tego, że wojna na Donbasie rozpoczęła się w 2014 r. i przez osiem lat nikomu to nie przeszkadzało. W trakcie swoich wystąpień Strocew przedstawiał wiersze nie tylko na temat protestów i represji w Białorusi oraz wojny w Ukrainie, lecz także o wcześniejszej wojnie w Gruzji, podkreślając, że są to wydarzenia o wspólnym rodowodzie.

Siarhiej Pryłucki to kolejny poeta, który do swoich wypowiedzi poetyckich wykorzystał formy dziennikarskie takie, jak reportaż czy notatka. W 2021 r. wiersze (w języku białoruskim oraz w tłumaczeniach na język ukraiński) ukazały się nakładem kijowskiego wydawnictwa „Luta sprawa"[31]. Tłumaczeń na język ukraiński dokonała żona autora, ukraińska poetka i tłumaczka Olena Stepanenko. Warto też zaznaczyć, że białoruskich pisarzy w 2020-2021 r. bardzo aktywnie podtrzymywali literaci ukraińscy. Przed wojną ukazało się kilka antologii poetyckich, książki poszczególnych autorów oraz zbiór rozmów z pisarzami białoruskimi ukraińskiej poetki Ii Kivy – wszystko w tłumaczeniach na język ukraiński. Sporo materiałów poświęconych Białorusi oraz literaturze białoruskiej pojawiało się na łamach gazet, czasopism oraz na stronach internetowych. Po wybuchu wojny z kolei białoruscy literaci aktywnie tłumaczą dzisiaj teksty pisarzy ukraińskich.

Siarhiej Pryłucki mieszka obecnie w ukraińskiej Buczy, tam zastała go wojna, tam przetrwał wraz z rodziną pierwsze tygodnie okupacji, później jego żona i syn wyjechali do Londynu. W ciągu ostatniego roku poeta pisze wiersze o wojnie, m.in. w formie listów do swojego pięcioletniego syna.

Analiza twórczości białoruskich poetów z ostatnich lat dowodzi, że poeci nie tylko dają świadectwa tego, co dzieje się aktualnie, lecz często wyprzedzają czas, stają się tymi, kogo możemy określić mianem „przedwczesnych świadków". Wydany w 2016 r. tom Siarhieja Pryłuckiego *Patriotyzm dla opornych*[32] (polskie tłumaczenie ukazało się w 2020 r.), napisany jako poetycka mistyfikacja w imieniu koreańskiego poety Kim Chun Ho, opisuje dzisiejszą Białoruś, przedstawia represje, zawiera wzmianki o toczącej się wojnie. Już wtedy poeta mierzył się z problemem niemożliwości odnalezienia słów do wyrażenia traumatycznych doświadczeń:

wiemy tylko to
co przeżyliśmy na własnej skórze
co zabiło miliony żołnierzy

[31] С. Прылуцкі, *Эўрыдыка не азіраецца*, Кіеў 2021.

[32] S. Pryłucki, *Patriotyzm dla opornych*, tłum. B. Zadura, Lublin 2020.

z wojska nerwowych komórek
i dlaczego język nigdy nie znajdzie
właściwych słów[33].

Podsumowując, należy stwierdzić, że 2020 r. w biografiach twórczych pisarzy białoruskich był niewątpliwie punktem zwrotnym. Doświadczenia traumatyczne, życie w ciągłym, nasilającym się stresie, związanym z sytuacją polityczną w kraju, spowodowały, że pisarze, którzy doświadczyli problemu „utraty głosu", starali się go później odzyskać w innych, nowych dla siebie formach, gatunkach, a nawet rodzajach. Często zwracali się do poezji, niektórzy próbowali tłumaczeń bądź tworzyli w nurcie literatury dziecięcej i młodzieżowej (wspomniany wyżej Alhierd Bacharewicz po raz pierwszy napisał w tym czasie książkę dla młodzieży), szukali wsparcia w warstwie wizualnej.

Pozostający natomiast w Białorusi autorzy skazani są na emigrację wewnętrzną i pracę „do szuflady", do której dostęp ma jedynie niewielkie grono przyjaciół albo twórczość ta pozostaje absolutnie nieujawniona. Na pewno nie jest to miejsce i czas do upublicznienia nazwisk i dzieł, które nie ujrzały światła dziennego. Możemy jedynie zaobserwować próby rozliczenia się z dotychczasowym „normalnym" życiem twórczym. Przykładem może być działanie Maryji Martysiewicz, która wydała książkę pod wymownym tytułem *Водападзел*[34] [*Dział wodny*], zbierając w jednej publikacji wszystkie wiersze, które nie trafiły do poprzednich tomików, jednak utraciły w pewnym sensie swoją rację bytu i szansę na odnalezienie się w przyszłych wydaniach. Z korespondencji prywatnej autorki artykułu wynika, że niektórzy poeci na Białorusi mają przygotowane tomiki, ale nie mają możliwości ich wydania, ponieważ obawiają się represji. Warto dodać, że na Białorusi nawet tłumaczone książki znajdują się dzisiaj na liście zakazanych, jak np. *Rok 1984* oraz *Folwark zwierzęcy* George'a Orwella. Na zawartość treści o charakterze terrorystycznym sprawdzano również książkę o Harrym Potterze.

Strach przed represjami zmusza autorów do ukrywania się pod pseudonimami, jak to było sto i dwieście lat temu. Z tegoż powodu, pisarze białoruscy ograniczają bądź całkowicie wstrzymują swoją aktywność w mediach społecznościowych, na stronach autorskich, przestają publikować swoje utwory w wydawnictwach uznanych przez władzę Białorusi za ekstremistyczne. Mimo, że na emigracji twórcy białoruscy mają lepsze warunki, nie grozi im przynajmniej więzienie, jednak utracili oni więź z krajem, ze swoim narodem, a przede wszystkim ze zwykłym życiem codziennym, często muszą walczyć o przetrwanie w obcym kraju, nie mając możliwości twórczej realizacji. Jednak ci, którzy pozostają w literaturze, wzbogacają białoruską kulturę nowymi książkami i seriami wydawniczymi.

---

[33] S. Pryłucki, *Maleńkie wojny*, [w:] S. Pryłucki, *Patriotyzm dla opornych*, tłum. B. Zadura, Lublin 2020, s. 157, 159.

[34] М. Мартысевіч, *Водападзел*, Варшава 2022.

References

Artysty pyeramohi, [v:] https://artists.byculture.org/.

Ash T.G., *Homelands. Historia osobista Europy*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2024.

Bacharewicz A., *Mały leksykon medyczny wg Bacharewicza*, tłum. M. Łuksza, Lublin 2017.

Bacharewicz A., *Sroka na szubienicy*, tłum. I. Maksymiuk, J. Maksymiuk, Sejny 2021.

Bacharewicz A., *Talent do jąkania się. Opowiadania wybrane*, tłum. K. Bortnowska, K. Kwiatkowska, M. Łucewicz-Napałkow, Wrocław 2008.

Bacharevič A., *Vieršy*, Praha 2022.

Bakharevich A., *Sabaki Ewropy*, Minsk 2021.

Banduryna K., *Samaye tryvozhnaye lyeta*, Berlin 2023.

Bart E., *Dzha. Lyehyenda ab zabranym sertsy*, Kraków 2023.

Cimafiejeva J., *Dagen in Minsk, dagboek van een opstand*, transl. by H. Corver, Amsterdam 2022.

Cimafiejeva J., *Minskdagbok*, transl. by M. Ingebrigtsen, Moss 2024.

Cimafiejeva J., *Minsk. Die Stadt, die ich vermisse*, [in:] J. Tsimafyeyeva, *Minsk. Horad, yakoha mnye nye staye*, transl. from Belarusian by Th. Weiler, T. Wünschman, from English by G. Rauer, Berlin 2022.

Cimafiejeva J., *Minsk. Tagebuch*, transl. by A. Rostek, Berlin 2021.

Cimafiejeva J., *Minsko dienoraštis (I)*, translated by Marius Burokas, [v:] https://literaturairmenas.lt/atmintis/julija-cimafejeva-minsko-dienorastis-i.

Getka J., Darczewska J., *Na drodze do wolności. Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i Internecie*, Warszawa 2021.

Kirschbaum H., *Revolution der Geduld*, Berlin 2022.

Kolk B.A. van der, Hart O. van der, *Natrętna przeszłość: elastyczność pamięci i piętno traumy*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, tłum. T. Bilczewski, A. Kowalcze-Pawlik, Kraków 2015.

Komar H., *My vyernyemsya*, Moskva 2022.

Komar H., *Ribwort*, Padstow 2022.

Kudasava N., Dzyemidovich S., *Pobach*, Minsk – Varshava 2023.

Kudasava N., *Ya pratsyahvayu*, Berlin 2023.

Maksimyuk Y., *«Ya fatahrafavala horad, nibyta shpiyonila za im». Pra paetychny fotaal'bom Yulii Tsimafyeyevay*, [w:] https://www.svaboda.org/a/32094408.html.

Martysyevich M., *Vodapadzyel*, Warszawa 2022.

Moskwin A., *Cultural protest in Belarus: theatres during the Belarusian revolution (2020)*, „Canadian Slavonic Papers" 2021, v. 63.

Płotka A., Piletski A., Krupař S., *Bloodlands 2020/2022. Belarus. Ukraine*, London 2023.

Prylutski, S., *Ewrydyka nye azirayetstsa*, Kiyew 2021.

Pryłucki S., *Maleńkie wojny*, [w:] S. Pryłucki, *Patriotyzm dla opornych*, tłum. B. Zadura, Lublin 2020.

Pryłucki S., *Patriotyzm dla opornych*, tłum. B. Zadura, Lublin 2020.

Rusiecka N., *#EVAlucja białoruskiej poezji protestu*, „Studia Białorutenistyczne" 2021, nr 15, [w:] https://journals.umcs.pl/sb/article/view/11895.

Syevyarynyets H., *Toye, shto skazalasya vyersham*, Berlin 2023.

Strotsaw D., *Byelarus' pyerakulyenaya*, Minsk 2021.

Strotsaw D., *Białoruś przewrócona*, tłum. N. Rusiecka, [v:] D. Strotsaw, *Byelarus' pyerakulyenaya*, Minsk 2021.
Shparaga O., *Die Revolution hat ein weibliches Gesicht*, Berlin 2021.
Tsimafejeva J., *Dagar i Belarus,* translated by I. Börjel, Stockholm 2020.
Tsimafyeyeva J., *Minski Dzyonnik: 2020-2021*, London 2023.
Wóycicki K., *W pogoni za wolnością: białoruska rewolucja*, Warszawa 2020.
Vyeryna U., *Pyerazhyts' r/evalyutsyyu*, [v:] https://litradio.link/critics/veryna-arciomava/?mibextid=xfxF2i.

NOTA O AUTORCE

Natalia Rusiecka – dr, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. Wydział Filologiczny. Katedra Literaturoznawstwa Słowiańskiego. **Wybrane publikacje: książki:** *Сямейная Муза. Паэзія Францішкі Уршулі Радзівіл*, Мінск: Кнігазбор 2007; Н. Русецкая, С. Ковалев, И. Лаппо, *Поколение RU белорусской драмы: контекст, тенденции, индивидуальности*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2020. **Artykuły:** *Tłumaczenie literatury białoruskiej na język polski jako strategia promocyjna*, [w:] *Studia o przekładzie*, pod red. P. Fasta, nr 35: *Przekład – kolonizacja czy szansa?* Katowice: Śląsk, red. P. Fast, W.M. Osadnik, s. 105-118; *„Strach" w komedii Nikołaja Rudkowskiego „Dożyć do premiery" i jej tłumaczeniu na język polski*, „Porównania" 2018, nr 22, s. 237-247; *Iwona… Gombrowicza w teatrze białoruskim*, [w:] *Gombrowicz na językach. Lekcje tłumaczy*, red. A. Spólna, Kraków 2022, s. 195-206.

ORCID 0000-0002-6996-7661
Email: natalia.rusiecka@mail.umcs.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152642

Urszula Trojanowska
Kraków, Uniwersytet Jagielloński

ŚWIAT EMOCJI W POWIEŚCI SERGIEJA DAWYDOWA *SPRINGFIELD*

The World of Emotions in Sergei Davydov's Novel *Springfield*

ABSTRACT: In the article, I focus on Sergey Davydov's debut novel *Springfield*, published in 2023. I am primarily interested in the emotional world of the characters, but it is impossible to ignore the fact that the work itself is an extremely emotional text, influenced by its writing style (free verse later transformed into prose). It is also noteworthy that the novel was published by an independent publishing house without a fixed location, which prints books that cannot be published in Russia but that represent a cry that must reach an audience. The novel about two young gay men from the Russian provinces carries a poignant message, further amplified by the context of the ongoing war in Ukraine. The characters are filled with complex emotions, which are expressed in their creative work. Deprived of symbolic representation, the boys create works about themselves, which helps them survive in a harsh reality.

KEYWORDS: emotions, creativity, queer literature, Sergei Davydov, war in Ukraine

O emocjach napisano bardzo wiele. Badają je filozofowie, psychologowie, socjologowie, a także przedstawiciele innych nauk humanistycznych i biologicznych. Pomimo to, a może właśnie dlatego, precyzyjny opis emocji jest bardzo kłopotliwy i, jak słusznie zauważa Michał Markowski, wiąże się z „olbrzymim zamieszaniem terminologicznym"[1]. Jako filolożka, nie będę więc zagłębiać się w skomplikowane rozważania na temat pochodzenia i charakteru emocji (spór pomiędzy szkołą naturalistyczną, twierdzącą, że mają one charakter wrodzony i uniwersalny, a kulturalistyczną, której przedstawiciele uważają je za konstrukty umotywowane kulturowo[2]) ani różnic pomiędzy emocjami, uczuciami i afektami. W badaniach nad literaturą uważam za zasadne przyjęcie kategorii kondycji afektywnej, zaproponowanej przez Markowskiego, która znacznie ułatwia sprawę, ponieważ obejmuje wszystkie niewolicjonalne (emocje i uczucia pojawiają się niezależnie od woli człowieka) i nieintelektualne

[1] M. Markowski, *Emocje. Hasło encyklopedyczne w trzech częściach i dwudziestu trzech rozdziałach (nie licząc motta)*, [w:] *Pamięć i afekty*, red. Z. Budrewicz, R. Sendyka, R. Nycz, Warszawa 2014, s. 350.
[2] Ibidem, s. 345-348.

Copyright © 2024. Urszula Trojanowska. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

(emocje, uczucia, nastroje i namiętności nie są „myślami"; „kiedy się gniewam, gniew poprzedza myśl, że się gniewam, nie odwrotnie"[3]) reakcje na to, co wydarza się w świecie, czyli: emocje, odczucia, uczucia, nastroje, namiętności i pragnienia[4]. Pojęcia te będę zatem w swoich rozważaniach stosować wymiennie.

Istotny będzie dla mnie związek kondycji afektywnej z literaturą. Pragnę się bowiem skoncentrować na znaczeniu twórczości w życiu emocjonalnym bohaterów powieści *Springfield* Sergieja Dawydowa (*Спрингфилд*, 2023). Znaczący wydaje mi się fakt, że to właśnie jej różne rodzaje pomagają im przetrwać w trudnej rzeczywistości i stanowią wentyl dla buzujących emocji. Zgodnie z myślą Markowskiego, sztuka funkcjonuje więc w utworze jako kulturowa mediacja kondycji afektywnej[5]. Celem mojego artykułu jest pokazanie, że to właśnie ona pozwala zrozumieć bohaterom bycie człowieka w świecie i nadać sens własnej egzystencji. Ponadto, chcę wykazać, iż powieść Dawydowa jest tekstem na wskroś emocjonalnym, co przejawia się nie tylko na poziomie fabularnym, lecz również jego funkcjonowania we współczesnej rzeczywistości. Stanowi ona bowiem wyraz uczuć autora oraz jego sposób radzenia sobie z nimi, a samym faktem swego istnienia rzuca wyzwanie polityce Federacji Rosyjskiej. Jako wyraz sprzeciwu wobec władzy totalitarnej staje się ważnym przesłaniem, a zwracając uwagę na problem braku reprezentacji symbolicznej osób LGBTQ+ podejmuje próbę zmiany stanu rzeczy oraz wsparcia społeczności *queer* w Rosji. Historia bohaterów, w której emocje zajmują bardzo ważne miejsce i wyrażają się przede wszystkim poprzez twórczość, tworzy portret pokolenia wkraczającego w dorosłość w latach 20. XXI wieku, odzwierciedla ich aktualne problemy, a także podkreśla polityczny aspekt literatury *queer*, która w obecnej sytuacji zyskuje nowy wymiar[6].

Ramę metodologiczną mojego artykułu tworzą z jednej strony *queer studies*, z drugiej zaś – rozważania Markowskiego na temat kondycji afektywnej. Połączenie tych dwóch perspektyw daje możliwość pełnego oglądu sytuacji bohaterów, jak również pozwala odkryć znaczenia analizowanego utworu.

Mówiąc o związku kondycji afektywnej z literaturą przywołać należy Rolanda Barthesa, który w eseju o Marcelu Prouście przyznał, że jako czytelnika nie interesuje go „samo dzieło", ale „raczej poruszenie, którego doświadcza w lekturze"[7]. Pisze on, że

---

[3] Ibidem, s. 350-351.

[4] Ibidem. Podobnie czyni Marcin Czerwiński, decydując się na zastosowanie definicji emocji, jak pisze, „najbardziej pojemnej i chyba najbliższej rozumieniu potocznemu", określającej emocje jako stan poruszenia umysłu. M. Czerwiński, *Unik. O strategiach emocjonalnych w poezji polskiej roczników 80. Z Przewodnika po zaminowanym terenie*, [w:] *Emocje, język, literatura*, pod red. D. Saniewskiej, Kraków 2016, s. 153.

[5] M. Markowski, *Emocje...*, s. 366.

[6] O politycznym wymiarze tożsamości *queer* pisali m. in. Sergiej Miedwiediew czy Konstantin Kropotkin. Patrz: S. Miedwiediew, *Powrót rosyjskiego Lewiatana*, Wołowiec 2020; К. Кропоткин, *Светлячки. Квир-голоса в литературе постсоветской России. Лекция вторая. От конформизма – к новым табу (2013-2022)*. Tekst jest zapisem wykładu wygłoszonego przez badacza dla studentów slawistyki na Uniwersytecie w Mons (Belgia), pochodzi z mojego prywatnego archiwum.

[7] Cyt. za: M. Markowski, *Emocje...*, s. 363.

tym, co rzeczywiście dotyka czytelnika podczas lektury są „momenty prawdy", w których literatura „pokrywa się bez reszty z emocjonalną zapaścią", z „krzykiem"[8]. Sądzę, że tak właśnie działa *Springfield* na odbiorców, o czym świadczy już sam fakt wydania powieści. Pod koniec 2022 roku Dawydow – uznany dramaturg rosyjski udostępnił swój debiut prozatorski w intrenecie, wiedząc, że na publikację w Rosji nie może liczyć. Powieść stała się następnie pierwszym opublikowanym utworem nowego wydawnictwa Freedom Letters[9], założonego przez Georgija Uruszadze[10] wiosną 2023, by wydawać książki, które w Rosji ukazać się nie mogą, ale wręcz „krzyczą o tym, że muszą zostać opublikowane"[11]. Twierdzi on, że nie należy drukować tylko hitów znanych twórców, chce więc wydawać książki, które dotyczą aktualnych spraw, utwory w języku ukraińskim i autorów ukraińskich po rosyjsku, a także klasykę, poezję współczesną, książki historyczne i filozoficzne, wszystkie teksty, które dotyczą tematu praw człowieka i „могут следующие поколения научить антивоенному взгляду"[12].

Powieść Dawydowa nie bez powodu stała się pierwszą opublikowaną w wydawnictwie pozycją. Uruszadze mówi: „Эта книга — один из наших месседжей. Я действительно считаю, что это великолепный, серьезный большой (хотя по объему крохотный) роман, очень талантливо написанный — и с литературной, и с психологической точки зрения"[13]. Zwraca też uwagę, że, chociaż opowiada ona o miłości homoseksualnej, w żadnym wypadku nie może zostać uznana za propagandę takich relacji. Wręcz przeciwnie, gdyby zostanie gejem zależało nie od natury, a od czytanych lektur, nikt na świecie by nim nie został po przeczytaniu *Springfield*[14].

Historia dwóch młodych gejów z rosyjskiej prowincji, rozgrywająca się głównie w 2021 roku, staje się szczególnie poruszająca w kontekście przyszłych wydarzeń.

---

[8] Cyt. za: Ibidem.

[9] Uruszadze żartobliwie określa swoje wydawnictwo „światowym", ponieważ działa bez stałej siedziby i dzięki pracy wolontariuszy w różnych częściach świata: Litwie, Ameryce, Gruzji, Australii, Holandii, Izraelu, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, USA, Kazachstanie, Francji, Anglii, Polsce. Patrz: Н. Юрова, Т. Ковтун, К. Фокин, Интервью *«После войны эти книги еще будут читать в школах»*, [в:] https://novayagazeta.eu/articles/2023/10/17/posle-voiny-eti-knigi-eshche-budut-chitat-v-shkolakh (10.04.2024).

[10] Georgij Uruszadze jest ważną postacią życia literackiego w Rosji. W latach dziewięćdziesiątych pracował jako dziennikarz i producent w petersburskiej telewizji, a w później w wydawnictwie Palmira, gdzie publikował m. in. Swietłanę Aleksijewicz i Aleksieja Iwanowa. W latach 2005-2022 pełnił funkcję dyrektora generalnego jednej z najważniejszych nagród literackich w kraju – „Bolszaja kniga". Po inwazji Rosji na Ukrainę podał się do dymisji i wyjechał z kraju. Patrz: Ibidem.

[11] Cyt. za: Ibidem. Uruszadze charakteryzuje politykę wydawnictwa poprzez nadanie wydawanym książkom określenia „Душеспасительная литература для уехавших и оставшихся". Cyt. za: Е. Власенко, *Двадцатилетние двадцатых. Квир-роман об американской мечте двух молодых жителей Самары*, [в:] https://novayagazeta.eu/articles/2023/05/21/dvadtsatiletnie-dvadtsatykh, (17.04.2020).

[12] Cyt. za: Н. Юрова, Т. Ковтун, К. Фокин, *Интервью «После войны эти книги еще будут читать в школах»…*

[13] Ibidem.

[14] Patrz: Ibidem.

Zarówno Dawydow, publikujący swój utwór w 2022, jak i czytelnicy, wiedzą już bowiem, że nadzieje bohaterów legły w gruzach. Ich sytuacja w kraju jako osób nieheteronormatywnych nie tylko się nie poprawiła, lecz wręcz przeciwnie: po ustawie zakazującej rozpowszechniania wśród osób w każdym wieku informacji promujących „nietradycyjne związki seksualne, pedofilię lub zmianę płci" z grudnia 2022, a następnie uznaniu decyzją Sądu Najwyższego ruchu społecznego LGBT za organizację ekstremistyczną (30 listopada 2023), ich funkcjonowanie stało się prawie niemożliwe. Wiemy też, że ziściły się najgorsze obawy bohaterów: jest wojna. W innych okolicznościach, powieść Dawydowa byłaby zapewne mniej przejmująca. Na znaczenie kontekstu w odczytaniu dzieła literackiego zwrócił niedawno uwagę Konstantin Kropotkin, pisząc o innej głośnej powieści *queer* – *Lato w pionierskiej chuście* (*Лето в пионерском галстуке*, 2021). Twierdzi on, że przed 24 lutego książkę Katieriny Silwanowej i Jeleny Malisowej można było postrzegać jako legitymizację związków homoseksualnych w rosyjskim mainstreamie literackim, a więc gest o charakterze edukacyjnym, sprzyjający łagodzeniu obyczajów. Jednak po tej znamiennej dacie,

> […] приходится думать о величинах больших, – откуда, из какого мавзолея выползла идея захватнической войны, варварство XX века, самого страшного столетия в истории человечества. И нет возможности не видеть, что природа нынешней военной авантюры по преимуществу советская: что война финская (1939-1940), что Афган (1979-1989), что нынешняя «спецоперация» в Украине, – катастрофы одного порядка, где все та же агрессивная экспансия, люди как пушечное мясо, бесстыдная пропагандистская ложь. **Контекст меняет восприятие**. В теперешних координатах «Лето в пионерском галстуке» – сочинение этически сомнительное, его трудно засчитать как попытку переосмыслить советскую историю. Сейчас, после 24.02, очевидно, что любые сказки об СССР не деконструируют, а только укрепляют корпус советского мифа, – чрезвычайно опасного, как показывают события в Украине[15].

Pisząc o *Springfield*, podkreśla on, że czas opublikowania utworu dodaje jego wymowie tragizmu: „[…] написанный после 24.02.22 […] текст уже силой цифр обретает привкус повествования если не трагического, то чрезвычайно драматичного. Мы, из года за номером 2023, уже знаем, что точно не случится в жизни главного героя"[16].

Powieść staje się więc wyrazem rozczarowania, więcej nawet – prawdziwym krzykiem rozpaczy i przerażenia (co odsyła nas do Barthesa i Uruszadze). Kropotkin słusznie zauważa w utworze złowieszcze oznaki tego, co nadciąga:

---

[15] К. Кропоткин, *Захар Прилепин и русский квир. Почему главный российский писатель-патриот ополчился на ЛГБТ*, [в:] https://republic.ru/posts/104067 (10.04.2024). Tutaj i wszędzie, gdzie nie podano inaczej, pogrubienie moje – U.T.

[16] К. Кропоткин, *Воображение свободы. Почему «Спрингфилд» – важное явление русскоязычной литературы*, [в:] https://gorky.media/reviews/voobrazhenie-svobody/ (17.04.2024).

> Если смотреть из той точки, в которой все мы сейчас оказались, то в зерне романного конфликта – чувство сгущающегося времени. Зловещими кажутся и […] слово «война», и появление третьестепенного кухонного алкоголика, хулящего украинцев, и необходимость парней найти способ избежать «армейки» – быт подспудно милитаризированный кажется предощущением того, что еще 23.02.22 казалось большинству абсурдом. Детерминизм ретроспекции утяжеляет каждое слово «Спрингфилда», вынуждая читателя помещать важное в тяжкие кавычки…[17].

Dmitrij Waczedin uznaje powieść Dawydowa za utwór o wojnie, w którym nie ma o niej ani słowa[18]. Bardzo celnie charakteryzuje ukazaną w niej Rosję jako przestrzeń, gdzie wojna jest już wyczuwalna w powietrzu:

> […] никакого другого сценария в Тольятти и Самаре, в которых происходят события романа, не видно: провинция стремительно беднеет, поколение отцов и матерей деградирует, гайки закручены до предела, воздуха, чтобы дышать, не осталось. Гроза еще не грянула, но гром гремит, а на улице темно[19].

Jego zdaniem, *Springfield* przypomina doniesienia z frontu (nie na darmo przecież główny bohater marzy o karierze korespondenta wojennego). Waczedin uważa także, że powieść pokazuje, iż obecna wojna stanowi jedynie kontynuację życia, jakie od dawna wiodą ludzie na rosyjskiej prowincji. Badacz zwraca również uwagę, że autorowi udało się znaleźć rosyjskich bohaterów czasu wojny. Za takich uznaje Andrieja i Mata:

> […] это квир-люди, максимально далекие от государственной пропаганды (которая буквально не признает их право на существование), сам облик которых (калифорнийские шорты с акулами зимой) бросает вызов системе. Квир в российской провинции – во многом смертник[20].

Ciekawą analogię dostrzega w istotnym dla utworu konflikcie pokoleń. Jak zauważa, po 24 lutego młodzi ludzie z przerażeniem odkryli, że ich rodzice popierają wojnę. Osoby *queer* już dawno przeszły przez tego typu rodzinne spory i rozłamy. Powieść pokazuje ślepą uliczkę, w którą zabrnęło rosyjskie pokolenie 40+, a ich stosunek do gejów stanowi specyficzny test. Ten, kto dzisiaj nie jest w stanie przyjąć syna-geja, jutro nie przyjmie prawdy o Buczy[21].

---

[17] Ibidem.

[18] Patrz: Д. Вачедин, *„Спрингфилд" – роман о войне, в котором о ней ни слова*, [в:] https://www.dw.com/ru/springfild-sergea-davydova-roman-o-vojne-v-kotorom-o-nej-ni-slova/a-65487756 (17.04.2024).

[19] Ibidem.

[20] Ibidem.

[21] Patrz: Ibidem.

Bohaterowie stają się więc swoistym papierkiem lakmusowym dla społeczeństwa, demaskującym m. in. charakterystyczne dla jego większej części mechanizmy wyparcia[22]. Badacz stanowczo nie zgadza się z Dmitrijem Bykowem, który wprawdzie powieść Dawydowa pochwalił, ale sugerował zastąpienie związku homoseksualnego przez hetero[23]. Taki zabieg miałby ułatwić odbiór tekstu, jednak stoi w wyraźnej sprzeczności z jego wymową. Waczedin podkreśla niezwykle istotne znaczenie takiego właśnie wyboru bohaterów:

> […] что еще, кроме войны и репрессий, должно произойти, чтобы квирам можно было просто остаться теми, кто они есть, и не становиться „сложными девочками"? **В современной России, где мужчин гонят на подлую войну под девизом „будь мужиком!", именно квиры – изгои! – символизируют жизнь и надежду. Больше буквально никого не осталось**[24].

„Odmieńcy" zachowują niezależność, samodzielne myślenie, są odważni i kochają, choć ani państwo, ani rodzice nie uważają ich nawet za ludzi. Ich determinację w walce o prawo do bycia sobą, można porównać do tej cechującej zamachowców-samobójców, poświęcających życie dla idei[25].

Kropotkin konstatuje, że Dawydow w powieści pisze także o sobie: „[…] рассуждая о безденежье, безвоздушности, безбудущности России начала 2020-х, в качестве точки отсчета он всегда имеет в виду **себя как квир-человека, одного из квир-людей**, **которым не повезло быть здесь и сейчас**"[26]. Autor sam zresztą przyznaje, że wiele wątków zaczerpnął z własnej biografii:

> […] в книге действительно есть факты моей личной биографии, но это ни в коем случае не автофикшн. Если говорить строго терминологически, то это автопсихологическое письмо – метод, когда ты берешь в книгу довольно много из своего жизненного опыта[27].

Warto zwrócić uwagę na sposób, w jaki Dawydow pisał swój tekst, jest on bowiem niejako z założenia nasycony emocjami. Dramaturg mówi, że ponieważ nie umie tworzyć prozy, pisał *Springfield* wierszem wolnym, który następnie odpowiednio przerabiał:

---

[22] Co ciekawe papierkiem lakmusowym nazywa postawę wobec homoseksualistów też Sergiej Miedwiediew, który widzi w niej test na zdolność danej społeczności do przyjmowania różnorodności. Patrz: S. Miedwiediew, *Powrót…*, s. 166.

[23] Patrz: Д. Быков, *Что вы можете сказать о романе Сергея Давыдова «Спрингфилд»?*, [в:] https://bykovfm.ru/chto-vy-mozhete-skazat-o-romane-sergeya-davydova-springfild-fe531a (17.04.2024).

[24] Д. Вачедин, *„Спрингфилд" – роман о войне…*

[25] Patrz: Ibidem.

[26] К. Кропоткин, *Воображение свободы…*

[27] *«Гомофобия в России довольно легко отменяется». Интервью Сергея Давыдова*, [в:] https://holod.media/2023/05/09/sergei-davydov-springfild/ (17.04.2024).

> […] я придумал такой ход: писал верлибры, ну или что-то близкое, потом как бы сносил знак Enter – «с новой строки» – и дописывал связки. И таким образом у меня получался очень густой на образы текст. Это очень затратное письмо, но это был единственный ход, который я смог придумать, чтобы мне самому еще и писать это было интересно, а не мучительно[28].

Z całą pewnością w powieści odnaleźć można zatem zarówno emocje autora, jak i „momenty prawdy", niezwykle poruszające dla odbiorcy. Uzasadnione będzie więc uznanie jej za utwór ważny dla osób wykluczonych, umożliwiający odnalezienie w literaturze własnej historii. Z powodu braku takiej reprezentacji cierpią bohaterowie *Springfield*, a przecież, jak wskazuje np. Jowita Gromysz, różnego rodzaju teksty kultury stanowią istotny czynnik w procesie budowania wiedzy dotyczącej przeżywania emocji w perspektywie społecznej. Jak pisze, młody człowiek, który uczy się różnych zachowań, stara się je powielać, odgrywać i zapamiętywać, ale nie może przy tym bazować wyłącznie na własnym doświadczeniu. Dlatego tak ważne staje się doświadczenie zapośredniczone, płynące z poznawania światów społecznych obecnych w kulturze[29]. Badaczka konstatuje:

> Jeśli przyjmiemy, że doświadczanie afektywne jest zapośredniczone przez język i kulturę, a kultura wzmacnia sposób społecznego konstruowania emocji, wówczas musimy przyjąć, że odbiorcy tekstów literackich rozpoznają emocje za pośrednictwem danego utworu, uczą się ich, przeżywają je w określony społecznie sposób, tym samym wzmacniają ogólnie przyjęte wzorce zachowań afektywnych. Co więcej, nabywając podstawową wiedzę o emocjach, uczą się języka, którym mogą mówić o uczuciach. Zyskują głos w sferze komunikacji dotyczącej emocji[30].

O braku reprezentacji symbolicznej osób nieheteronormatywnych pisze także Renata Lis, która zwraca uwagę, że człowiek potrzebuje obrazów, ponieważ jest istotą, która bez przerwy wizualizuje sobie siebie. Faza lustra, opisywana w psychoanalizie wydarza się, jej zdaniem, w życiu wiele razy i dotyczy różnych jego aspektów, w tym tożsamości płciowej i stylów przyjemności seksualnej. Człowiek potrzebuje zobaczyć, czym jest, aby zacząć się tym stawać. Osoba pozbawiona tego lustra nie znajduje w literaturze, filmie, reklamie swoich związków przedstawionych nietendencyjnie, co sprawia, że nie widzi siebie jako obrazu i w rezultacie nie może poczuć się całością[31].

---

[28] Dawydow dodaje też, że *Springfield* ma dużo także z dramatu i w zasadzie można go uznać za „poemat dramatyczny". Ibidem.

[29] Patrz: J. Gromysz, *Igrzyska emocji. Literackie obrazy wartości i emocji*, „Przegląd Pedagogiczny" 2016, nr 2, s. 176.

[30] Ibidem, s. 177.

[31] Patrz: R. Lis, *Moja ukochana i ja*, Kraków 2023, s. 259-260. Lis pisze o kulturowej matrycy przeżywania seksu, która dla osób niehetronormatywnych staje się najbardziej oczywistą oznaką „skolonizowania wyobraźni erotycznej".

Andriej – główny bohater powieści Dawydowa powtarza, że nie znajduje w kulturze opowieści o sobie:

> Я вечно пытался придумать, кто я, перебирая персонажей из книжек и фильмов, но никто не был похож на меня в достаточной степени[32].
> Мы – пестрое племя, деклассированных и как бы безродных, изгнанных официальной культурой (s. 24).
> Став подростком, я зачитывался Палаником, Могутиным и прочими борзыми и талантливыми гомосексуалами и верил, что однажды тоже стану крутым вопреки всем. **Я читал их и пытался найти свой сюжет.** Я не понимал, почему мужская гомосексуальность в российских медиа ассоциирована с болезнями, «детьми порока» и бесконечно декоративными второстепенными друзьями главных героинь, которые лишь подчеркивают их гетеросексуальность, потому что **никогда так себя не чувствовал**. Моя маскулинность была совершенно обычной, трафаретной, радикально не выделяющейся, как мне казалось, и я совсем не старался вести себя как-то специально (s. 16).

Jego poszukiwania wyraźnie odzwierciedlają typowe dla teorii *queer* przekonanie o braku jednego uniwersalnego modelu tożsamości homoseksualnej oraz tendencję do postrzegania takich pojęć jak „kobiecość", „męskość", „hetero-" czy „homoseksualność" jako konstrukty, będące źródłem narzucanych z góry przyporządkowań, które mogą stać się narzędziem przemocy[33].

Również Mat mówi: „И ни в одной книжке мне не удалось найти историю, которая объяснит мне, как жить. Именно мне" (s. 122).

Właśnie ta próżnia sprawia, że chłopcy czują się wyobcowani i samotni. Brak reprezentacji inspiruje ich do twórczości. Jeśli w żadnym tekście kultury nie można należć opowieści o sobie, trzeba ją po prostu samemu stworzyć. Jak wyznaje Mat:

> И наверное, из-за этого я стал писать и рисовать комиксы. Мне хотелось создавать хотя бы на бумаге такие истории, которые помогут мне и, я надеюсь, кому-то еще справиться с тем, что ты просто какой-то Мэт из умирающего городя Тольятти. Умение сочинять истории спасло мне жизнь (s. 122).

Twórczość okazuje się jedynym sposobem zaznaczenia swego istnienia w społeczeństwie. Daje też nadzieję na stworzenie reprezentacji dla innych, których droga stanie się przez to łatwiejsza. Pomaga również uporać się z negatywnymi emocjami. Dlatego zapewne wszyscy, określani przez bohatera jako „ненормисы" są niezwykle twórczy[34].

---

[32] С. Давыдов, *Спрингфилд*, Freedom Letters 2023, c. 13. Wszystkie cytaty pochodzą z tego wydania. Numer strony podaję w nawiasie.

[33] Patrz: A. Burzyńska, *Gender i queer*, [w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2007, s. 460-461.

[34] Patrz: С. Давыдов, *Спрингфилд…*, c. 25.

Andriej tworzy, jak Dawydow, wiersze wolne, poza tym zajmuje się fotografią, pisze do gazet i stara się dostać na studia literackie. Za Hugonem von Hofmannstahlem, można stwierdzić, że dzięki twórczości chłopcy „oczyszczają, dzielą i porządkują treść życia”[35] – przepracowują emocje[36].

Emocje, którymi najczęściej dzieli się z odbiorcą Andriej (jest nie tylko głównym bohaterem, ale i narratorem utworu) to przede wszystkim wstyd, poczucie inności i samotności. Towarzyszą mu one od lat dziecięcych[37]. Mat podobnie – wstydzi się swego domu, ojca-alkoholika i biedy. Przepełnia go także złość na niesprawiedliwość świata[38]. Obu bohaterom towarzyszy także poczucie beznadziei, jako że rosyjska prowincja nie oferuje żadnych perspektyw absolwentom przypadkowych studiów. Jedynym celem staje się uniknięcie poboru do wojska. Świat jawi się więc jako miejsce niezwykle przygnębiające. Mat pisze: „Стипуху задерживают. Людей на митингах задерживают. […] Конец пандемии задерживают. **Будущее задерживают**” (s. 50). Brak przyszłości i poczucie zniewolenia prowadzą do lęku i uniemożliwiają bycie sobą: „Ты в курсе, что наши соцсети проверяют? И потом шьют экстремизм. Удали текст. Он хороший, но нет. Накликаешь. Универы стали казармой” (s. 51).

Związek chłopców pozwala im poczuć się lepiej, daje wsparcie i poczucie bliskości. Pierwsza miłość zapewnia uniesienia i prowadzi do marzeń o wspólnej przyszłości. Wyrywa ich z ponurej i szarej egzystencji. Bohaterowie zaczynają stwarzać swój własny świat w kontrze do świata rodziców, z którymi nie umieją się porozumieć. Symbolem wolności po raz kolejny w literaturze rosyjskiej staje się Ameryka[39]. Chcąc uczynić swoje życie znośniejszym, Andriej i Mat nadają miastom amerykańskie nazwy i wyobrażają sobie swoje życie gdzie indziej:

> […] мы […] представляем, что это вовсе не русская бедность из обзора Варламова, а сонный американский пригород, и мы типа панки или чуваки из сериала. […] самарский микрорайон «Крутые ключи» – это русский Спрингфилд из трехэтажек за чертой города…” (s. 8).

„Самара – это несостоявшийся Лос-Анджелес со своими гедонистами, бесконечными пляжами и силиконовыми долинами в виде заводов и технических вузов, а Тольятти – русский Детройт (s. 33).

Iluzja taka przynosi pewną pociechę, pozwala uciec od szarej i smutnej rzeczywistości, jednak Ameryka stanowi marzenie nierealne, w które wierzyć się nie da. Na słowa Andrieja: „Хочу уехать в Штаты, угнать пикап, украсть дробовик, ездить по

---

[35] Cyt. za: M. Markowski, *Emocje…*, s. 364.

[36] Patrz: Ibidem.

[37] Patrz: С. Давыдов, *Спрингфилд…*, с. 14, 16, 32, 61, 66, 79.

[38] Patrz: Ibidem, с. 53, 69.

[39] Taką funkcję pełni Ameryka np. w powieści Rubena Gallego. Patrz: R. Gallego, *Białe na czarnym*, Kraków 2005.

Аризоне и грабить реднеков" Mat odpowiada: „Наивно" (s. 47). Chłopcy potrzebują marzenia, które może się spełnić. Staje się nim wyjazd na studia do Moskwy, która w percepcji chłopców jest niemal tak samo atrakcyjna, jak USA. Andriej mówi:

> […] я читал, что Вышка сейчас топ. […] И там гей-френдли, **можно быть собой**. Сосаться у входа в кампус и все такое. Встречать друг друга. Бля, Вышка – это реально город будущего. Это просто… единственное нормально место в стране. Там все не как в России. Там все как в хорошей России (s. 68).

Zaznaczyć trzeba, że Mat jest dużo bardziej sceptyczny niż Andriej, który całym sobą dąży do realizacji wyznaczonego celu. Mat natomiast stawia marzenie przyjaciela o zostaniu korespondentem wojennym na równi z wyjazdem do USA (s. 68). Jednak i on zaczyna marzyć o wspólnych studiach, życiu i wolności:

> В общем, я серьезно подумал о магистратуре в Москве […] А Вышка, конечно, крутая. Вышка очень крутая. […] это рай. Элитный гей-рай. Только мечтать. […] Ну, если бы мы там учились, я прям обязательно с тобой за руку ходил. Тебя бы никто не обидел. У них есть ЛГБТ-клуб даже, можно посещать. […] И мы были бы модными успешными московскими пидорами. […] А потом уедем в какую-нибудь Пиндосию по международной программе и заведем собаку. […] И в Пиндосии мы поженимся. – Ты бы хотел заключить брак? – Да. Это прикольно. Я хочу быть мужем. И сделать нормальную семью (s. 74-75).

Twórczość, której udokumentowanie jest niezbędne do przyjęcia na studia literackie, staje się dla Andrieja wszystkim, nadaje jego życiu sens i pozwala wierzyć, że marzenia o szczęśliwej przyszłości mogą się ziścić: „А мне хотелось только фоткать и писать. Фоткать и писать. И представлять, как мы будем жить в нашем и только нашем притоне нашей, и только нашей, жизнью" (s. 105).

Wspólne mieszkanie ujawnia jednak rozbieżności w dążeniach bohaterów. Mat przede wszystkim stara się urządzić je komfortowo, wyszukuje atrakcyjne towary w IKEA i powoli zaczyna odtwarzać styl życia swojego ojca:

> А вечером он сидит на полу в нашей единственной жилой комнате, пьет «Жигулевское» разливное из пластиковой бутылки и играет в «Лигу легенд». Днем далекие страны, а вечером очередная война и все против него. Играет и злится. Пьет и ругается. Представляет себя сильным бойцом. Питается пивом и злостью. Наливает богу войны. […] Я сижу на кухне и забиваю звуки войны видеоблогами про учебу в ВШЭ. И каждый живет в своей комнате (s. 116).

Opis ten stanowi, z niewielkimi tylko zmianami, powtórzenie fragmentu o rodzicach Mata.

Paradoksalnie więc, wspólne życie zaczyna chłopców od siebie oddalać. Urządzane razem imprezy nie niwelują różnic pomiędzy nimi. Mat ćwiczy, biega, pije i robi

zakupy, podczas kiedy Andriej studiuje stronę internetową wymarzonego uniwersytetu i codziennie pisze (s. 119). Ich marzenia zdecydowanie się różnią. Matwiej wyraźnie nie wierzy w możliwość odmiany losu i podtrzymuje wiarę Andrieja w studia i przeprowadzkę wyłącznie z miłości do niego. Nie ukrywa, że opowiadanie i list motywacyjny napisał tylko dlatego[40].

Twórczość chłopców jest motywem najważniejszym w utworze. Stanowi szczery wyraz emocji i próbę poradzenia sobie z przepełniającymi ich uczuciami. Pozwala także na wyrażenie tego, czego wprost powiedzieć nie chcą, nie mogą lub nie umieją. Wiersze Andrieja od początku powieści stanowią element narracji. Bohater wspomina w nich dzieciństwo, ojca, opowiada o przyjeździe do Rosji z rodzinnego Tadżykistanu, później daje wyraz uczuciom do Mata i uzewnętrznia swoje obawy odnośnie przyszłości. Twórczość Mata powstaje natomiast po spotkaniu Andrieja i jemu jest poświęcona.

W swoim opowiadaniu, sięgając po znane wszystkim postaci Beavisa i Butt-Heada, Matwiej pisze o niemożliwości wyrwania się z zaklętego kręgu rzeczywistości. Symbolizujący jego i Andrieja bohaterowie też marzą o ucieczce do Ameryki i odmianie swojego losu. Matwiej wkłada nawet w usta bohatera wyśmiane wcześniej słowa Andrieja o życiu w USA. Butt-Head ginie jednak w wojsku, a Beavis, który dostaje się na studia, umiera z tęsknoty za przyjacielem. Utwór odzwierciedla jego niewiarę w szczęśliwe zakończenie własnej historii. W ostatnią wspólną noc z Andriejem Mat, który podjął już decyzję o odejściu, żałuje jednak uśmiercenia Beavisa. Proponuje alternatywne zakończenie opowiadania, które świadczy o tym, że sukces partnera uważa za możliwy.

W pożegnalnym wierszu Mat tworzy obraz częściowo wyjaśniający jego zniknięcie na końcu powieści. Jest jak supernowa – pojawia się niespodziewanie, opromienia swym blaskiem życie Andrieja i nieoczekiwanie gaśnie. Kończące utwór bohatera stwierdzenie, że nogi są ważniejsze od gwiazd, może sugerować, że ich posiadacz – Andriej, spełni swoje marzenia, ponieważ potrafi zdecydowanie dążyć do celu.

Główny bohater powieści po daremnych poszukiwaniach ukochanego, zaczyna wątpić, czy ten naprawdę istniał. Woli wierzyć w to, że sam go wymyślił, niż przyznać, że został porzucony:

> Уже в Москве мне стало казаться забавным представлять, что Мэта как бы не было, и рассказывать московским друзьям загадочную историю о ебаном галюне. Что я придумал его, как и то, что он похож на Питера Паркера, ковбоя или водилу из «Драйва». […] Я не хотел думать, что он меня бросил. Что он, как те звезды, которые трясутся от злости и растворяются (s. 128).

Zakończenie utworu ciekawie interpretuje Jewgienija Wasilenko, która zauważa, że Andriej narzuca Matwiejowi swoją wizję szczęścia. Próbuje pomóc ukochanemu, ale

[40] Patrz: С. Давыдов, *Спрингфилд…*, с. 98, 120-122.

nie widzi, że postępuje jak własna matka[41]. Nie można jednak zmusić nikogo do życia swoimi własnymi marzeniami.

Badaczka dostrzega zresztą w głównym bohaterze utworu dużo podobieństw do matki, z którą ten toczy wojnę. Jej zdaniem, utwór Dawydowa traktuje też o tym, jak młode pokolenie „donasza" po starszym nie tylko ubrania, lecz także lęki i marzenia („американская мечта, переданная от одного несвободного поколения к другому"[42]). Wszak matka Andrieja 20 lat wcześniej też postrzegała Togliatti jako Amerykę, tyle tylko, że jej pełen perspektyw Nowy Jork dla syna jest już tylko mieściną na prowincji stanu Illinois[43].

Wynika z tego, że nie tylko Mat powiela los swoich rodziców. Andriej, choć uważa inaczej, też nie potrafi do końca wyrwać się z zaklętego kręgu życia. Wasilenko konstatuje:

> Можно вырасти из старой одежды, перерасти собственный маленький город, в котором тесно и негде спрятаться, но проделать этот трюк с родителями до конца никогда не получается. Мы донашиваем за ними судьбы и даже со своими целями и стремлениями так и остаемся в обносках предыдущего поколения[44].

Ta pesymistyczna interpretacja wpisuje się w poruszające słowa, kończące powieść:

> […] лишь бы не снова война. Но все это, конечно же, глупости, – думал я, ведь все идет только к лучшему. Мы живем в самом мирном месте планеты и в самое мирное время. С людей постепенно снимают карантинные ограничения, они летят в Будапешт и Черногорию и хотят посмотреть мир. Из Спрингфилда люди едут только туда, где им будет лучше (s. 129).

Nie wiadomo, jak potoczyły się dalsze losy Andrieja, jednak Moskwa z całą pewnością nie dała wymarzonej wolności, a o pierwszej miłości przypominają już tylko kukły stworzone przez chłopców, co wielce znaczące, ze ścierki do podłogi. Ich uczucia, nadzieje i marzenia zachowały się jednak również w twórczości, która, jak *Springfield*, poruszać będzie kolejnych odbiorców, zwłaszcza młodego pokolenia.

Przedstawienie świata emocji w powieści Sergieja Dawydowa wykazało, że *kondycja afektywna*, wyrażająca się w twórczości bohaterów, świadczy o ich podmiotowym zaangażowaniu w świat, co stanowi warunek ludzkiej egzystencji jako takiej[45],

---

[41] Patrz: Е. Власенко, *Двадцатилетние…*

[42] Ibidem.

[43] Patrz: ibidem.

[44] Ibidem. Nasuwa się tutaj skojarzenie z książką Swietłany Aleksijewicz, która pisze o czasach secondhand, używanych, przywracających to, co już było. Patrz: S. Aleksijewicz, *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*, Wołowiec 2014.

[45] Patrz: M. Markowski, *Emocje…*, s. 350.

pozwala także przynajmniej w pewnym stopniu zrozumieć własne bycie w świecie i nadać mu sens. Wydaje się zatem, że wprowadzona przez Markowskiego kategoria umożliwia głębsze spojrzenie na sposób istnienia bohaterów i może zostać uznana za narzędzie, po które zdecydowanie warto sięgać w badaniach literaturoznawczych o charakterze antropologicznym.

Zauważyć warto również, że *Springfield* łączy dwa sprzeczne stanowiska dotyczące sztuki, o których pisze Markowski. Z jednej strony, jest bardzo emocjonalny – wyraża i wywołuje emocje, ale z drugiej – daje też do myślenia[46]. Jego *queerowe* aspekty korespondują z emocjonalnością, czyniąc zeń krzyk rozpaczy, ale i sprzeciwu wobec totalitarnej władzy i polityki zagranicznej Kremla.

References

Bykov D., *Chto vy mozhete skazat' o romane Sergeya Davydova «Springfild»?*, [v:] https://bykovfm.ru/chto-vy-mozhete-skazat-o-romane-sergeya-davydova-springfild-fe531a.

Czerwiński M., *Unik. O strategiach emocjonalnych w poezji polskiej roczników 80. Z Przewodnika po zaminowanym terenie*, [w:] *Emocje, język, literatura*, pod red. D. Saniewskiej, Kraków 2016.

Davydov S., *Springfild*, Freedom Letters 2023.

«Gomofobiya v Rossii dovol'no legko otmenyayetsya». Interv'yu Sergeya Davydova, [v:] https://holod.media/2023/05/09/sergei-davydov-springfild/.

Gromysz J., *Igrzyska emocji. Literackie obrazy wartości i emocji*, „Przegląd Pedagogiczny" 2016, nr 2.

Kropotkin K., *Voobrazheniye svobody. Pochemu «Springfild» – vazhnoye yavleniye russkoyazychnoy literatury*, [v:] https://gorky.media/reviews/voobrazhenie-svobody/.

Kropotkin K., *Zakhar Prilepin i russkiy kvir. Pochemu glavnyy rossiyskiy pisatel'-patriot opolchilsya na LGBT*, [v:] https://republic.ru/posts/104067.

Lis R., *Moja ukochana i ja*, Kraków 2023.

Markowski M., *Emocje. Hasło encyklopedyczne w trzech częściach i dwudziestu trzech rozdziałach (nie licząc motta)*, [w:] *Pamięć i afekty*, red. Z. Budrewicz, R. Sendyka, R. Nycz, Warszawa 2014.

Miedwiediew S., *Powrót rosyjskiego Lewiatana*, Wołowiec 2020.

Yurova N., Kovtun T., Fokin K., *Interv'yu «Posle voyny eti knigi eshche budut chitat' v shkolakh»*, [v:] https://novayagazeta.eu/articles/2023/10/17/posle-voiny-eti-knigi-eshche-budut-chitat-v-shkolakh.

Vachedin D., *„Springfild" – roman o voyne, v kotorom o ney ni slova*, [v:] https://www.dw.com/ru/springfild-sergea-davydova-roman-o-vojne-v-kotorom-o-nej-ni-slova/a-65487756.

Vlasenko E., *Dvadtsatiletniye dvadtsatykh. Kvir-roman ob amerikanskoy mechte dvukh molodykh zhiteley Samary*, [v:] https://novayagazeta.eu/articles/2023/05/21/dvadtsatiletnie-dvadtsatykh.

[46] Ibidem, s. 359-360.

NOTA O AUTORCE

Urszula Trojanowska – dr, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ**.** **Publikacje: monografia:** *Archetyp Domu w dwudziestowiecznej literaturze rosyjskiej. Lidia Czukowska, Jurij Trifonow, Anatolij Pristawkin*, Kraków: Collegium Columbinum 2008. **Wybrane artykuły:** *„Живое" и „мертвое" в небинарной модели мира: избранные рассказы Елены Долгопят*, [в:] *Мортальность в литературе и культуре: сборник научных трудов*, Новое литературное обозрение, Москва 2015, с. 191-200; *Tymczasowy grób – pociąg. Podróż do i z Kolonii w twórczości Władimira Kantora*, „Przegląd Wschodnioeuropejski", nr VII/1, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2016, s. 247-259; *Przenikanie się światów „żywych tu i żywych tam". Opowiadania Jeleny Dołgopiat jako wariant rosyjskiego realizmu magicznego*, [w:] *Tradycja i nowoczesność. Z zagadnień języka i literatury Słowian Wschodnich*, pod red. A. Kotkiewicz, B. Ostrowskiego, M. Knurowskiej, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2019, s. 63-78; *„Sytuacja pociągu" jako metafora twórczości Jeleny Dołgopiat. Rosyjski wariant realizmu magicznego*, „Slavia Orientalis" 2019, nr 1, s. 73-88; *Zjawy wokół nas. Opowieść Władimira Kantora jako przykład realizmu magicznego*, „Przegląd Rusycystyczny" 2021, nr 1 (173), s. 89-99.

ORCID: 0000-0002-2351-822X
Email: urszula.trojanowska@uj.edu.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152643

JĘZYKOZNAWSTWO

Marian Wójtowicz
Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

O DWÓCH IMIONACH CHRZEŚCIJAŃSKICH U OSÓB ŚWIECKICH W STAROROSYJSKIEJ ANTROPONIMII XV-XVII WIEKU

On Two Christian Names Among Laypeople in the Old Great Russian Anthroponymy of the 15th-17th Centuries

ABSTRACT: The article concerns the issue of two Christian names given to a single person in the 15th-17th centuries. The first name was given at baptism and, according to the religious ritual, it was a single name. It was called the prayer name (*molitvennoye imya*) or the true, real name (*pryamoye imya*). This name was obligatory but was often omitted in documents. The second Christian name was chosen and given by parents or relatives and was commonly used. In sources, it is referred to as a nickname (*prozvishche*, *prozvaniye*). This was an optional name. The author discusses the status and functions of both names, the relationship between them, and the church calendar. The second name among representatives of the upper classes led to changes in the status and functioning of the first name. It was socially approved and used as the official name. In the names of people from lower social classes, it was an additional name used to identify a person within a small communicative community. This was also an optional name, which, however, did not cause changes in the functioning of the first name.

KEYWORDS: anthroponymy, Christian names, common names, nicknames, 15th-17th century Russia

Po przyjęciu chrześcijaństwa staroruskie imiona osobowe były stopniowo zastępowane przez nowe imiona. Zawierały je kalendarze cerkiewne (месяцесловы, святцы), będące wykazami nazw świąt oraz osób zaliczonych do grona świętych, których imiona nadawano przy chrzcie. Bezpośredni związek imion chrześcijańskich (chrzestnych) z dniem poświęconym czci określonego świętego ukazują liczne wzmianki w latopisach o narodzinach książąt, np.:

Copyright © 2024. Marian Wójtowicz. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

> […] родися Ярославу сынъ и нарекоша имя ему Ростиславъ, а вь крещеньи Иванъ бѣ бо родилъся вь рожество Ивана Крестителя[1]; […] оу великого князя Всеволода родися сынъ до заоутреняя святого Дмитрѣа дьне и именины же тогда бяхоуть. Всеволодъ же велѣ оучинити сынови […] имя Дмитрѣи въ святомь крещении, а княжее имя оучини ему Володимиръ, дѣда своего имя Мономаха Володимѣра[2].

W XIII wieku znacznie nasila się ekspansja imion chrześcijańskich, która powoduje wycofywanie się z użycia imion słowiańskich. W nazwach książąt od XIV-XV wieku imiona słowiańskie (złożone) zdarzają się rzadko[3]. W związku z tym, podstawową funkcję indywidualizacji osób przejmują rzeczywiście używane imiona chrześcijańskie.

Niektóre latopisy podają informacje o dacie narodzin i imieniu książąt, pozostające w sprzeczności z zapisami w innych tego typu źródłach, co czasem bywa podstawą do przypuszczeń o dwóch imionach występujących u przedstawicieli dynastii panującej, por. np. zapisy dotyczące w. ks. Iwana III Wasylewicza:

> Въ лѣто 6948. Родися великому князю сынъ Иванъ, генваря 22 […] родися великому князю сынъ Тимофѣи, и дали имя ему Иоанъ[4]; В лѣто 6948 генваря 22, родися великому князю Василию сын Иванъ[5]; […] на память святаго апостола Тимофѣя, мѣсяца Генваря въ 22 день, родися князь велики Иванъ Васильевичь[6].

Nie ulega wątpliwości, że Iwan było pierwszym imieniem nadanym księciu, a nazwa apostoł Timofej wskazuje na dzień jego narodzin. Podobnie należy traktować zapis dotyczący imienia w. ks. Wasyla III Iwanowicza:

> Въ лѣто 6987. Мѣсяца Марта въ 25 въ 8 часъ нощи противу дни собора Архангела Гавриила, родися великому князю Ивану Васильевичю сынъ […] и нареченъ бысть Василей Парийский. Крещенъ же бысть […] Априля въ 4 въ недѣлю Цѣвтную[7].

---

[1] *Полное собрание русских летописей*, т. 2, *Ипатьевская летопись*, Москва 1962, с. 568, pod 1174 r. zapis dotyczy ks. snowskiego Rościsława Jarosławicza; uroczystość narodzin św. Jana Chrzciciela obchodzono 24 VI.

[2] Ibidem, c. 674-675, pod 1192 r. zapis o narodzinach ks. starodubskiego Włodzimierza Wsiewołodowicza; dzień św. Dymitra przypada 26 X.

[3] T. Skulina, *Staroruskie imiennictwo osobowe*, cz. I, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 101, 141; M. Wójtowicz, *Древнерусская антропонимия XIV-XV вв. Северо-Восточная Русь*, Poznań 1986, s. 21, 31.

[4] *Полное собрание русских летописей*, т. 8, *Продолжение Летописи по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1859, с. 108, pod 1440 r.

[5] *Полное собрание русских летописей*, т. 24, *Типографская летопись*, Петроград 1921, с. 183.

[6] *Полное собрание русских летописей*, т. 12, *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, Санкт-Петербург 1901, с. 40.

[7] Ibidem, c. 190.

Inny odpis tego latopisu podaje dwa imiona: „[…] родися великому князю Ивану Василиевичу сынъ […] и нареченъ бысть Василей Гаврилъ въ лѣто 6987, мѣсяца Марта 25, въ самый праздникъ Благовѣщениа пресвятыя Богородица, въ 8 часъ нощи”[8].

Informację o dwóch imionach powtarza kolejny latopis: „[…] родися великому князю сынъ Гаврило месяца марта 26 и нарекоша имя ему Василей”[9]. Tak więc również w tym wypadku Wasilij było imieniem księcia, które otrzymał przy chrzcie.

Jednym z najstarszych przykładów posiadania dwóch imion chrześcijańskich przez osoby świeckie jest zapis dotyczący w. ks. suzdalskiego i niżnonowogrodzkiego: „[…] преставися […] князь велики Дмитрей Констянтиновичь Суздалский и Новагорода Нижнего […] бѣ же ему во святомъ крещении имя Фома, а иноческое Феодоръ”[10].

W zapisie zwraca uwagę umieszczenie na pierwszym miejscu imienia Dmitrij faktycznie używanego przez współczesnych, o czym świadczy informacja w latopisie sporządzonym dla księcia przez mnicha Ławrentija w 1377 roku. Imię chrzestne Foma nie pełniło już swojej pierwotnej, podstawowej funkcji jedynego imienia i podobnie jak imię mnisze Feodor, świadczyło o nadaniu podczas religijnej ceremonii. Warto dodać, że posiadaczem dwóch chrześcijańskich imion był ks. starodubski Iwan Kallistrat Michajłowicz (zm. po 1315 r.) oraz ks. jarosławski Iwan Dej (Dij) Dmitriewicz (ok. 1430-1445 r.).

Zagadnienie występowania dwóch imion chrześcijańskich u osób świeckich przez wiele lat pozostawało poza kręgiem zainteresowania badaczy, którzy zajmowali się przede wszystkim rodzimymi nazwami osobowymi. Posiadanie dwóch imion objaśniano zwyczajami związanymi z narodzinami i chrztem. Nikołaj M. Tupikow, przywołując opinie wcześniejszych badaczy, uważa, że przy narodzinach nadawano dwa imiona, z których jedno było powszechnie używane, natomiast drugie (chrzestne) utrzymywano w tajemnicy, bowiem miało to zapobiegać rzuceniu uroku i chronić przed złym losem[11]. Sporo uwagi omawianemu zagadnieniu poświęcił historyk Kościoła Ewgenij Gołubinskij[12]. Na podstawie analizy imion książęcych zaczerpniętych głównie z latopisów stwierdził, że jedno imię znane było przed chrztem i nazywano je modlitewnym (молитвенное имя), a drugie imię nadawano przy chrzcie. Imię modlitewne wymieniał duchowny w specjalnej modlitwie nad niemowlęciem i do chwili chrztu było to jedyne potwierdzone jego imię. Drugie imię, zdaniem tego badacza,

---

[8] Ibidem, c. 191.

[9] *Полное собрание русских летописей*, т. 6, *Софийские летописи. Софийская вторая летопись*, Санкт-Петербург 1853, c. 222, pod 1479 r.

[10] *Полное собрание русских летописей*, т. 11, *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, Санкт-Петербург 1897, c. 83, pod 1383 r.

[11] Н.М. Тупиков, *Словарь древнерусских личных собственных имен*, Санкт-Петербург 1903, c. 76.

[12] Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. I, ч.. 2, Москва 1904, c. 421- 430; т. II, ч. 2, Москва 1911, c. 505-518.

dawali sami rodzice, a nie kapłan. Jedno imię było przeznaczone wyłącznie dla nosiciela, natomiast imię dane (wybrane) przez rodziców było w powszechnym użyciu. Utrwalił się zwyczaj, że jedno imię nadawał kapłan w ósmym dniu po narodzinach, drugie zaś nadawano w czterdziestym dniu przy chrzcie. Z czasem przepisy cerkiewne dotyczące narodzin i chrztu, a zwłaszcza wyboru i nadania imienia oraz dnia chrztu, zaczęły ulegać zmianie. Rozszerzono możliwość wyboru imienia patrona, którego święto przypadało w dniu narodzin, dniu chrztu lub między tymi dniami, a nawet kilka dni po chrzcie. Polecano wybierać tylko jedno imię i nadawać je na ósmy dzień po narodzeniu, a jednocześnie przestrzegano przed nadawaniem imion, które swoim brzmieniem mogły wywoływać skojarzenia z wyrazami pospolitymi, np.: Пуд, Лупп, Дула, Вил, Муко, Пигасий, Голиндуха[13].

Badania nad zagadnieniem występowania u osób świeckich dwóch imion chrześcijańskich przez długi czas opierały się na niewielkim ilościowo i mało zróżnicowanym materiale ekscerpowanym z latopisów. Na możliwość wykorzystania innych źródeł zwrócił uwagę historyk Nikołaj P. Lichaczow, który wskazał na obfity materiał antroponimiczny ksiąg donacyjnych, upamiętniających ofiarodawców oraz osoby zmarłe (вкладные книги), oraz ksiąg, zawierających wykazy obrzędowych uczt zadusznych z kalendarzową datą wspomnienia zmarłych (кормовые книги), prowadzonych w wielu klasztorach na Rusi[14]. Kilka lat temu badania na znaczną skalę nad występowaniem dwóch imion chrześcijańskich u osób świeckich podjęli Anna F. Litwina i Fiodor B. Uspienskij[15].

Wspomniane księgi donacyjne i komemoracyjne zawierają w większości krótkie, stereotypowe zapisy z pojedynczym imieniem lub nazwą osobową, w której skład wchodzi obowiązkowo świeckie imię w postaci podstawowej, np.: „Сентября въ 3 день, кормъ кормити по Анфимѣ, на его рождение”[16]; „Апрѣля въ 24 день, кормъ кормити по Саввѣ Фроловѣ, во иноцѣхъ по Сергии, на его рождение”[17].

W obu przykładach daty wskazują dzień uczty zadusznej a zarazem dzień urodzin Anfima i Sawwy, którzy otrzymali imiona patronów zgodnie z kalendarzem cerkiewnym. Do wyjątków należą obszerne zapisy dotyczące osób znanych, np. zapis o darowiźnie diaka Jurija Sidorowa zamieszczony w księdze donacyjnej w styczniu 1552 roku:

---

[13] С.В. Булгаков, *Настольная книга для священно-церковно-служителей*, Киев 1913, с. 955-959.

[14] Н.[П.] Лихачев, *Двойные имена*, „Известия Русского генеалогического общества” 1900, вып. 1, с. 126-128.

[15] Zob. np.: А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, *Русская христианская двуименность в филологической перспективе – из ономастического комментария к „Временнику” Ивана Тимофеева*, „Slavistična revija” 2018, vol. 66, № 3, с. 333-354, Idem, *Христианская двуименность в правящей династии на Руси: Этапы эволюции*, „Die Welt der Slaven” 2019, Jahrgang 64, Heft 1, S. 108-127, Idem, *Выбор имени и коммеморативная практика в XVI в. (Новое о думном дьяке Андрее Щелкалове)*, „Scando-Slavica” 2022, vol. 1, № 68, с. 157-174.

[16] И.А. Вахрамеев, *Исторические акты Ярославского Спасского монастыря*, т. 3, *Выписи из писцовых и переписных книг, Дополнение: Книга кормовая*, Москва 1896, с. 17.

[17] Ibidem, с. 29.

> […] диак Юрий Сидоров, имя молитвенное ему Софоней, дал вкладу […] пятьдесят рублев. И доколе Юрий в миру поживет, […] за Юриа за Софонья Бога молити и в октениях имя его, Софониа, за здравие по вся дни поминати. […] А на имянины его декабря в 3 день по вся годы при его животе петь за него молебны […]. А как Юрья, Софонья, не станет, и нам имя его, Софонья, написати в сенаник […] и на его память декабря 3 день кормить по двожды на году[18].

Z przytoczonego w dużym skrócie zapisu wynika, że diak Jurij Sidorow urodził się 3 grudnia i otrzymał imię Sofonij, bowiem tego dnia według kalendarza cerkiewnego przypada święto jego patrona, które obchodzi się raz w roku. Dzień urodzin określono wyrazem imieniny i ustalono, że w przyszłości będzie to data wspomnienia liturgicznego o zmarłym i dzień konsolacji. Zwraca uwagę użycie wyrazu imię wyłącznie w odniesieniu do Sofonij, które nazwano imieniem modlitewnym. Oba imiona są traktowane w zapisie jako nazwy równorzędne, ale tylko Jurij występuje w połączeniu z formacją patronimiczną. Wyraz imię w wielu wypadkach może stanowić wskazówkę pozwalającą określić, które z dwóch imion jest imieniem modlitewnym (chrzestnym), np. w nazwach odnoszących się do ks. Michaiła Glinskiego (zm. 1559 r.): „Князя Михаила Васильевича именемъ Лазаря въ животѣ не стало; […] по князѣ Лазарѣ панихиду и обѣдню служити”[19]; „[…] октября въ 29 день кормъ кормить по князѣ Лазорѣ Глинскомъ”[20].

Użycie wyrazu imię w znaczeniu imienia modlitewnego potwierdzają zapisy dotyczące ks. Iwana Bielskiego (zm. 1571 r.): „И за тя дачю по князе Иване Дмитреевиче а имя ему Леонтей […] на его преставление м(еся)ца маиа въ 25 день понахида”[21]; „[Мая] Тогожъ мѣсяца въ 24 день поминати князя Ивана Дмитриевича Бѣльскаго а молитвенное имя Леонтий”[22].

Imię modlitewne po nadaniu przez kapłana podczas chrztu było odtąd jedynym nazwaniem danej osoby urzędowo uznanym przez władze kościelne, jej imieniem chrzestnym, por. np. zapisy dotyczące ks. Iwana Sitskiego (zm. 1608 r.):

> [Марта] Тогожъ мѣсяца въ 11 день поминати боярина князя Ивана Васильевича Сицкаго молитвенное имя Софрония во иноцѣхъ Сергия[23]; […] князь Иоаннъ Васильевичъ Ситский, а въ крещении имя его Софроний во иноцехъ Сергий[24];

---

[18] А.И. Алексеев, *Первая редакция вкладной книги Кириллова Белозерского монастыря (1560-е гг.)*, „Вестник церковной истории” 2010, № 3/4, с. 41-42.

[19] Леонид [Кавелин], архим., *Махрищский монастырь. Синодик и вкладная книга*, „Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских” 1878, кн. 3, с. 8.

[20] И.А. Вахрамеев, *Исторические акты…*, с. 21.

[21] А.А.Титов, *Вкладные и кормовые книги Ростовского Борисоглебского монастыря в XV, XVI, XVII и XVIII столетиях*, Ярославль 1881, с. 36.

[22] *Кормовая книга Московского ставропигиального Новоспасского монастыря*, Москва 1903, с. 20.

[23] Ibidem, с. 16.

[24] Ibidem, с. IV.

> […] по бояринѣ князь Иоаннѣ Василиевичѣ Ситцкомъ молитвенное имя Софронѣ во иноцѣхъ Сергиѣ[25].

Imię modlitewne na oznaczenie imienia chrzestnego jest nazwą w zapisach najczęściej stosowaną. Rzadziej w tym znaczeniu spotyka się wyrażenie прямое имя – imię prawdziwe, tj. właściwe, rzeczywiste, prawowite, np. w napisie z imieniem stolnika Lwa Sałtykowa (zm. 1572 r.) umieszczonym na odwrotnej stronie panagii z 1683 r.: „[…] въ поминовение души стольника Льва Салтыкова, а прямое имя ему Мемнонъ”[26] oraz w napisie na krzyżu ołtarzowym z 1681 r. podarowanym przez stolnika Borysa Buturlina (zm. 1696 r.): „[…] сий образъ Креста Господня построилъ стольникъ Борисъ, а прямое имя Иоаннъ Васильевичъ Бутурлинъ”[27]. Jeżeli w zapisie są wymienione dwa imiona i jedno z nich jest nazwane imieniem modlitewnym, to drugie imię jest pozbawione odpowiedniego określenia. Jeżeli zaś imię modlitewne nie ma przy sobie określenia, to drugie imię zazwyczaj poprzedza wyraz прозвище lub прозвание ‘przezwanie’, por. np. zapisy z imieniem Iwana – Lwa Romanowa (zm. 1595 r.):

> Февраля въ 5 день поминати Льва Никитича а молитвенное имя Иванъ[28]; Тогожъ дни поминати Иоанна прозвище Льва Никитича Романова[29]; […] преставися рабъ Божий Иоаннъ Никитичъ Романовъ, прозваниемъ Левъ[30].

Warto odnotować, że drugie imię mogli nosić także inni członkowie rodziny, np. Wasilij Romanow (zm. 1601 r.): „[…] рабъ Божий Василий Никитичъ Романовъ, молитвенное имя ему Никифоръ”[31]. Drugie imię Iwan miał syn wspomnianego wyżej stolnika Lwa Sałtykowa: „Евсевей, прозвище Иванъ, Лвовичь Салтыковъ преставися 7100 (1592) году февраля въ 20 день”[32]. Niekiedy zamiast wyrazów прозвище, прозвание używa się określenia зовомый ‘zwany, nazywany’, np. w zapisie dotyczącym bojarzyna Borysa Morozowa (zm. 1661 r.): „Июля въ 20 день поминати боярина Илью зовомаго Бориса Иоанновича Морозова”[33]; „[…] по

---

[25] Леонид [Кавелин], архим., *Вкладная книга Московского Новоспасского монастыря*, Санкт-Петербург 1883, с. 28.

[26] И.И. Васильев, *Археологический указатель г. Пскова и его окрестностей*, Санкт-Петербург 1898, с. 27.

[27] Ibidem, с. 54.

[28] *Кормовая книга Московского ставропигиального Новоспасского монастыря…*, с. 12.

[29] Ibidem, с. 8.

[30] Ibidem, с. III.

[31] Ibidem, с. III.

[32] Леонид [Кавелин], архим., *Приложения к Историческому описанию Свято-Троицкия Сергиевы лавры, VIII. Список надгробий Троицкого Сергиева монастыря, составленный в половине XVII века*, „Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских” 1879, кн. 2, с. 82.

[33] *Кормовая книга Московского ставропигиального Новоспасского монастыря…*, с. 23.

своемъ мужѣ бояринѣ Ильѣ, зовомомъ Борисѣ Иоанновичѣ Морозовѣ”[34]. Należy dodać, że zapisy z imieniem chrzestnym poprzedzającym drugie imię stają się z czasem coraz rzadsze.

W wielu zapisach drugie imię w połączeniu z patronimikum wysuwa się na pierwszy plan, a po nim wymienia się imię chrzestne. W odróżnieniu od imienia drugiego, imię chrzestne w zgromadzonym materiale bardzo rzadko występuje w wieloczłonowych nazwach osobowych z patronimem pierwszego lub drugiego stopnia, co znacznie obniża jego rangę jako imienia prymarnego, właściwego. Drugie imię zajmuje coraz ważniejszą pozycję, natomiast imię chrzestne w zapisach nieraz się pomija. Na przykład w zapisie odnoszącym się do wspomnianego stolnika Lwa Sałtykowa pominięto jego imię chrzestne Memnon, a imię Lew omyłkowo uznano za chrzestne, na co wskazuje zgodność początkowej litery tego imienia z literą imienia mniszego Leonid: „Левъ Андреевичъ Салтыковъ, бояринъ и воевода […] по волѣ Иоанна Грознаго въ 1571 инокъ Леонидъ, въ 1572 умерщвленъ”[35]. Podobnie w zapisie dotyczącym Grigorija Godunowa (zm. 1598 r.) pominięto imię chrzestne Chariton, por.:

> [Сентября въ 28 день]. Того же дни кормъ кормити по Григорьѣ Васильевичѣ Годуновѣ, во иноцѣхъ Христофорѣ[36]; Въ 28 день [сентября]. Пам(ять) Государеву боярину и дворецкому Григорию Васильевичю Годунову, а имя ему Харитонъ, во ин(оцѣхъ) Христофоръ[37].

Imię chrzestne nadawane zgodnie z rytuałem religijnym było nazwą osobową prymarną i obligatoryjną. Było zarazem jedynym imieniem zatwierdzonym i uznawanym przez władze kościelne i nie mogło być zmienione na inne imię chrześcijańskie. Ponadto używane było w zakresie należącym do życia prywatnego, rodzinnego i religijnego, podobnie jak imię mnisze, z którym niejednokrotnie występuje w zapisach.

Drugie imię było nazwą sekundarną, wybraną przez rodziców lub osoby z kręgu rodziny. Było to imię fakultatywne, gdyż mogli je nosić niektórzy członkowie rodziny lub przedstawiciele określonych warstw społecznych. We wspólnotach komunikatywnych, w których imiona sekundarne były rozpowszechnione, uzyskiwały aprobatę społeczną i status imion oficjalnych. Trudno jest dzisiaj określić motywy, jakimi się kierowano przy wyborze imienia sekundarnego. Mogły to być motywy o charakterze wolicjonalnym, ale również religijnym, wynikające z przekonania o szczególnej opiece obranego patrona. Pewien wpływ mogła mieć popularność imienia, a także tradycja rodzinna. Wybór imienia sekundarnego w dużym stopniu zależał także od kalendarza

---

[34] Леонид [Кавелин], архим., *Вкладная книга…*, с. 31.

[35] *Список погребенных в Троицкой Сергиевой Лавре*, Москва 1880, с. 22.

[36] И.А. Вахрамеев, *Исторические акты…*, с. 19.

[37] В.Р. Апухтин, *Кормовая книга Псковского Печерского монастыря. Краткие исторические сведения о Псково-Печерском Успенском мужском монастыре и описание хранящейся в нем кормовой (вкладной) книги 1558 г.*, „Летопись Историко-родословного общества в Москве” 1914, вып. 1 (37), с. 30.

cerkiewnego. Starano się bowiem wybrać imię znajdujące się w pobliżu dnia urodzin i występujące zwykle po dacie urodzenia, rzadziej tuż przed tą datą, a odstęp czasu między pierwszym i drugim imieniem nie przekraczał z reguły dwóch – trzech tygodni. Związek obu imion z kalendarzem cerkiewnym ukazują poniższe przykłady zawierające zestawienie daty nadania pierwszego imienia z prawdopodobną datą wybranego drugiego imienia.

1. Bliskość dat obu imion:
1.1. Анфим 3 IX / Михаил 6 IX – Михаил Феодорович Нагово, zm. 1612 r., bojar: [Сентября]. Тогожъ мѣсяца въ третий день. По Михаилѣ Феодоровичѣ Нагово кормъ, а молитвенное имя Анфимъ[38].
1.2. Евдоким 31 VII / Стефан 2 VIII – Стефан Васиьевич [Годунов], zm. 1603 r., bojar: Въ 16 день [сентября]. Поминати и Стефана Васильевича, а прямое имя ему Евдоким, […] по Стефанове женѣ Васильевича Годунова Софьи[39].
1.3. Епифаний 12 V / Феодор 16 V – Феодор Андреевич Телятевской, zm. 1645 r., ks.: Мая въ 12 день, кормъ кормити по князѣ Феодорѣ Андреевичѣ Телятевскомъ, а имя ему Епифаний, на его рождение[40].

2. Niewielkie oddalenie dat obu imion:
2.1. Каллиник 23 VIII / Глеб 5 IX – Глеб [Васильевич Белого] Оболенский, ok. 1550-1572 r., ks: Въ 20 день [марта]. Прест(авление) князя Глѣба Оболеньскаго, а имя ему Калинникъ[41].
2.2. Косма 1 XI / Дмитрий 15 XI – Дмитрий Михайлович Пожарский, zm. 1642 r., ks.: [Ноября въ 1 день]. Того же дни кормъ кормити по боляринѣ по Козьмѣ, прозвище князь Дмитрий Михайловичѣ Пожарскомъ, на тотъ день рождение его[42].
2.3. Прокопий 8 VII / Василий 15 VII – Василий Михайлович Глинский, zm. 1564 r., ks.: Июля въ 8 день поминати князя Василия Глинскаго а быти по немъ корму а молитвенное имя Прокопий[43]; […] по князѣ Василии Михайловичѣ Глинскомъ, а имя ему Прокопей[44].

Bliskość kalendarzowa dat obu imion miała niewątpliwie istotny wpływ na wybór identycznego sekundarnego imienia dla dwóch osób urodzonych tego samego miesiąca w niewielkim odstępie czasu, mianowicie diaka Faddeja Jakowlewicza Szczełkałowa

[38] *Кормовая книга Московского ставропигиального Новоспасского монастыря*, с. 1.
[39] В.Р. Апухтин, *Кормовая книга…*, с. 30.
[40] И.А. Вахрамеев, *Исторические акты…*, с. 30.
[41] В.Р. Апухтин, *Кормовая книга…*, с. 35.
[42] И.А. Вахрамеев, *Исторические акты…*, с. 21.
[43] *Кормовая книга Московского ставропигиального Новоспасского монастыря...*, с. 22.
[44] И.А. Вахрамеев, *Исторические акты…*, с. 27.

(zm. ok. 1597 r.) i okolniczego Luppa Piotrowicza Klesznina (zm. 1599 r.). Diak Faddej Szczełkałow urodził się 21 sierpnia, o czym informuje pośrednio zapis: „Въ 21 день [августа]. Пам(ять) Щелкалову, а имя ему Фадѣй, Феодосѣй”[45]; „[…] поминати Якова Щелкалова да дѣтей его: Андрея во иноцѣхъ Феодосия да Василия во иноцѣхъ Васьяна”[46].

Datę wspomnienia liturgicznego o zmarłym lub konsolacji zwyczajowo wyznaczano w taki sposób, aby odpowiadała dniu urodzin lub śmierci danej osoby. Okolniczy Lupp Klesznin, jak można sądzić na podstawie następujących zapisów, urodził się 23 sierpnia:

> Въ 23 день [августа]. Пам(ять) Андрѣю Клешнину, а имя ему Лумпъ (!) во ин (оцѣхъ) Левкий[47]; Августа въ 23 день, кормъ кормить по Андреѣ Петровичѣ Клеонинѣ (!) во иноцѣхъ Левкие[48]; […] околничеи Лупъ зовомы Андрѣи Петрович Клешнин во иноцех Левкеи схимникъ[49].

Z przytoczonych zapisów wynika, że dla obu osób wybrano drugie imię Andrej, które w kalendarzu cerkiewnym przypada na dzień 19 sierpnia oraz 21 i 23 września, a zatem o parę dni poprzedza dzień ich urodzin, a z drugiej strony jest oddalone o miesiąc od dnia urodzin każdej z wymienionych osób. W tym wypadku wybrano więc imię bliższe dacie urodzenia.

W funkcji imienia sekundarnego występowały przeważnie imiona najczęściej używane w XIV-XVI wieku, np.: Iwan, Wasilij, Fiodor, Grigorij, Michaił, Dmitrij, Stepan, Andrej, Jurij[50]. W wyższych warstwach społecznych uważano je zapewne za bardziej odpowiednie dla osób uprzywilejowanych, w porównaniu z rzadkimi imionami nadawanymi przy chrzcie, które kalendarz notuje raz lub dwa razy w roku, np.: Anfim, Ewdokim, Epifanij, Sofonij, Sofronij, Feopempt itp.

W badanym materiale sporadycznie trafiają się zapisy z nietypowym dla starorosyjskiej antroponimii połączeniem dwóch imion chrześcijańskich należących do tej samej osoby. A oto kilka przykładów z księgi rodowodowej zachowanej w odpisie końca XVII wieku[51]: Михаило Векентий [Павлович Добрынский][52], 1. poł. XV w.,

---

[45] В.Р. Апухтин, *Кормовая книга…*, с. 39.

[46] *Кормовая книга Московского ставропигиального Новоспасского монастыря...*, с. 7.

[47] В.Р. Апухтин, *Кормовая книга…*, с. 39.

[48] И.А. Вахрамеев, *Исторические акты…*, с. 36, (w indeksie osób: Клешнин).

[49] И.П. Машков, *Доклад о изысканиях погребений князей Репниных в Боровском Пафнутьевском монастыре*, „Древности. Труды Комиссии по сохранению древних памятников” имп. Московского археологического общества, Москва 1912, т. IV, с. 309, (fragment napisu na tablicy nagrobnej).

[50] M. Wójtowicz, *Древнерусская антропонимия…*, с. 22.

[51] *Родословная книга*, [в:] „Временник имп. Московского общества истории и древностей российских”, кн. X, Материалы, Москва 1851, с. 1-286.

[52] Ibidem, с. 98.

szlachcic, Иванъ Фалъ [Иванович Плещеев][53], 2. poł. XV w., szlachcic, Михаило Клеопа [Васильевич Кутузов][54], 1. poł XVI w., szlachcic. Takie pary imion nie tworzą nowej nazwy osobowej, bowiem każde z nich ma odrębny zakres funkcjonowania. Ponadto różnią się tym, że jedno posiada cechę, której nie ma drugie imię. Imię zajmujące drugą pozycję ma tę właściwość, że występuje w kalendarzu raz w roku. W podanych przykładach są to: Kleopa (4 I), Fał (26 III) i Wikentij (11 XI). Data przy imieniu oznacza dzień urodzin osoby, której nadano imię patrona przypadające tego dnia w kalendarzu. Jest to zatem cecha dystynktywna pozwalająca w tego rodzaju połączeniach odróżnić imię prymarne (chrzestne) od sekundarnego zajmującego zawsze pierwszą pozycję. W pozostałych wypadkach funkcję danego imienia można określić na podstawie takich cech jak częstość i pozycja w połączeniu. Na przykład w połączeniach imion: Федоръ да (!) Демидъ [Семенович Воронцов][55], Федора Демида Семенова сына Воронцова[56] (B. l. poj.) bojar (zm. 1546 r.), Иван Фока [Семенович Воронцов][57] bojar (zm. 1560 r.) na pierwszym miejscu w nazwach obu braci znajdują się imiona Fiodor i Iwan o wysokiej frekwencji, które pełnią funkcję imion sekundarnych, a na drugiej pozycji imiona chrzestne.

Od połączeń dwóch męskich imion chrześcijańskich, będących samodzielnymi nazwami osobowymi, należy odróżniać zestawienia antroponimiczne, w których pierwszy człon jest imieniem męskim, drugi zaś formalnie imieniem żeńskim. Kilka takich nazw przytaczają Anna Litwina i Fiodor Uspienskij[58]. Są to nazwy osób z niższych warstw społecznych, np.: Афонка Маланья[59], 1. poł. XVII w., chłop, Федка Лукерья || Фетка Лукирья[60], 1567 r., chłop, Иван Голендуха[61], 1533 r., sługa klasztorny. Autorzy wychodzą z założenia, że skoro imię zależało od płci osoby, której je nadawano, to w wypadku, gdy mężczyzna był nosicielem dwóch imion, oba były męskie. Mężczyzna zatem nie mógł mieć dwóch imion, z których jedno było męskie, a drugie żeńskie. W nazwie osobowej Афон(ь)ка Маланья drugi człon jest ludową formą imienia Мелания. Autorzy przypuszczają, że występuje tu jakieś niechrześcijańskie imię z pierwiastkiem -мал-, niemniej jednak za bardziej prawdopodobny uważają związek drugiego członu z męskim imieniem Малахия i różnymi hipokorystycznymi formami tego imienia, które mogły kojarzyć się z imieniem żeńskim Маланья. Sądzą, że forma Маланья nie może świadczyć o tym, że nosiciel imienia Афон(ь)ка otrzymał drugie imię na cześć świętej o imieniu Мелания, a nie świętego (patrona).

---

[53] Ibidem, c. 99.

[54] Ibidem, c. 111.

[55] Ibidem, c. 90.

[56] *Полное собрание русских летописей*, т. 12, *Летописный сборник...*, c. 57, pod 1531-1532 r.

[57] *Родословная книга...*, c. 90.

[58] А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, *Мужское vs женское в контексте светской христианской двуименности на Руси XVI-XVII вв.*, „Slověne" 2019, vol. 8, № 1, c. 133-161.

[59] Ibidem, c. 146.

[60] Ibidem, c. 140.

[61] Ibidem, c. 147.

Drugi człon w nazwie osobowej Федка Лукерья jest ludową formą imienia Гликерия. Męskie imię Гликерий było mało używane. W tekstach pisanych występuje sporadycznie, a o formie Лукерий, jeżeli w ogóle pojawia się w tekstach, niewiele można powiedzieć. Natomiast formę Лукерья spotyka się dość często. Zdaniem autorów, Лукерья jest tu wynikiem homonimii form imion Гликерий i Гликерия. W kalendarzach (месяцесловах) imię Гликерий występuje w dopełniaczu l. poj., który jest formą homonimiczną mianownika l. poj. imienia żeńskiego Гликерия. Przy nadaniu imienia nastąpiło pomylenie form, gdyż formę dopełniacza przyjęto za mianownik imienia Гликерия. Należy w tym miejscu podkreślić, że zgodnie z obrządkiem cerkiewnym przy chrzcie nadawano jedno imię.

Drugi człon nazwy Иван Голендуха jest formą żeńskiego imienia Голиндуха, które kalendarz odnotowuje 3 i 12 lipca. Imię należy do niezwykle rzadkich. Występujące pod datą 12 lipca imię próbuje się powiązać z imionami św. męczennicy Marii i św. Ioanna znajdującymi się w kalendarzu także pod tą datą. Nazwa Голиндуха nie była samodzielnym imieniem, lecz określeniem dotyczącym tylko św. Marii. Tego rodzaju określenia (epitety) mogły występować przy imieniu męskim i wskazywać na imię patrona, na datę imienin lub odsyłać do innego imienia chrześcijańskiego. Epitet Голендуха pełni tu funkcję kalendarzowego wyznacznika (календарный маркер – termin autorów), pozwalającego ustalić, na cześć którego z wielu świętych o imieniu Ioann nadano imię klasztornemu słudze Iwanowi.

Można tu dodać, że Anna Litwina i Fiodor Uspienskij podobnie objaśniają człon Улита w wielostopniowej nazwie osobowej Василий Улита Григорьев сын Пушкин odnotowanej w źródłach 1. poł. XV w.[62]. Autorzy przyjmują, że Улита jest formą imienia Иулитта. Odstępując od założenia, że mężczyzna nie mógł być jednocześnie posiadaczem imienia męskiego i żeńskiego, usiłują określić związek między imionami Василий i Иулитта na podstawie zgodności ich dat kalendarzowych. Dzień św. Julitty przypada 15 i 31 lipca. W kalendarzu cerkiewnym 15 lipca zajmuje szczególne miejsce, bowiem jest to dzień św. Władimira Wasilija – księcia, który wprowadził chrześcijaństwo na Rusi. Nazwa Василий Улита może oznaczać, że wymieniona osoba otrzymała imię właśnie w dniu św. Julitty i Władimira Wasilija na cześć wielkiego patrona. Imię Julitta jest w tym wypadku również wyznacznikiem daty (датирующий маркер) dla imienia Wasilij.

Wydaje się, że w rozpatrywanej wielostopniowej nazwie osobowej drugi człon należy uznać za odapelatywną nazwę charakteryzującą Улита : улита ‘ślimak’, tym bardziej, że w tej funkcji spotyka się wyrazy o bliskim znaczeniu, np. Слизень: слизень ‘ts.’, por. Андрей Слизень [Андреевич][63], kon. XIV w., Яковъ Слизень[64], 1476 r. Oznacza to, że nazwa została pobrana wprost ze złoża apelatywnego. W tej sytuacji bezpośredni związek semantyczny drugiego członu nazwy Василий Улита z wyrazem będącym rezultatem apelatywizacji imienia Улита > улита ‘głupia, nie-

[62] А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, *Мужское vs женское…*, с. 153-155.

[63] *Родословная книга…*, с. 102.

[64] *Полное собрание русских летописей*, т. 12, *Летописный сборник…*, с. 161.

ruchawa, ociężała kobieta'[65], z nacechowanym pejoratywnie znaczeniem, chociaż możliwy, jest mniej prawdopodobny. Jeżeli zaś chodzi o drugi człon w męskich nazwach osobowych Афон(ь)ка Маланья, Иван Голендуха, Федка Лукерья, to w tej funkcji występują imiona żeńskie, które uległy apelatywizacji, przy czym zaszło tu przeniesienie elementu charakteryzującego kobietę na mężczyznę: Маланья > маланья 'kobieta ograniczona, naiwna; kobieta niechlujna'; 'o człowieku nieumiejącym liczyć'[66], Голиндуха > голендуха, голиндуха 'kobieta nosząca krótką suknię, kobieta z odsłoniętymi nogami, obdartuska, kobieta uboga'; 'nazwa dziecka pozamałżeńskiego używana w okolicach Wiatki'[67], Лукерья > лукерья 'o kobiecie leniwej, próżniaczce'[68].

Na występowanie dwóch imion chrześcijańskich w nazwach osobowych ludności zależnej zwrócił uwagę Michaił Moroszkin, który przytoczył przykłady z nowogrodzkich dokumentów XVI wieku: Трифанко, прозвѣще Федко, 1541 r., Огафьица, прозвѣще Анютка, 1515 r., ale ograniczył się do stwierdzenia, że w przeszłości imiona chrześcijańskie zmieniano w przezwiska[69]. Więcej uwagi nazwom z dwoma imionami chrześcijańskimi poświęciła Halina Milejkowska[70]. Autorka omówiła niewielką grupę nazw wybranych z nowogrodzkich ksiąg zaprzedawania się w poddaństwo (tzw. кабальные книги) z kon. XVI – pocz. XVII w., określiła formy imion występujących w zapisach nazw oraz podjęła próbę objaśnienia szerokiego zakresu znaczeniowego wyrazu прозвище w staroruskim.

Jeżeli zestawimy nazwy osób z wyższych warstw społecznych z nazwami osobowymi ludności niewolnej, uwzględniając przy tym odrębny charakter źródeł materiału imienniczego, to można zauważyć między nimi pewne podobieństwa i różnice. W nazwach nowogrodzkich chłopów zwraca uwagę częste użycie form deminutywno-hipokorystycznych w obu członach (częściach) nazwy, a jednocześnie ich brak w nazwach przedstawicieli wyższych sfer społeczeństwa. W funkcji pierwszego członu występują zazwyczaj podstawowe postaci imion chrześcijańskich, ale spotyka się również formy zdrobniałe, np. „Тимофѣй Фоминъ сынъ, прозвище Иванча"

---

[65] Б.М. Ляпунов, *О некоторых примерах образования имен нарицательного значения из первоначальных имен собственных личных в славянских языках*, [в:] *Академия наук СССР академику Н.Я. Марру*, Москва – Ленинград 1935, с. 257.

[66] *Словарь русских народных говоров*, вып. 17, Ленинград 1981, с. 318; Д.К. Зеленин, *О личных собственных именах в функции нарицательных в русском народном языке*, „Филологические записки" 1903, вып. 2, с. 22.

[67] *Словарь русских народных говоров*, вып. 6, Ленинград 1970, с. 290; Д.К. Зеленин, *О личных собственных именах…*, с. 24.

[68] *Большой толковый словарь донского казачества*, Москва 2003, с. 270.

[69] М.Я. Морошкин, *О личных именах у русских славян*, „Известия имп. Археологического общества" 1863, т. IV, вып. 6, с. 529 (oba przykłady pochodzą z dokumentów opublikowanych w 1855 r. przez A.B. Lakijera).

[70] H. Milejkowska, *Przyczynek do badań nad imionami własnymi mieszkańców Nowogrodu na przełomie XVI i XVII wieku*, „Slavia Orientalis" 1962, nr 1, s. 373-374.

i „Тимофѣйко Фоминъ сынъ, прозвище Иванча” (I 343, 1591-1596 r.)[71]. W drugim członie rzadko pojawiają się podstawowe postaci imion, np. „Кирилко Давыдов сын, а прозвище Иван” (II 244, 1602-1603 r.), „Дарья, а прозвище Офросинья, Иванова дочь” (II 231, 1602-1603 r.), przeważają natomiast formacje sufiksalne od imion o wysokiej częstości użycia, np.: „Степан Онаньин сын, прозвище Васька” (II 305, 1602-1603 r.), „Сенка Дмитреевъ сынъ, прозвище Васка” (I 441, 1591-1596 r.), „Ермола Федоровъ сынъ, прозвище Фетчя” (I 224, 1591-1596 r.), „Маноилко Ивановъ, прозвище Федя” (I 281, 1591-1596 r.).

Mniej liczne są nazwy, w których drugim członem jest derywat od pełnej formy imienia pierwszego członu, np. „Ларивон Федоров сын, прозвище Лариша; Ларивонко” (II 304, 1602-1603 r.), „на Михаила на Варламова сына, а прозвище Мишка” (I 163, 1591-1596 r.)

Formy imion chrześcijańskich w drugim członie nazwy poprzedzone określeniem прозвище sygnalizują, że w pierwszym członie jest imię chrzestne. Potwierdzają to derywaty Лариша i Мишка odsyłające do imion chrzestnych Иларион (Ларивон) i Михаил. W dokumentach urzędowych imię chrzestne występuje w połączeniu z formami patronimicznymi, podczas gdy drugie imię chrześcijańskie z *patronimicum* nigdy się nie łączy. Imię chrzestne w tekście dokumentu może występować samodzielnie, zaś drugie imię chrześcijańskie pojawia się zawsze wraz z imieniem chrzestnym i zajmuje drugą pozycję, por. np.:

> Филипъ Олексѣевъ сынъ, а прозвище Филимонъ; на его Филипка; Филипко, прозвище Филимонко (I 390, 1591-1596 r.), Василей Ивановъ сынъ, а прозвище Ивашъ; мнѣ Василью; мнѣ Василью Ивашу, спросилъ Василья Иваша, Василей Ивашъ сказалъ (I 387-388, 1591-1596 r.).

Drugie imiona chrześcijańskie były nazwami dodatkowymi (w dokumentach stanowiły pomocniczy środek identyfikacji osoby) i fakultatywnymi, bowiem nie wszyscy członkowie danej wspólnoty je posiadali. Cechy te zbliżały drugie imiona do antroponimicznej kategorii przezwisk. Jednakże różniły się od przezwisk tym, że nie występowały w tekście samodzielnie i nie pełniły podstawowej dla tej kategorii funkcji nazw zastępczych, tzn. nie mogły zastępować imienia pierwszego (chrzestnego) oraz wieloczłonowej nazwy osobowej. Niezupełnie jasne są motywy i okoliczności nadania drugiego imienia. Niewykluczone, że nadawano je w związku z występowaniem identycznego imienia chrzestnego u wielu nosicieli, co mogło prowadzić do znacznego osłabienia zdolności indywidualizacji imienia chrzestnego w obrębie wspólnoty komunikatywnej. Mogło się również pojawiać z jakiegoś innego ważnego powodu. Dokumenty notują nazwy osób, które przeszły na prawosławie i otrzymały drugie imię, por. np. zapisy: „женку Ла-

[71] Przykłady wybrano ze zbioru dokumentów: *Новгородские записные кабальные книги 100-104 и 111 годов (1591-1596 и 1602-1603 гг.*), ч. I-II, Москва – Ленинград 1938, cyfra rzymska oznacza część zbioru, arabska – stronę.

тышку, Феклицею зовут, а по крещению имя Овдотья”[72] (1597 r.), „Латышка Анница, по крещень[ю] Оленка”[73] (1591 r.), „полонянку Марью, а крещеное имя Татьяна”[74] (1595 r.). Mogły to być również imiona samowolnie zmienione przez zbiegłych chołopów. Zagadnienie niewątpliwie wymaga dalszych badań.

Wyniki analizy zebranego materiału prowadzą do następujących wniosków. Zapisy źródłowe nazw osobowych książąt pokazują, że przy chrzcie zgodnie z obrządkiem cerkiewnym nadawano tylko jedno imię. Najstarsze zapisy nazw świadczące o posiadaniu przez osoby świeckie dwóch imion chrześcijańskich pochodzą z XIV wieku. Ich nosicielami byli zarówno przedstawiciele wyższych warstw społecznych, jak i osoby z warstw niższych W zapisach dotyczących osób uprzywilejowanych oba imiona są traktowane jako nazwy równorzędne, ale tylko imię chrzestne, nazywane również modlitewnym, określa się wyrazem imię. Drugie imię poprzedza zwykle wyraz prozwiszcze lub prozwanie. Występuje ono w połączeniu z formacją patronimiczną i zyskuje coraz ważniejszą pozycję. W wieloczłonowych nazwach osobowych pojawia się na miejscu pierwszego członu, które z reguły zajmowało imię chrzestne. Powoduje to obniżenie rangi imienia chrzestnego, które w zapisach nierzadko bywa pomijane. Imię chrzestne było ściśle związane z kalendarzem cerkiewnym. Wybór drugiego imienia zależał od daty nadania pierwszego (chrzestnego) imienia. Wybierano przede wszystkim imiona znajdujące się w kalendarzu w pobliżu daty urodzenia. Odstępstwa od tej reguły są nieliczne. Oznaczanie jednostki drugim imieniem chrześcijańskim nie było w okresie XV-XVII w. szeroko rozpowszechnionym sposobem nazywania osób. Pojawienie się drugiego imienia chrześcijańskiego stanowiło naruszenie stosowanej w ówczesnej praktyce zasady nadawania i funkcjonowania pierwszego imienia. Spowodowało przewartościowanie kategorii imienia chrześcijańskiego. Imię chrzestne będące nazwą prymarną i obligatoryjną zaczyna funkcjonować w zakresie ograniczonym do życia prywatnego, rodzinnego i religijnego. Drugie imię chrześcijańskie jako nazwa sekundarna uzyskuje aprobatę społeczną i status imienia oficjalnego.

W zapisach nazw osób należących do niższej warstwy społecznej, a w szczególności nowogrodzkich chołopów, odnotowanych w dokumentach XVI – początku XVII w. w funkcji pierwszego członu mogły występować zarówno podstawowe postaci imion, jak i formy zdrobniałe. Drugie imię poprzedza określenie prozwiszcze, co wskazuje, że pierwszy człon jest imieniem chrzestnym. W funkcji drugiego imienia występują najczęściej formacje deminutywno-hipokorystyczne. Pierwsze imię łączy się z patronimem, w przeciwieństwie do drugiego imienia, które nigdy nie tworzy związku z formą patronimiczną. W dokumentach nie występuje samodzielnie, ale zawsze przy imieniu chrzestnym na drugim miejscu. Drugie imię chrześcijańskie było nazwą dodatkową o zakresie funkcjonowania ograniczonym do niewielkiej wspólnoty komunikatywnej.

---

[72] *Записная книга крепостным актам XV-XVII вв., явленным в Новгороде дьяку Д. Алябьеву*, „Русская историческая библиотека”, т. XVII, Санкт-Петербург 1898, с. 64.

[73] Ibidem, с. 143.

[74] Ibidem, с. 212.

Zagadnienie występowania dwóch imion chrześcijańskich u osób świeckich wymaga bez wątpienia dalszych szczegółowych studiów, a postęp badań w dużym stopniu będzie zależał od poszerzenia podstawy materiałowej.

References

Alekseyev A.I., *Pervaya redaktsiya vkladnoy knigi Kirillova Belozerskogo monastyrya (1560-e gg.)*, „Vestnik tserkovnoy istorii" 2010, № 3/4.

Apukhtin V.R., *Kormovaya kniga Pskovskogo Pecherskogo monastyrya. Kratkiye istoricheskiye svedeniya o Pskovo-Pecherskom Uspenskom muzhskom monastyre i opisaniye khranyashcheysya v nem kormovoy (vkladnoy) knigi 1558 g.,* „Letopis' Istoriko-rodoslovnogo obshchestva v Moskve" 1914, vyp. 1 (37).

Bol'shoy tolkovyy slovar' donskogo kazachestva, Moskva 2003.

Bulgakov S.V., *Nastol'naya kniga dlya svyashchenno-tserkovno-sluzhiteley*, Kiyev 1913.

Golubinskiy E., *Istoriya russkoy tserkvi*, t. I, ch. 2, Moskva 1904, t. II, ch. 2, Moskva 1911.

Kormovaya kniga Moskovskogo stavropigial'nogo Novospasskogo monastyrya, Moskva 1903.

Leonid [Kavelin], arkhim., *Makhrishchskiy monastyr'. Sinodik i vkladnaya kniga*, „Chteniya v imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh" 1878, kn. 3.

Leonid [Kavelin], arkhim., *Prilozheniya k Istoricheskomu opisaniyu Svyato-Troitskiya Sergiyevy lavry, VIII. Spisok nadgrobiy Troitskogo Sergiyeva monastyrya, sostavlennyy v polovine XVII veka*, „Chteniya v imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh" 1879, kn. 2.

Leonid [Kavelin], arkhim., *Vkladnaya kniga Moskovskogo Novospasskogo monastyrya*, Sankt-Peterburg 1883.

Likhachev N.[P.], *Dvoynyye imena*, „Izvestiya Russkogo genealogicheskogo obshchestva" 1900, vyp. 1.

Litvina A.F., Uspenskiy F.B., *Russkaya khristianskaya dvuimennost' v filologicheskoy perspektive – iz onomasticheskogo kommentariya k „Vremenniku" Ivana Timofeyeva*, „Slavistična revija" 2018, vol. 66, № 3.

Litvina A.F., Uspenskij F.B., *Khristianskaya dvuimennost' v pravyashchey dinastii na Rusi: Etapy evolyutsii*, „Die Welt der Slaven" 2019, Jahrgang 64, Heft 1.

Litvina A.F., Uspenskij F.B., *Vybor imeni i kommemorativnaya praktika v XVI v. (Novoye o dumnom d'yake Andreye Shchelkalove)*, „Scando-Slavica" 2022, vol. 1, № 68.

Litvina A.F., Uspenskiy F.B., *Muzhskoye vs zhenskoye v kontekste svetskoy khristianskoy dvuimennosti na Rusi XVI-XVII vv.*, „Slověne" 2019, vol. 8, № 1.

Lyapunov B.M., *O nekotorykh primerakh obrazovaniya imen naritsatel'nogo znacheniya iz pervonachal'nykh imen sobstvennykh lichnykh v slavyanskikh yazykakh*, [v:] Akademiya nauk SSSR akademiku N.Ya. Marru, Moskva – Leningrad 1935.

Mashkov I.P., *Doklad o izyskaniyakh pogrebeniy knyazey Repninykh v Borovskom Pafnut'yevskom monastyre*, „Drevnosti. Trudy Komissii po sokhraneniyu drevnikh pamyatnikov" imp. Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva, Moskva 1912, t. IV.

Milejkowska H., *Przyczynek do badań nad imionami własnymi mieszkańców Nowogrodu na przełomie XVI i XVII wieku*, „Slavia Orientalis" 1962, nr 1.

Moroshkin M.Ya., *O lichnykh imenakh u russkikh slavyan*, „Izvestiya imp. Arkheologicheskogo obshchestva" 1863, t. IV, vyp. 6.

Novgorodskiye zapisnyye kabal'nyye knigi 100-104 i 111 godov (1591-1596 i 1602-1603 gg.), ch. I-II, Moskva – Leningrad 1938.

Polnoye sobraniye russkikh letopisey, t. 2, *Ipat'yevskaya letopis'*, Moskva 1962, t. 6, *Sofiyskiye letopisi. Sofiyskaya vtoraya letopis'*, Sankt-Peterburg 1853, t. 8, *Prodolzheniye Letopisi po Voskresenskomu spisku*, Sankt-Peterburg 1859, t. 11, *Letopisnyy sbornik, imenuyemyy Patriarsheyu ili Nikonovskoyu letopis'yu*, Sankt-Peterburg 1897, t. 12, *Letopisnyy sbornik, imenuyemyy Patriarsheyu ili Nikonovskoyu letopis'yu*, Sankt-Peterburg 1901, t. 24, *Tipografskaya letopis'*, Petrograd 1921.

Rodoslovnaya kniga, [v:] „Vremennik imp. Moskovskogo obshchestva istorii i drevnostey rossiyskikh", kn. X, Materialy, Moskva 1851.

Skulina T., *Staroruskie imiennictwo osobowe*, cz. I, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.

Slovar' russkikh narodnykh govorov, vyp. 1 – 17, Moskva – Leningrad 1965 – Leningrad 1981.

Spisok pogrebennykh v Troitskoy Sergiyevoy Lavre, Moskva 1880.

Titov A.A., *Vkladnyye i kormovyye knigi Rostovskogo Borisoglebskogo monastyrya v XV, XVI, XVII i XVIII stoletiyakh*, Yaroslavl' 1881.

Tupikov N.M., *Slovar' drevnerusskikh lichnykh sobstvennykh imen*, Sankt-Peterburg 1903.

Vakhrameyev I.A., *Istoricheskiye akty Yaroslavskogo Spasskogo monastyrya*, t. 3, *Vypisi iz pistsovykh i perepisnykh knig, Dopolneniye: Kniga kormovaya*, Moskva 1896.

Vasil'yev I.I., *Arkheologicheskiy ukazatel' g. Pskova i ego okrestnostey*, Sankt-Peterburg 1898.

Wójtowicz M., *Drevnerusskaya antroponimiya XIV-XV vv. Severo-Vostochnaya Rus'*, Poznań 1986.

Zapisnaya kniga krepostnym aktam XV-XVII vv., yavlennym v Novgorode d'yaku D. Alyab'yevu, „Russkaya istoricheskaya biblioteka", t. XVII, Sankt-Peterburg 1898.

Zelenin D.K., *O lichnykh sobstvennykh imenakh v funktsii naritsatel'nykh v russkom narodnom yazyke*, „Filologicheskiye zapiski" 1903, vyp. 2.

NOTA O AUTORZE

Marian Wójtowicz – em. prof. zw. dr hab. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, językoznawca, slawista. **Monografie:** *Характеристика заимствованных из английского языка имен существительных в русском языке*, Poznań 1984; *Początki pisma słowiańskiego*, Poznań 2000; *Najstarsze datowane inskrypcje słowiańskie, X-XII wiek*, Poznań 2005. **Artykuły:** *Новгородская берестяная грамота о передаче кун*, "Lingua Posnaniensis" 1982, t. XXV, s. 41-44; *The Influence of English Loan-Words in the Development of Russian Vocbulary in the 18th Century*, „Slavia Orientalis" 1993, nr 3, s. 439-445.

ORCID ID: 0000-0002-5657-77-87
Email: maw@amu.edu.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152644

Сергій Єрмоленко (Serhiy Yermolenko)
Інститут мовознавства імені О.О. Потебні Національної академії наук України

EPONYMS AS A NATURAL CATEGORY: A CASE STUDY ON THE FIELD OF EPONYMY IN *ЛЕКСИКОН ЛЬВІВСЬКИЙ*

ABSTRACT: The author discusses the pertinence of natural categorization (as understood according to E. Rosch and others) in the study of Ukrainian eponymy as a lexical and phraseological field viewed from the linguistic-cultural aspect. This article is a case study of eponymy in the lexis and phraseology of the Ukrainian urban Lviv dialect as represented in *Leksykon l'vivs'kyi* (fourth edition, Lviv, 2019). The analysis of relevant words and collocations contained in this dictionary is based on a broad treatment of eponyms as linguistic items formed from proper nouns (by semantic or formal derivation) or with the latter's help. The analysis aims to elucidate features qualifying these items as belonging to the centre or periphery of the field, with particular attention to the features of underlying proper nouns relative to the role these names play in the inner form of eponyms, especially in the case of word-play: their belonging to a specific part of speech, their syntactic character and function, the central or marginal onomastic status of the underlying name, the strictly or quasi-eponymic character of the derived entity, and the non-/uniqueness of the derivative relationship of the eponym, either to the proper noun alone or to the proper noun and the common name simultaneously.

KEYWORDS: eponymy, proper noun, natural category, field, periphery, centre, Lviv Ukrainian dialect

Eponimy jako kategoria naturalna: studium przypadku dotyczące pola eponimów w *Leksykonie lwowskim*

STRESZCZENIE: Autor rozważa celowość użycia naturalnej kategoryzacji (rozumianej według Eleanor Rosch oraz innych badaczy) w badaniu eponimii ukraińskiej jako pola leksykalno-frazeologicznego w aspekcie lingwistyczno-kulturowym. Niniejszy artykuł stanowi studium przypadku eponimii w leksyce i frazeologii ukraińskiej miejskiej gwary lwowskiej na podstawie *Leksykonu lwowskiego* (wydanie czwarte, Lwów, 2019). Jego analiza odpowiednich wyrazów i frazeologizmów, zawartych w tym słowniku, odwołuje się do szerokiego potraktowania eponimów jako jednostek językowych utworzonych od nazw własnych (przez derywację semantyczną lub formalną) lub z ich pomocą. Celem analizy jest ukazanie cech determinujących odniesienie jednostek eponimicznych do centrum lub peryferii ich pola, ze szczególnym uwzględnieniem cech podstawowych nazw własnych wobec roli, którą odgrywają w formie wewnętrznej eponimów, zwłaszcza w wypadku gry słownej. Są to: ich przynależność do danej części mowy, ich charakter i funkcja składniowa, konstytutywny lub marginalny status onomastyczny jednostki podstawowej, ściśle lub quasi-eponimiczny charakter jednostki pochodnej oraz związek derywacyjny eponimu z nazwą własną lub – jednocześnie z nazwą pospolitą.

KEYWORDS: eponimia, imię własne, kategoria naturalna, pole, peryferia, centrum, lwowska gwara ukraińska

---

Copyright © 2024. Сергій Єрмоленко. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

The subject of the paper is the feasibility of a field approach to the linguistic-cultural analysis and description of eponymy. Such an approach will consider eponymy as a natural, rather than strictly a logical category, and the set of eponyms found in a language or an idiom as a field structure consisting of a centre and a periphery.

Introduction

Basically, the study of eponymy is the study of the secondary use of proper nouns. To discover, describe and analyse the derivative and expressive potential of proper nouns as fully as possible, one should treat eponymy correspondingly, i.e., as an umbrella category that encompasses all sorts of linguistic items formed from, or with the help of, *nomina propria*, including, in particular, idioms, "winged" phrases, paroemias, and speech formulas, and, last but not least, lexemes belonging to parts of speech other than nouns. This comprehensive understanding of how eponymy is manifested in language has been adopted in some recent publications elaborating a parametrical model for the cultural-linguistic description and analysis of eponymy of Ukrainian[1]. Viewed from such a perspective, eponyms are indeed a motley crew. But in general current usage, the notion of eponym / eponymy likewise subsumes a fairly variegated set, which typically includes lexemes (more specifically nouns) as well as nominal phrases, onomastic as well as appellative items, and formal terms as well as traditional, or folk, nomenclature. At the same time, this is something to anticipate in an entity such as natural language. Somehow or other, however homogeneous and therefore asystemic the extension of eponymy is, our approach to describing and analysing it should only be systemic.

To deal in that way with such a loosely ordered set, it seems worthwhile to employ a so-called natural categorization. Generally associated with Eleanor Rosch and her prototype theory[2], it was used, for instance, by Willi Mayerthaler and his colleagues in developing their Natural Morphology, and also by cognitive linguists (such as George Lakoff, Ronald Langacker, Leonard Talmy). At the same time, similar notions and intuitions seem to be fairly widespread independently of these, while similar views have always been held by linguists who, instead of imposing artificial logical schemes on language, seek to follow the immanent logic of its structural organisation. Classes

---

[1] С. Єрмоленко, *Мовою власних імен: сучасна українська епонімія в інтерлінгвістичному і міжкультурному аспекті*, [в:] *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст*, відп. ред. Б. Миколайович Ажнюк, Київ 2019, с. 198-232; S.S. Yermolenko, *Eponymy and discursive-functional context*, «Мовознавство» 2021, № 2 (317), с. 19-35; S. Yermolenko, *The category of disembodied proper names and linguistic-cultural description of Ukrainian eponymy: with special reference to eponyms in Лексикон львівський*, „Slavia Orientalis" 2021, vol. LXX, № 3, s. 599-621.

[2] E.H. Rosch, *Natural categories*, "Cognitive psychology" 1973, № 4, pp. 328-350. Cf. also Ludwig Wittgenstein's concept of family resemblance (L. Wittgenstein, *Philosophical investigations*, Oxford etc. 1986, passim) and Lotfi Aliasker Zadeh's fuzzy sets (L. Zadeh, *Fuzzy sets*, "Information and control" 1965, vol. 8, № 3, pp. 338-353; G. Lakoff, *Hedges. A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts*, "Journal of Philosophical Logic" 1973, vol. 2, № 4, pp. 458-508).

constructed by means of this approach consist of items that, rather than sharing the same features, differ in the latter's distribution: some items have all the relevant distinctive features, while others do not, while at the same time possessing features characteristic of other classes. As a result, there are no clear-cut boundaries between natural classes as well as subclasses, which, instead, overlap with each other. As such, they manifest a kind of structural organization whose principal feature is the distinction of centre and periphery. This distinction was described and analysed in the works of Czech linguists gathered in the second issue of *Travaux linguistiques de Prague*[3] (published in 1966). There, the systemic interrelationship of centre and periphery was explained both diachronically and functionally, and this interrelationship was seen as a corollary of natural language being a dynamic and evolving (even when considered synchronically) system, which is never fully balanced and whose peripheral elements can move to the centre and vice versa[4]. Still earlier, in the interbellum period, the centre-periphery model of system organization emerged in the lexical-semantic field (*Wortfeld*) studies of German linguists (Jost Trier, Johann Leo Weissgerber), with the term field (*Feld*) initially being introduced by Gunther Ipsen[5].

The category of proper nouns was treated in this manner (if not in these terms), for instance, by Andrii Biletskyi[6] and Zofia Kaleta[7] (the former postulated transitory onomastic subclasses termed койноніми, or collective names). S.S. Yermolenko's 2022 publication[8] also argued for the feasibility, from the viewpoint of eponymy studies, of considering two types of entities as belonging to the periphery of the natural category of proper nouns and operating as underlying items from which eponyms are derived: one of them are the relative and possessive adjectives formed from proper nouns, and the other the collocations with a proverbial proper noun that can be used literally as well as in the generalized secondary sense, something that the proper nouns they contain cannot.

As for eponymy, it has not, to the best of my knowledge, been studied as a field structure and as a natural category. It is the aim of the present study to analyse eponyms found in *Лексикон львівський*[9] (hereafter called *Leksykon l'vivs'kyi*), a dic-

---

[3] "Travaux du cercle linguistique de Prague" 1966, fasc. 2. Les problèmes du cercle et de la péripherie de la langue. (see especially the papers of František Daneš, Jiří Václav Neustupný, and Josef Vachek).

[4] S.S. Yermolenko, *Proper names as a natural category: proverbial phrases with cultural names from the perspective of eponymy research*, «Мовознавство» 2022, № 1, с. 51-67.

[5] G. Ipsen, *Der neue Sprachbegriff*, „Zeitschrift für Deutschkunde" 1932, Heft 46, S. 1-18.

[6] А. Белецкий, *Лексикология и теория языкознания. Ономастика*, Киев 1971, с. 10.

[7] Z. Kaleta, *Teoria nazw własnych*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Kraków 2005, s. 15-36.

[8] S.S. Yermolenko, *Proper names…*

[9] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, Видання четверте, змінене і доповнене, Львів 2019. I also employ the first edition (Н. Хобзей, Ксенія Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський поважно і на жарт*, відп. ред. Н. Хобзей, Львів 2009), since some data it contains, such as the indication of old, middle, or young generation usage, were removed in later editions.

tionary of Lvivian Ukrainian vernacular lexis and phraseology, from this perspective to establish features qualifying some of them as central or peripheral (previously, *Leksykon l'vivs'kyi* has already been used in the role of a case study data source for research on the relevance of Alan Gardiner's dis-/embodied proper noun opposition as a tool for the linguistic-cultural exploration of Ukrainian eponymy[10]). It will be noted that, while selecting entries derived from, or formed with the help of, proper nouns, I will omit deonomastic historical toponyms, which constitute a separate subclass of eponymic formations whose peculiar character necessitates special treatment. Also, I will exclude from the present study items originating from collective ethnic names, which are fairly numerous in *Leksykon l'vivs'kyi* and also merit a separate investigation; the same applies to phrases with relative or possessive adjectives deriving from proper nouns.

Analysis and discussion

I will start from several instances corresponding to eponym varieties that are generally recognized as such. I will proceed on the assumption that these instances, which are the simplest structurally and have, both intra- and extralinguistically, the most transparent inner form, are *ipso facto* central and prototypical ones; also, historically, the concept of eponymy emerged as the notion of one name originating from another[11]. At the same time, this simplicity and transparency covers a set of variables, such as semantic shift type, semantic or formal (affixal) derivation, autochthonous or borrowed origin, onomastic or appellative coinage, and modern or historical (in particular, obsolete) usage. Expanding the range of inquiry to consistently encompass all items formed from, or with the help of, proper nouns, brings to light other variables as well, which presumably will bear upon the periphery vs. centre opposition. These are their part-of-speech reference as well as syntactic function and status: central eponyms will be nouns or nominal phrases and perform the nominative rather than predicative role, but there are also eponymic items that belong to other parts of speech (cf. the noun **кульпа** 'a psychiatric hospital on Kul'parkivs'ka street'[12], derived from **Кульпарківська (вулиця)**, the verb **різдвувати** 'to celebrate Christmas'[13] (< **Різдво** 'Christmas'), the adverb **пішкарусом** 'on foot'[14] (< **пішки + Ікарус**, see below) or are predicative phrases or sentences (such as paroemias, e.g., **Не відразу Львів збудовано** 'significant achievements are not obtained hastily'[15] (literally 'Lviv was not built in a day'), or perform still other discursive functions (speech formulas, such as greetings, exclamations, and expletives, e.g., **Матко**

[10] S. Yermolenko, *The category of disembodied proper names…*
[11] S.S. Yermolenko, *Proper names…*, p. 52.
[12] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 409.
[13] Ibidem, p. 662.
[14] Ibidem, p. 583.
[15] Ibidem, p. 433.

найсолодша Мілятинська ‘Oh, the most sweet God’s Mother of Milatyn’[16], the colloquial interjection most probably referring to the sanctuary of the Lord Jesus in Agony from Milatyn at the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Kamianka-Bus'ka, Lviv Oblast'. The last example demonstrates that, alongside primary eponyms, there are secondary ones, deriving from the former and (sometimes) occurring in a different kind of discursive-functional context. Also, last but not least, there are cases of eponymy where the underlying item itself, too, or the means of derivation, can be considered peripheral. It is these last varieties that are the most interesting theoretically, and it is these that I will mostly focus upon in the present paper.

Central eponyms

To be sure, *Leksykon l'vivs'kyy* registers examples of these, cf., e.g., **малмазія** (senior usage) ‘a vine from Mediterranean islands’[17]: this international metonymic eponym denoting a strong sweet wine (cf. also Polish **małmazja**, **małwazja**, English **malmsey** etc.[18]) as well as some grape varieties, originates from the Italian **Monemvasia**, Greek **Μονεμβασία**, a Byzantine fortress in Lakonia, which was also a wine exporting centre, important enough during the Venetian Republic for wine shops in Venice to be eponymically called **malvasie**[19].

A purely Lvivian eponymic designation of a locally produced alcohol is **бачевський** (alongside the less assimilated **баческі**, cf. Polish **Baczewski**, especially with [*w*] elided in conversational speech) ‘vodka’ (after the name of the distillery in Lviv whose proprietors were the Baczewski family)’[20]; cf. also a peripheral idiomatic phrase, (street slang) **нюхати бачевського** ‘to drink vodka’. The Lviv Bachewski distillery was duly famous for a whole range of quality liquors, while Bachewski produce was to become one of Lviv’s hallmark products[21], yet the idea of Baczewski becoming a synonym of *wódka* (also found in Kopor and Stańczyk’s book) should be taken *cum grano salis*. **Baczewski** (and, accordingly, **бачевський**/**баческі**) metonymically denoted vodka of this brand since its *denotatum* was the prototypic merchandise of this name (in this, the surname underwent a typical eponymic shift, influenced by its presence on the labels of Baczewski spirits), but it is hardly conceivable that it would have become generified to the extent that vodkas of other brands, and of a poorer

[16] Ibidem, p. 455.

[17] Ibidem, p. 447.

[18] *Етимологічний словник української мови*, т. 1-6, ред. О. Савич Мельничук, Київ 1982-2012, т. 3, с. 374.

[19] J. Harding, J. Robinson, T.Q. Thomas, *The Oxford companion to wine*, Oxford 2023, pp. 4800-4801.

[20] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 82.

[21] *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, І. Підкова, Львів 2007, т. 1, с. 194-195; S. Koper, T. Stańczyk, *Ostatnie lata polskiego Lwowa*, Warszawa 2019, s. 60-79. Antoni Słonimski, however, mentions in his *Alfabet wspomnień* „modne wówczas obrzydliwe likiery Baczewskiego”.

quality, would have been called so. After all, there always were words for the latter, such as **люра** ‘gut-rot, alcoholic drink of inferior quality’[22].

Also, a fairly old metonymic coinage, and also one of local provenience is (senior generation school slang) **цукєркандль** ‘a publication containing the abbreviated text of a classical author that was a school set book, as well as commentary to it’[23]. Wilhelm Zuckerkandel (1851-1924) was a publisher and a bookseller in the town of Zolochiv (Polish Złoczów, some 50 miles from Lviv), who also was the owner of a bookshop in Lviv and famous for publishing quality literature, the target readership for which were children and school pupils[24].

Юрашок ‘a gingerbread cookie traditionally sold at the Saint George Cathedral kermis festival’[25] and **миколайко** ‘a gingerbread cookie in the form of Saint Nicholas’[26] differ in their formal derivation markers as well as their inner form complexity: **миколайко** is metonymically (and also iconically) related to **святий Миколай** (Saint Nicholas) and the eponymous feast name, whereas the association of **юрашок** with **святий Юр** (Saint George) is more multiple: these cookies were vended on Saint George’s Day (**на святого Юра**, April, 22-23) as well as for the duration of the month-long Saint George festival fair (**святоюрський ярмарок**) held at the eponymous square (**Святоюрська площа**) near the cathedral whose patron saint was Saint George (**кафедральний собор святого Юра**)[27].

The following, fairly recent eponym soon lost its link to the underlying item and moved out from the field of eponymy. This was a coinage denoting what is otherwise called **маршрутка** (English **shared taxi, taxibus**, Polish **taksówka zbiorowa, busik**). The **маршрутки** that appeared in Lviv and some other Western Ukrainian cities in the 1990s were of the **Peugeot** brand (< Jean-Frédéric and Jean-Pierre **Peugeot**, the company founders[28]), correspondingly called **пежо** by their passengers. Later, when other brands of such vehicles came, they, too, were called **пежо**, i.e., this brand name’s meaning was eponymically extended. At the same time, its form was changed, through paronymic assimilation, to **пижик**[29] (cf. Ukrainian **пижик** ‘a reindeer calf; the valuable soft fur thereof’[30]). In the former Soviet Union, hats made of this fur were a coveted winter accessory, a difficult-to-buy high-end commodity, and therefore

---

[22] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 462.

[23] Ibidem, p. 822.

[24] R. Żebrowski, *Wilhelm Zuckerkandel*, [w:] *Polski słownik judaistyczny*, [w:] https://web.archive.org/web/20181230233606/http://www.jhi.pl/psj/Zukerkandel_Wilhelm (12.03.2014).

[25] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 870-871.

[26] Ibidem, p. 463.

[27] І. Крип’якевич, *Історичні проходи по Львові*, Львів 2007, с. 86-88.

[28] *Peugeot. History*, [in:] https://me.peugeot.com/en/about-peugeot/peugeot-history.html (13.03.2023).

[29] О. Перехрест, *Чому франківські маршрутки називають «пижиками»?* [в:] *Куфер*, [at:] https://kufer.media/misto/chomu-frankivski-marshrutky-nazyvayut-pyzhykamy/ (13.03.2023)

[30] *Словник української мови*, гол. ред. І.К. Білодід, т. 1-11, Київ 1970-1980, т. 6, с. 350.

a symbol of prestige. Then, evidently, on the analogy of **маршрутка** and other nouns in **-ка**, **пижик** became **пижівка**. This coinage resulted in homonymity, presumably unintentional and generally unknown, with **Пижівка**, an obscure village in Khmelnytskyi Oblast', hence there is no reason to interpret this similarity as even fortuitous secondary eponymy. Being names with original connotations of exclusivity and affluence, both **пижик** and **пежо** were distinctly ironic when applied to the always crowded and often shabby **маршрутки**. Be it as it may, in **пижик** this irony, brought about by wordplay, was an incidental by-product of the assimilative adaptation of a foreign-sounding automobile brand name.

The next examples are detoponymic derivatives, differing, among other things, in the type of semantic shift, metaphoric or metonymic. **Кульпарків** (< **Гольберґов**, the former landowner's surname) '1. A district in Lviv, where a psychiatric hospital was built in the 19th c.; 2. A mental health facility on Kulparkivs'ka street' (also **Кульпа**, a truncated variant, most probably with no pun intended on the Latin **culpa** 'guilt')[31] is a Lvivian metonymic eponym (cf. the same combination of the primary and secondary senses in **Глеваха**, an urban settlement in Kyiv Oblast' and also an informal designation of the Kyiv Oblast' psycho-neurological hospital situated there). **Вода кольонська** (**колонська**) 'eau de Cologne, eau de toilette'[32] is an international metonymic phrasal eponym, cf. French **eau de Cologne**, German **Kölnisch Wasser**, and Polish **woda kolońska. Камчатка** (old student slang) 'a flat that is impossible to heat up' is, as different from all the previous items, a metaphoric coinage (cf. **Камчатка**, a peninsula in the Eurasian Far East), possibly influenced by the deportation, after World War II, of Western Ukraine's citizens to Far Eastern localities known for their severe weather[33], cf. also Polish **Kamczatka** 'a detention, a cell; a word describing a convict's abode; although it can denote custody and a minimum security prison, it primarily referred only to prisons with strict regimes'[34] and Russian **Камчатка** (prison slang) 'prison cells at the very end of the corridor'[35], (school slang) 'a rear desk where scamps, pranksters, and flunkers were seated'[36].

---

[31] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 409.

[32] Ibidem, p. 166.

[33] (s.a.) Камчатська область, [в:] *Енциклопедія українознавства*, ред. В. Кубійович, Львів 1994, т. 3, с. 929; В. Гаврилов. *Масові депортації українців: від радянського „зміцнення національної єдності" до сучасних воєнних злочинів Росії*, «Українська правда», [at:] https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/15/7406695/#:~:text=Прояви%20непокори%20українського%20селянства%20часто,червня%20по%20липень%201931%20року (13.03.2024).

[34] *Kamczatka*, [w:] https://www.miejski.pl/slowo-Kamczatka (13.03.2024).

[35] Е. Отин, *Словарь коннотативных собственных имен*, Донецк 2004, с. 191.

[36] Л.В. Беловинский, *Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII – начало XX в.*, Москва 2007, с. 261.

Periphery

The following collocation, too, is a metaphorical phrase, which, however, is used as a predicative epithet rather than a (phrasal) name. **Офяра з мосьціск** is listed in *Leksykon l'vivs'kyy* as a semantic equivalent of the lexeme **офяра** (and also **оферма**) and several collocations with the former, all of them denoting an awkward, incapable person, a dimwit[37] (which, it will be noted, is a secondary meaning of **офіра** / dialectal **офяра** 'a victim'[38]). The phrase, a senior generation expression (which O. Horbach associates with Drohobych and Ternopil as well[39]) literally meaning 'a victim from Mosciska,' must have emerged in the discourse of the period's print journalism, referring to several victims of brutal murders in the town of **Мостиська**, Polish **Mościska** (now in Lviv Oblast'): these murders, committed in the mid-1930s by local criminals, were widely reported in Polish media[40]. However morally unacceptable, the metaphorical comparison of an unfit person with victims of a heinous crime refers to a real state of affairs, including a real town and its name.

The next two phrases feature a similar meaning and a similar inner form structure, cf. **туманешті з Букарешті** (contemptuous, ironical) 'a dimwit, a fool'[41] (literally 'a dimwit from Bucharest') and **мурга з Петербурга** 'an uncouth or rude person; a boor'[42] (literally 'a boor from Petersburg'), both **туманешті** and **мурга** are registered as lexemes with the same respective meanings. The phrases, too, contain real city names, that of the Romanian capital (Romanian **București**, Ukrainian **Бухарест**), and the capital of imperial Russia (**Saint**) **Petersburg**, yet the qualities they denote are not ethno- or nation-specific (but possibly associated with ethnic stereotypes). Therefore, as different from **Мосьціска**, these names are not what they seem, as they in fact are only used to emphasize the sense of their respective head nouns through rhyming wordplay[43]. It is especially evident in the former, creatively artificial phrase: **туманешті** is a macaronic formation, combining the Ukrainian **туман** 'a complete fool' with the Romanian **ești**, the 2nd person singular of **fi** 'to be', to make it consonant with **Букарешті**. In other words, these city names are here used as a result of their formal, and not semantic, properties.

As used in the jocular phrase **йти до лежайська** 'go to bed'[44], **лежайськ**, too, is not quite a toponym (which is possibly why it is uncapitalized). Actually, Ukrainian

---

[37] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 533.

[38] *Етимологічний словник української мови*, т. 1-6, ред. О.С. Мельничук, Київ 1982-2012, т. 4, с. 237.

[39] О. Горбач, *Арго в Україні*, Львів 2006, p. 147.

[40] М. Хомяк, *Шахраї, фальшівники, розбійники та крадії*, «Збруч», [в:] https://zbruc.eu/node/87776 (14.03.2024).

[41] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 766.

[42] Ibidem, p. 480.

[43] For the discussion of the similar usage of disembodied proper nouns, see: S. Yermolenko, *The category of disembodied proper names…*, p. 614.

[44] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 327.

Лежайськ / Polish **Leżajsk** is the name of a town in south-eastern Poland. Whatever its actual etymology might be[45], from the folk-linguistic viewpoint of an average Ukrainian speaker, the suffix **-ськ** in it is attached to the root of the verb **лежати** 'to lie' (also found in the nouns **ліжко** 'a bed', **ліжниця** 'ibid.', etc.[46]). Accordingly, the phrase jocularly interprets the bed as a travel destination, the town to which one goes[47]. Also facetiously denoting physiological activity is the euphemistic (but all the same rather rude) eponymic phrase **(по)їхати до риґи** 'to vomit'[48] (literally 'to go to Riga'), where **риґа**, although also uncapitalized, is easily identified as the name of the Latvian capital, with a pun clearly intended. As to the prison slang phrase **йти під варшаву** 'to crawl under the bunk bed in a prison cell' as well as **варшава** 'a place for sleeping under a cell bunk bed'[49], their motivation (if there was one) remains unclear.

In the idiomatic expletives **до дунаю**[50] (literally 'to the Danube') and its variant, **до дублян** (street slang oath) 'good-for-nothing, worthless'[51] (literally 'to Dublany'), **дунай** and **дубляни**, although spelt as appelatives, are nonetheless the toponyms **Дунай**, i.e., the Danube, and **Дубляни**, a town and a suburb of Lviv (the fact that both the Ukrainian **Дунай** and the Polish **Dunaj** can also be used, especially in dialects and folklore, as appellatives[52] is hardly relevant here). Yet they do not contribute to the meaning of the phrase; rather, they euphemistically replace, due to their partial similarity, the coarse word **дупа** 'an arse' in the phrase **до <ясної> дупи** 'good-for-nothing, worthless')[53] (literally 'to the arse'). The humoristic effect of these proper nouns unexpectedly emerging in an inappropriate context is an essential by-product of this ludic euphemistic substitution.

The proper nouns as used in the previous examples turn out to be essentially different from what they systemically are. On the contrary, the following instances can be termed quasi-eponymic in that, although not derived from, or with the help of, a proper noun, they at the same time look as if they are. They, too, involve humoristic wordplay, cf. **поїхати до срайковиц на ярмарок** (literally) 'to go to the *srajkovici*

---

[45] W. Makarski, *O nazwie miejscowej Leżajsk*, „Roczniki Humanistyczne" 1981, vol. XXIX, nr 6, s. 45-55.

[46] *Етимологічний словник української мови*, т. 1-6, ред. О.С. Мельничук, Київ 1982-2012, т. 3, с. 212.

[47] As a wider parallel, cf. English **-ville** as used to form 'the names of fictitious places with reference to the particular quality suggested by the word to which it is added' (**Winnersville**, **dragsville**), [in:] *The Shorter Oxford English Dictionary on CD-ROM*, Editor-in-chief Leslie Brown, Oxford 1993.

[48] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 658.

[49] Ibidem, p. 120.

[50] Ibidem, p. 257.

[51] Ibidem, p. 256.

[52] *Етимологічний словник української мови*, т. 1-6, ред. О.С. Мельничук, Київ 1982-2012, т. 2, с. 145; J. Bartmiński, U. Majer-Baranowska, *Dunaj w polskim folklorze*, „Etnolingwistyka" 1996, t. 20, s. 167-184.

[53] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 257.

fair' and **прибути до срайковиц на ярмарок** (literally) 'to arrive at the *srajkovici* fair'[54] (the entries are marked as rude expletives and lack any definition). ***Срайковице** (***Сракйковиці**?) is a non-existent designation of a non-existent place, derived from the root **ср-/сер-** 'to defecate' (and, more immediately, from **срайки**, cf. the nonce expressions Ukrainian **страйки-срайки** or Polish **najki-srajki**) by the use of the suffix **-ice** typically occurring in the Polish names of villages and towns[55], and therefore appearing like one.

Leksykon l'vivs'kyi registers some non-existent anthroponyms as well, cf. *на святого ніґди (нікди)* 'never, upon no circumstances'[56]. Formed as a prepositional phrase consisting of *на* and the name of a date in the church calendar (cf. **на святого Семена**, **na świętej Agnieszki**), this item, however, refers to the non-existent saint ***Ніґда**, whose genitive case form is identical with the regional **ніґди** (**нікди**), as well as **the** Polish **nigdy**, meaning 'never', cf. also Polish **Na święty nigdy** and its variants, including **Na świętego nigdy** and **Na świętego Dygdy** / **Migdy**, with the same meaning and the same kind of word-play[57], cf. also, *mutatis mutandis*, Polish **Na święty Adam** 'never, since there is no Saint Adam[58] (although the memory of the progenitors Adam and Eve is celebrated on December 24, the biblical Adam is not considered to be a saint in Western Christianity).

Another idiom of this kind is (ironic) **день святого матрасника** 'the day- or hour-long period of complete idleness'[59], literally 'the day of saint *matrasnyk*', where **матрасник** is an affixal derivate from ***матрас*** **(матрац)** 'a mattress', presumably on the analogy of such saints' names with epithets as **Симеон Столпник** (Symeon the Stilyte), **Агатон Пустинник** (Agathon the Anchorite), or **Григорій Затворник** (Gregory the Recluse) etc., the analogy extending to constraints on work on holidays.

There are also several examples of quasi-eponymic "speaking nouns", some of them preceded by **пан** 'Mr.' or **пані** 'Mrs.', that, formally imitating surnames in ***-ький*** / ***-ська***, are in fact ludic designations of the person carrying the feature denoted by the underlying item, cf.: (**пан**) **ображальський** 'an easily offended male', **образінський** 'ibid.', (**пані**) **ображальська** 'an easily offended female'[60], cf. **ображатися** 'to feel offended'; (**пан**) **ґуздральський** 'a slowpoke', **ґуздра** 'ibid.', **ґуздратися** 'to do something much too slow'[61]; (derogatory) **припердульський** (**пшипердульський**) 'annoying; a bore', **пані припердульська** (**пані пшипердульська**) 'an annoying

---

[54] Ibidem, p. 875.

[55] E. Rzetelska-Feleszko, *Nazwy geograficzne*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 409.

[56] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 389.

[57] *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych*, t. 1-4, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969-1978, t. 2, s. 625.

[58] Ibidem, vol. 1, p. 7.

[59] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 235.

[60] Ibidem, p. 515.

[61] Ibidem, p. 227.

woman; an unpleasant woman;, **припердолити** (street slang, derogative) 'to fasten with nails', **припердолитися** (street slang, derogative) 'to pick on'[62], cf. also Polish **przypierdolić** (rude) 'to strike; to beat; to annoy'[63], **przypierdolić się** (colloquial) 'to criticize someone, often without grounds; to impose oneself on somebody';[64] **цікавский (цікавський)** 'snoopy, nosy', **пані цікавска (цікавська)** 'a small-minded person prying into the affairs of others'[65], cf. **цікавий** 'curious'[66].

Alongside the obvious Polish phonetic features of some of these, the pattern of such coinages, too, is presumably Polish, cf. the title of the children's play **Pan Obrażalski** by Elwira (Karataj-) Korotyńska (1864-1943), which is not the character's meaningful surname, such as **Milczek** or **Raptusiewicz**[67]. Rather, it is the nickname of one easily offended: 'Przebaczcie mi ukochani, nigdy już na nazwę **Obrażalskiego** nie zasłużę! <…> Nie będziesz **Obrażalskim**!'[68], cf. also the titles of two more of her pieces, **Pan Beksalski** (< **beksa** 'a cry-baby') and **Pan Jąkalski** (< **jąkać** 'to stutter, to stammer'). One may also mention the Polish proverb (1894) **Lepiej pan Odbieralski, niż pan Wydawalski** 'i.e., income must be larger than expenditure'[69] (cf. **wydawać** 'to spend' and **odbierać** 'to receive') and, *mutatis mutandis,* the nickname of the Polish football player of partially Nigerian extraction, Arkadiusz Milik, **pan Czarniecki** (cf. **czarny** 'black').

(Пан) лопатинський 'a grave-digger'[70] designates one's job by referring to one's professional instrument, cf. ***лопата*** 'a spade'. Although not capitalised, **лопатинський** is a real surname (originally a substantivized adjective) derived from the toponym **Лопатин / Łopatyn** (a village in Lviv Oblast' as well as some other villages in Ukraine, cf. also **Łopacin**, a village in the Masovian Voivodeship, Poland); and yet for the wordplay presenting a gravedigger as 'Mr. Diggerton' or 'Mr. Shovelton', it is the association with **лопата** that matters. One might say that **(пан) лопатинський** is *nomen agentis* pretending to be *nomen personae*.

Two other examples of this kind are (street slang) **таревич** and **тарковський**, both defined as 'container glass'[71] ('склотара', an abbreviation of **скляна тара**).

---

[62] Ibidem, p. 623.

[63] *Przypieprzyć*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, [w:] https://sjp.pwn.pl/sjp/przypieprzyc;2512398.html (15.03.2024).

[64] *Przypieprzyć się*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, [w:] https://sjp.pwn.pl/sjp/przypieprzyc-sie;2512399.html (15.03.2024).

[65] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 820.

[66] Cf. also English (slang) **buttinsky** 'an intruder, a meddler' < **butt in** 'to meddle' + **-sky** final element in many Slavonic names', [in:] *The Shorter Oxford English Dictionary on CD-ROM…*

[67] M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 1976, s. 264.

[68] E. Korotyńska, *Obrażalski. Komedyjka w 1-m akcie z rysunkami*, Warszawa 1925, s. 15.

[69] *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych*, t. 1-4, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969-1978, t. 2, s. 680.

[70] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 431.

[71] Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 665.

Recyclable glassware collection points (**пункти прийому склотари**), where empty bottles were bought from private citizens, were a common feature in Soviet cities, yet it would seem far more plausible that **таревич** and **тарковський**, sharing the **тар-**component with **(скло)тара**, actually denote not (only) glassware but (also) a glassware collection point and, by further metonymic extension, a person working there, all the more so that both sound like typical surnames. **Тарковський**, a family name common in Ukraine and especially Poland, was widely known in the U.S.S.R. due to the cinema director Andrei Tarkovskii (a son of the poet and translator Arsienii Tarkovskii and a grandson of Aleksander Tarkowski, a Ukrainian banker, author, amateur actor, and activist derived from the Polish nobility of the Eastern *Kresy*[72]). **Тарський**, the last name of the outstanding representative of the Lviv-Warsaw school of logics and mathematics Alfred Tarski (1901-1983) would have been an even appropriate paronymic substitute for **тара**, had it been (more widely) known in the circles where the quasi-eponyms **таревич** and **тарковський** emerged.

There are some items derived from proper nouns but at the same time related to common nouns and so producing a comical effect, cf., **кокорудзянка (кукурудзянка)** 'a student of Ill'a and Ivanna Kokorudz gymnasium for girls at the Ukrainian Pedagogical Society'[73]. The surname **Кокорузд** of the founders of this institution's new edifice[74] originates from Ukrainian dialectal **кукурудз** (the plant, also known as **гніздівка звичайна** *Neottia nidus avis L.*) < **кукурудза**, dialectal **кокорудз** 'maize'[75], or directly from the latter. **Кокорудзянки** therefore were pupils named after their eponymous school and its founders and patrons; their name was also identical to the Ukrainian **кукурудзянка** 'maize cereal; a meal made from this cereal; the small white bean growing between maize stalks'[76]. **Кокорудзянка** can be compared with synonymous **упетянка**[77] (< **УПТ**, an acronym for **Українське Педагогічне Товариство**, with which the gymnasium was affiliated), the latter, of course, lacking the humoristic overtones of the former.

The school slang name for a pupil of the Main Ukrainian Academic Gymnasium (for boys) was **глувняж**[78] (Polish **główniarz** < Polish **główny** 'main'), a coinage presumably prompted by the 1904 division of that school into a main office and a subsidiary[79], resulting in a rivalry between their pupils. The illustrative citation from this entry shows that **глувняж** was used by subsidiary pupils as a soubriquet for their Main

---

[72] М. Шевелєва, *Олександр Тарковський: Пора нам мати своє друковане слово*, «Український інтерес», [в:] https://uain.press/blogs/1330912-1330912 (16.03.2004).

[73] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 381.

[74] *Кокорузд Ілля*, [в:] *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, Львів 2010, т. 3, с. 334-335.

[75] *Етимологічний словник української мови*, т. 1-6, ред. О.С. Мельничук, Київ 1982-2012, т. 3, с. 131.

[76] Ibidem, p. 132.

[77] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 772.

[78] Ibidem, p. 193.

[79] *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, І. Підкова, Львів 2007, т. 1, с. 44-46.

Ukrainian Academic Gymnasium schoolmates: Під час навчання на філії (1937-1939) доходили до нас чутки від наших ровесників - гімназистів із Головної (яких ми називали з-польська «**глувняжами**»)[80]. The coinage may also have been influenced by the Polish **gówniarz** 'a wretch; a milksop', cf. also **główniarz**, a euphemism for **gówniarz** occurring in the 1930 novel *Nienasycenie* by Stanisław Ignacy Witkiewicz (Witkacy) (Zawsze można powiedzieć, że właściwie co nas obchodzi taki to a taki **głupniarz** czy nawet **główniarz**), although, as Magdalena Nowotny-Szybistowa has pointed out, in a somewhat different meaning 'someone who in his thinking only takes into account the main, most significant problems, but at the same time is an intellectual *gówniarz*'[81]. Both the Polish word and its associations must have been easily understood by bilingual Ukrainian students, while the strained Ukrainian-Polish interethnic relations of that period made the use of Polish **глувняж** all the more insulting.

Пішкарусом 'on foot'[82] is another portmanteau (< **пішки** 'on foot'+ **Ікарусом** 'by Ikarus bus'), but of a later period: Hungarian-made buses of this brand (< **Icarus**, a character from Greek mythology) were a ubiquitous part of the landscape of Soviet cities. Its adverbial reference and a rare type of formation as well as the word-play inherent in its inner form make it very peripheral indeed (cf. (**їхати**) **одинадцятим номером** or **одинадцяткою** also representing going on foot as riding on a vehicle following route number eleven,[83] the number 11 being an iconic metaphor for legs).

Conclusion

In this paper, due to length constraints, I have not been able to cite, let alone discuss, all the relevant data belonging to the periphery of the eponymy field as represented in *Leksykon l'vivs'kyy* (to say nothing of presenting and discussing this field in its entirety). Hopefully, I will tackle the latter more extensively in future research.

Nevertheless, my present research on peripheral eponymy seems to validate the field approach to the multidimensional description and analysis of eponymy, especially as seen against its linguistic-cultural background. Specifically, this approach elucidates the inner dynamics found within this category as well as the category of proper nouns considered from the perspective of eponymy studies. On the one hand, it presents eponymicon as an immanently dynamic set evolving, in typological terms, from a prototypal, common, transparent and formally simple chore to more complicated and/or rarely used structural varieties as well as to secondary de-eponymic derivates and varieties of their discursive environment. On the other hand, it brings to light the inner dynamics of the proper noun as the entity upon which the eponymic relation is built, showing that in peripheral eponymy, underlying proper nouns can lose some of their

[80] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 193.

[81] M. Nowotny-Szybistowa, *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Ignacego Witkiewicza*, Wrocław 1973, s. 122.

[82] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський…*, с. 582.

[83] Ibidem, с. 520.

prototypal features, whereas appellative items can turn into *quasi* proper names, so that marginal formations of a mixed nature emerge in both cases. Lastly, the centre vs. periphery distinction also bears upon the description and analysis of motivational relationships binding underlying onomastic units and eponymic derivates, demonstrating that, alongside instances of plain inner semantic forms, there are also ambiguous and contradictory cases of a complicated nature defying single interpretations and necessitating multiple ones instead.

References

Bielovinskii, *Illustrirovannyi entsiklopedicheskii istoriko-bytovoi slovar′ russkogo naroda 18 – nachalo 20 v.*, Moskva 2007.

Beletskyi A.A., *Leksykologiya i teoriya yazykoznaniya. Onomastika*, Kiiev 1971.

Entsyklopediia Lvova, red. A. Kozyts'kyi, Lviv 2010, t. 3.

Entsyklopediya Lvova, red. A. Kozyts'kyi, I. Pidkova, Lviv 2007, t. 1.

Entsyklopediia ukraiinoznavstva, red. V. Kubiiovych, Lviv 1994, t. 3.

Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koi movy, t. 1-6, ed. O.S. Mel'nychuk, Kyiv 1982-2012.

Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławniński, Wrocław 1976.

Havrylov V., *Masovi deportatsii ukraintsiv: vid radianskoho „zmitsnennia natsionalnoi yednosti" do suchasnykh voiennykh zlochyniv Rosii*, «Ukrainska pravda», [v:] https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/15/7406695/#:~:text=Прояви%20непокори%20українського%20селянства%20часто,червня%20по%20липень%201931%20року.

Horbach O., *Arho v Ukraini*, Lviv 2006.

Ipsen G., *Der neue Sprachbegriff*, „Zeitschrift für Deutschkunde" 1932, Heft 46.

Kaleta Z., *Teoria nazw własnych*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Kraków 2005.

Harding J., Robinson J., Thomas T.Q., *The Oxford companion to wine*, Oxford 2023.

Kamczatka, [w:] https://www.miejski.pl/slowo-Kamczatka.

Khobzey H., Simovych O., Yastrems'ka T., Dydyk-Meush H., *Leksykon l'vivs'kyi: povazhno i na zhart.* Vydannia chetverte, zminene i dopovnene, Lviv 2019.

Khobzey N., Simovych K., Yastrems'ka T., Dydyk-Meush H., *Leksykon l'vivs'kyi povazhno i na zhart*, vidp. red. N. Khobzei, Lviv 2009.

Khomiak M., *Shakhrai, falshivnyky, rozbiinyky ta kradii*, [v:] „Zbruch", [v:] https://zbruc.eu/node/87776.

Koper S., Stańczyk T., *Ostatnie lata polskiego Lwowa*, Warszawa 2019.

Korotyńska E., *Obrażalski. Komedyjka w 1-m akcie z rysunkami*, Warszawa 1925.

Lakoff G., *Hedges. A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts*, "Journal of Philosophical Logic" 1973, v. 2, № 4.

Makarski W., *O nazwie miejscowej Leżajsk*, „Roczniki Humanistyczne" 1981, t. XXIX, nr 6.

Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych, t. 1-4, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969-1978.

Nowotny-Szybistowa M., *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Ignacego Witkiewicza*, Wrocław 1973.

Otin Y., *Slovar' konnotativnykh sobstvennykh imen*, Donetsk 2004.

Perekhrest O., *Chomu frankivski marshrutky nazyvayut' «pyzhykamy»?* [v:] *Kufer*, [v:] https://kufer.media/misto/chomu-frankivski-marshrutky-nazyvayut-pyzhykamy/.
Peugeot. History, [in:] https://me.peugeot.com/en/about-peugeot/peugeot-history.html.
Rzetelska-Feleszko E., *Nazwy geograficzne*, [in:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001.
Rosch E.H., *Natural categories*, „Cognitive psychology" 1973, № 4.
Shevelieva M., *Oleksandr Tarkovs'kyi: Pora nam maty svoye drukovane slovo*, «Ukrainskyi interes», [v:] https://uain.press/blogs/1330912-1330912.
Slovnyk ukrayins'koi movy, hol. red. I.K. Bilodid, t. 1-11, Kyiv 1970-1980.
Słownik języka polskiego PWN, [in:] https://sjp.pwn.pl/sjp/przypieprzyc.2512398.html.
The Shorter Oxford English Dictionary on CD-ROM, Editor-in-chief Leslie Brown, Oxford 1993.
„Travaux du cercle linguistique de Prague" 1966, fasc. 2. Les problèmes du centre et de la péripherie de la langue.
Wittgenstein L., *Philosophical investigations*, Oxford 1986.
Yermolenko S., *The category of disembodied proper names and linguistic-cultural description of Ukrainian eponymy: with special reference to eponyms in Leksykon l'vivs'kyy*, „Slavia Orientalis" 2021, t. LXX, № 3.
Yermolenko S.S., *Proper names as a natural category: proverbial phrases with cultural names from the perspective of eponymy research*, «Movoznavstvo» 2022, № 1.
Yermolenko S.S., *Eponymy and discursive-functional context*, «Movoznavstvo» 2021, № 2 (317).
Yermolenko S.S., *Movoyu vlasnykh imen: suchasna ukrains'ka eponimiya v interlingvistychnomu i mizhkulturnomu aspekti*, [v:] *Ukrains'ka mova i yevropeis'kyi lingvokulturnyi kontekst*, vidp. red. B.M. Azhniuk, Kyiv 2019.
Zadeh L.A., *Fuzzy sets*, "Information and control" 1965, vol. 8, № 3.
Żebrowski R., *Wilhelm Zuckerkandel*, [w:] *Polski słownik judaistyczny*, [w:] https://web.archive.org/web/20181230233606/http://www.jhi.pl/psj/Zukerkandel_Wilhelm.

NOTE ON THE AUTHOR

Сергій Єрмоленко – професор, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні Національної академії наук України (O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine). **Публікації: книги:** *Мова у знаковій ієрархії культури*, Київ 2023; *Історична типологія слов'янських мов*, Київ 2008 (у співавторстві з О.С. Мельничуком, О.Б. Ткаченком та ін.). **Статті:** *Warsaw and Kyiv lodging establishment names of the early 20th cent.*, „Lingvaria", XVIII (2023), 1 (35), p. 225-235 (у співавторстві з Т.О. Черниш); *The category of disembodied proper names and linguistic cultural description of Ukrainian eponymy: with special reference to eponyms in Лексикон львівський*, „Slavia Orientalis" 2021, t. LXX, № 3, s. 599-621; *O grze słów w wierszach x. Jana Twardowskiego kilka myśli*, [in:] *Polonistyka w świetle tradycji i wyzwań współczesności. Praca zbiorowa z okazji piętnastolecia Katedry Filologii Polskiej Narodowego Uniwersytetu Lwowskiego im. Iwana Franki*, pod red. I. Bundzy, A. Krawczuk, Kijów: Firma „INKOS" 2021, s. 62-71 (we współautorstwie z T. Czernysz).

ORCID: 0000-0003-1340-0444
Email: signum70.1@gmail.com

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152645

Michał Mordań
Białystok, Uniwersytet w Białymstoku

Z ANTROPONIMII ŁATGALII (IMIONA POLAKÓW DYNEBURSKICH Z LAT 1945-1991)

From The Anthroponymy of Latgale (Names of Dyneburg Poles in 1945-1991)

ABSTRACT: The article shows the hitherto little researched subject of the names of Poles – residents of Dyneburg (Daugavpils) between 1945 and 1991. The purpose of the study is to present a repertoire of the anthroponyms and linguistic characteristics of their forms. The material was collected from entries in registration books (Lat. *mājas grāmatas*) containing the personal data of the town's residents. The analysis of the collected material allows us to conclude that regardless of the linguistic genesis, names with religious roots clearly predominated with Dyneburg Polish circles. In terms of the forms used, Russian equivalents are the most numerous, while the presence of Polish variants, emphasizing the nationality of the name bearers, is significant.

KEYWORDS: onomastics, anthroponymy, first names, Dyneburg / Daugavpils, Latgale

Wstęp

Łatgalia, położona na styku obszaru bałtyckiego i słowiańskiego, ma charakter typowo pograniczny, wynikający przede wszystkim z wielowiekowej specyfiki kulturowej, religijnej, etnicznej i językowej[1]. Teren ten „jest o wiele bardziej zróżnicowany kulturowo, narodowościowo czy religijnie niż inne pogranicza"[2], choć w dalszym ciągu należy do niedostatecznie zbadanych. Współczesna sytuacja narodowościowa regionu łatgalskiego ukształtowała się w kontekście bogatego dziedzictwa historycz-

[1] A. Engelking, E. Golachowska, A. Zielińska, *Tożsamość, język, pamięć w sytuacji pogranicza. Uwagi wprowadzające*, [w:] *Tożsamość – język – rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, red. A. Engelking, E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa 2008, s. 7-24; M. Jankowiak, *Wielonarodowość i wielokulturowość Łatgalii w aspekcie społecznym i historycznym*, [w:] *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, red. J. Mędelska, Z. Sawaniewska-Mochowa, Bydgoszcz 2010, s. 48-49.

[2] M. Jankowiak, *Wielonarodowość i wielokulturowość…*, s. 48.

Copyright © 2024. Michał Mordań. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

nego. Na tę spuściznę złożyły się procesy osadnicze, przede wszystkim kolonizacja niemiecka, polska i rosyjska, zmiany przynależności administracyjnej, działania polityczne władz państwowych, niekiedy także ograniczenia wobec niektórych narodowości lub wyznań[3]. Przemiany ustrojowe, a w konsekwencji – przeobrażenia kulturowe, pociągały za sobą zmiany w polityce językowej. Polaków łatgalskich należy uznać za ludność autochtoniczną, ponieważ zamieszkują oni ten obszar co najmniej od połowy XVI w.[4].

Dane z okresu powojennego pokazują, że w 1959 r. na Łotwie mieszkało 59,4 tys. osób narodowości polskiej (3,1% ogółu ludności), w 1970 – 63 tys. (2,7%), w 1979 – 62,7 tys. (2,5%), w 1989 – 60,4 tys. (2,3%)[5], jednakże w Dyneburgu[6] w ciągu całego XX w. i na początku XXI w. Polacy stanowili kilkanaście procent mieszkańców miasta[7].

Zagadnienie języka polskiego na Łotwie (w tym na obszarze Łatgalii) ma bogatą literaturę. Funkcjonowanie i osobliwości miejscowej polszczyzny badali m.in. Tadeusz Brajerski, Ewa Golachowska, Iryda Grek-Pabisowa, Włodzimierz Gruszczyński, Mirosław Jankowiak, Halina Karaś, Kristine Kunicka, Józefa Parszuta, Iveta Rucka, Wiaczesław Werenicz i – najobszerniej – Małgorzata Ostrówka[8]. Zdecydowanie skromniej przedstawia się stan badań w zakresie antroponimii Polaków (wśród niewielu opracowań można wymienić artykuły o napisach nagrobnych w Rzeżycy i Krasławiu[9] oraz w okolicach Dyneburga)[10].

---

[3] G. Manteuffel, *Poļu Inflantija / Inflanty Polskie*, Rīga 1879 [2020], s. 266; J. Kolbuszewski, *Polacy na Łotwie. Historia i współczesność. Zarys problematyki*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak i in., Wrocław – Warszawa – Kraków 1992, s. 331-350.

[4] Historia mniejszości polskiej na Łotwie była opisywana i cytowana w wielu pracach (zob. np. G. Manteuffel, *Poļu Inflantija…*, s. 243-364; E. Jekabson, *Stosunki polsko-łotewskie na przestrzeni dziejów*, [w:] *Polacy na Łotwie*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 23-43; H. Karaś, *Język polski na Łotwie*, [w:] *Język polski poza granicami kraju*, red. S. Dubisz, Opole 1997, s. 69-70; M. Ostrówka, *Regiolekt polski na Łotwie*, „Biuletyn PTJ" 2005, nr 61, s. 88-89; Eadem, *Polsko-łotewskie związki historyczne, kulturowe i językowe w przeszłości i obecnie*, [w:] *Językowe i kulturowe dziedzictwo…*, s. 138-143; M. Jankowiak, *Wielonarodowość i wielokulturowość…*, s. 48-54; K. Kuņicka, *Polacy i język polski w Łatgalii / Poļi un poļu valoda Latgalē*, Daugavpils 2020, s. 24-31).

[5] E. Jekabson, *Stosunki polsko-łotewskie…*, s. 42; M. Ostrówka, *Regiolekt polski…*, s. 89-90.

[6] O historii Dyneburga zob. m.in. G. Manteuffel, *Poļu Inflantija…*, s. 334-340.

[7] Szczegółowe dane zob. J. Kurczewski, *Wstęp*, [w:] *Polacy nad Dźwiną*, red. J. Kurczewski, M. Fuszara, Warszawa 2009, s. 11; H. Karaś, *Język polski na Łotwie…*, s. 70.

[8] Więcej na ten temat zob. np. M. Ostrówka, *Regiolekt polski…*, s. 97-98; Eadem, *Polsko-łotewskie związki…*, s. 145; K. Kuņicka, *Polacy i język polski…*, s. 12-14; E. Golachowska, M. Ostrówka, *Polish language of the Polish minority in Daugavpils, Latvia. Comparative analysis of two idiolects*, „Multilingua" 2023, No. 42 (3).

[9] M. Ostrówka, *Napisy nagrobne w Rzeżycy i Krasławiu (Łotwa) jako przykład koegzystencji kultur i języków w Łatgalii*, „Acta Baltico-Slavica" 2014, nr 38, s. 40-66.

[10] R. Zawisza, *Odczytanie cmentarza. Współczesne inskrypcje nagrobkowe w okolicach Dyneburga na Łotwie jako inspiracja do badań nad kulturą pogranicza*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona*, red. J. Adamowski, K. Smyk, Lublin 2013, s. 251-262.

W badaniach antroponomastycznych cennym źródłem są m.in. wszelkiego rodzaju spisy urzędowe[11]. Materiał do niniejszego opracowania zebrano na podstawie danych osobowych mieszkańców kilku ulic Dyneburga (Alejas, Cietokšna, Liepājas, Saules) zanotowanych w domowych księgach meldunkowych (łot. *mājas grāmatas*, ros. *домовые книги*) z lat 1945-1991[12]. Na podstawie dokumentów można stwierdzić, że w omawianym okresie miasto zamieszkiwali przedstawiciele kilkudziesięciu narodowości, m.in. Łotysze, Łatgalowie, Polacy, Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy, Litwini, Niemcy, Żydzi.

Umieszczone w tytule artykułu daty wskazują, że mamy do czynienia ze stosunkowo długim okresem, w którym były dokonywane wpisy. Rozpiętość ta okaże się jeszcze większa, jeśli uwzględni się rok urodzenia poszczególnych osób, w personaliach bowiem najstarszego mieszkańca widnieje data 1846, najmłodszego zaś – 1984. Ponadto zebrany materiał, choć stosunkowo obszerny, bo liczący 4707 zapisów i identyfikujący 1007 mężczyzn i 1521 kobiet, wyekscerpowano z 311 jednostek archiwalnych[13], które stanowią zaledwie niewielką część całej kolekcji (w sumie 5688 pozycji). Niniejsze badanie obejmuje więc tylko pewien wycinek sytuacji imienniczej Polaków dyneburskich we wskazanym okresie[14]. Ze względu na te, między innymi, okolicz-

---

[11] Zob. np. H. Karaś, *Uwagi o polskich inskrypcjach nagrobnych na Litwie*, [w:] *Nekropolie jako znak kultury pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego*, red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, L. Frolak, Lublin 2011, s. 95-96.

[12] Dokumenty przechowywane są w zbiorach Daugavpils zonālais valsts arhīvs, sygn. 1152/1/108-129, 493-523, 1489, 1496-1536, 2604-2637 i 1152/2/15-76, 192-257, 870-874, 1492-1566. Każda księga liczy od kilku do ponad dwustu stron i obejmuje okres kilku, kilkunastu lub kilkudziesięciu lat; zawiera m.in. rubrykę przeznaczoną do wpisania narodowości. W tym miejscu należy poczynić uwagę, że najbardziej przydatne do badań onomastycznych są księgi parafialne, zwłaszcza metryki urodzonych/ochrzczonych. Jednak zamierzeniem przyświecającym temu artykułowi było skupienie uwagi na imionach dyneburskich Polaków, nie zaś katolików. I chociaż rzeczywiście wyznawcami obrządku rzymskokatolickiego w Łatgalii zasadniczo byli Polacy, to jednak taki stan rzeczy nie upoważnia do postawienia bezwzględnego znaku równości między dwiema wspomnianymi grupami. Dla przykładu można podać, że wiernymi obrządku katolickiego była też część Białorusinów. Dane spisu ludności z 1897 r. (*Первая Всеобщая перепись населенія Россійской имперіи, 1897 г. V. Витебская губернія. Тетрадь III (послѣдняя)*, ред. Н.А. Тройницкій, Санкт-Петербургъ 1903, с. 96-97, [в:] https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_v19_rc_1629433/ (10.11.2023)) wskazują, że wśród zamieszkujących na terenie miasta katolików były 294 osoby tej narodowości (jeśli przyjąć za autorami spisu, że przynależność narodowa była określana na podstawie języka ojczystego („по народностямъ на основаніи родного языка"); Ibidem, c. 172-173). Rozbieżne dane statystyczne dotyczą też dyneburskich Polaków i dyneburskich katolików: pierwsi stanowią grupę 11420 osób, drudzy zaś – 13347 osób (Ibidem, c. 3, 74, 76).

[13] Jednostka archiwalna = oddzielna księga meldunkowa. Na ogół do każdego budynku mieszkalnego była przypisana jedna księga, ale w wypadku domów z dużą liczbą mieszkań i/lub lokatorów takich dokumentów mogło być więcej, przy czym nie zawsze kolejna księga stanowiła chronologiczną kontynuację poprzedniej, gdyż nierzadko okresy ich eksploatacji zazębiały się.

[14] O wysokiej reprezentatywności danych źródłowych można zatem mówić w odniesieniu do mieszkańców uwzględnionych ulic. Badania wycinkowe są jednak istotne, gdyż „[o]we cząstkowe analizy stanowią podstawę syntez i służą poznaniu rzeczywistości językowej i tego, co tę rzeczywistość tworzyło

ności, niniejszy tekst ten absolutnie nie pretenduje do studium o lokalnej modzie imienniczej czy tym bardziej do opracowania na temat tendencji ogólnosystemowych w zasobie imion omawianej grupy ludności[15]. Ponieważ jednak nazewnictwo osobowe Polaków na tzw. „dalszych Kresach" pozostawało do chwili obecnej poza należytą uwagą badaczy, praca ta może być punktem wyjścia do przyszłych dociekań onomastycznych w tym zakresie. Dopiero ich wyniki potwierdziłyby uzyskane tu rezultaty albo przyniosłyby inne wnioski.

Celem artykułu, który, jak już zaznaczono wyżej, ma charakter analizy wstępnej (bo opartej na stosunkowo niewielkiej próbie), jest przedstawienie repertuaru i krótka charakterystyka form imion mieszkańców deklarujących narodowość polską w omawianym okresie. Przystępując do interpretacji zebranego materiału wychodzę z założenia, że zasób imienniczy jest składnikiem kultury danego społeczeństwa i źródłem wiedzy o nim. Uwzględnienie udziału szeroko rozumianych czynników kulturowych na system nazewniczy określonej grupy ludności wpłynęło ugruntowanie się w onomastyce podejścia socjolingwistycznego. Taką perspektywę przyjęto również w niniejszym opracowaniu. Odniesienie imion jako wytworów procesów nominacyjnych do kontekstu kulturowego, ich podział według przyjętych wyznaczników kategorialnych (w tym wypadku kryterium genetyczno-językowe), właściwości frekwencyjne, wymagające włączenia instrumentu statystycznego, funkcjonowanie w obiegu społecznym i wariantywność nazewnicza stanowią jedne z głównych komponentów szeroko stosowanej i docenianej – jak pisze Robert Mrózek – metody socjolingwistycznej[16].

Repertuar imienniczy

Imiona używane przez Polaków w ostatnich wiekach wywodzą się z różnych kręgów kulturowych i mają swój źródłosłów w różnych językach. Zasadniczy filar imiennictwa ludności polskiej, bez względu na indywidualne upodobania i poglądy, a także niezależnie od narzucanych odgórnie – w wielu okresach – wzorców społeczno-kulturowych (nierzadko mających podłoże polityczne), tworzą imiona powiązane z tradycją chrześcijańską. Zasób ten uzupełniają słowiańskie imiona rodzime (część z nich weszła do kanonu imion chrześcijańskich), imiona zapożyczone z kultur obcych, niechrześcijańskich, imiona związane z tradycją świecką, tj. zaczerpnięte z mitologii, literatury,

---

i tworzy" (A. Cieślikowa, *O współczesnych słowotwórczych analizach onomastycznych*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003, s. 56).

[15] Należy też zauważyć, że nie wszystkie osoby urodziły się w Dyneburgu lub jego najbliższych okolicach.

[16] R. Mrózek, *Metodologiczno-terminologiczne aspekty rozwoju onomastyki*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003, s. 11-13, 17. Dodajmy, że przedstawienie frekwencji imion, ich analiza od strony etymologicznej oraz charakterystyka osobliwości językowych wyekscerpowanych form należały do najważniejszych zadań badawczych, jakie postawiła przed sobą Zofia Abramowicz w monografii poświęconej imiennictwu białostoczan, usytuowanej właśnie w nurcie socjolingwistycznym (zob. Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (lata 1885-1985)*, Białystok 1993).

a w ostatnich dziesięcioleciach także z radia i telewizji, imiona będące neologizmami nazewniczymi i inne[17]. To przedstawione w wielkim skrócie stwierdzenie dotyczy nie tylko ludności z terenu Polski etnicznej, ale również Polaków, którzy w wyniku wydarzeń historycznych znaleźli się poza jej obszarem. W tym drugim wypadku należy oczywiście brać pod uwagę silniejszy wpływ sąsiadujących, a nierzadko też współistniejących kultur[18].

W zgromadzonym materiale[19] w imiennictwie męskim wyraźnie dominują imiona z obszaru cywilizacji śródziemnomorskiej: semickie (głównie hebrajskie), greckie i łacińskie. W badanym zasobie wystąpiły one w odniesieniu do 537 osób (53% mężczyzn) narodowości polskiej, por.: *Иван / Ivans / Иоанн / Иоанс / Ян / Янис* 123[20], *Иосиф / Иосип / Юзеф / Язеп / Езуп / Иозас / Осип* 59, *Антон / Antons* 50, *Виктор / Викторас / Viktors* 45, *Петр / Пётр / Петро / Пиотр / Петрс* 36, *Александр* 18, *Михаил / Михайл* 18, *Франц / Францишек* 16, *Павел / Pāvels / Павалс* 14, *Викентий / Викеньтий* 9, *Евгений / Евгениюш / Эйжан* 9, *Феликс* 9, *Степан / Стефан* 9, *Леон* 8, *Леонид* 8, *Константин* 7, *Зенон* 6, *Николай* 6, *Героним* 5, *Никодим / Никадим* 5, *Юлиан / Юльян* 5, *Адам* 4, *Анатолий* 4, *Валентин* 4, *Валерий / Valerijs* 4, *Тадеуш / Тадэуш* 4, *Юрий / Юрис / Егор / Ежи* 4, *Виталий* 3, *Марьян / Марян* 3, *Сельвестр / Сильвестр / Сельвестер* 3, *Андрей / Андрюс* 2, *Аполинарий* 2, *Бенедикт / Бенидикт* 2, *Валериян / Валерьян* 2, *Григорий / Гжегож* 2, *Донат* 2, *Игнат / Игнатий* 2, *Ксаверий* 2, *Лонгин* 2, *Люциан* 2, *Роман* 2, *Теофил / Теофилий* 2, *Юлий / Julijs* 2, *Алексей* 1, *Бонифац* 1, *Геннадий* 1, *Доминик / Dominik* 1, *Евграфий* 1, *Изидор* 1, *Кшиштоф* 1, *Лев* 1, *Марк* 1, *Нарциз* 1, *Устин* 1, *Якимс* 1, *Яков* 1. Imiona te są częścią wspólnego w kulturze chrześcijańskiej dziedzictwa imienniczego[21]. W znakomitej większości występują one w systemie imienniczym katolików, prawosławnych i protestantów, choć członkowie tego ostatniego wyznania preferowali antroponimy biblijne ze względu na nieuznawanie kultu świętych oraz z uwagi na przekonanie, że Biblia stanowi jedyne źródło prawdy

---

[17] Por. M. Malec, *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*, Kraków 2001, s. 17-33.

[18] W odniesieniu do Polaków z Łatgalii będzie to oddziaływanie np. nie tylko substratu bałtyckiego, lecz także innych trendów, kulturowo bliższych, ale jednocześnie obcych, bo wynikających z wewnętrznego zróżnicowania w obrębie tradycji chrześcijańskiej i słowiańskiej.

[19] Klasyfikując zebrany materiał inspirowałem się podziałem stosowanym w pracach Marii Malec (M. Malec, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994; Eadem, *Imię w polskiej antroponimii…*), uwzględniającym źródło (motywację kulturową) imienia i jego pochodzenie językowe.

[20] Wszystkie cytowane imiona dotyczą Polaków. Są one zapisane w różnych formach, o czym będzie mowa dalej. Wartości liczbowe podane są wyłącznie w celach porównawczych, co wyraźnie zaznaczam. Pokazują one, ile osób w wyekscerpowanym materiale było identyfikowanych za pomocą danego imienia. Pochodzenie imion ustalam głównie na podstawie opracowań Klāvsa Siliņša (K. Siliņš, *Latviešu personvārdu vārdnīca*, Rīga 1990), Zofii Abramowicz (Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne…*), Marii Malec (M. Malec, *Imiona chrześcijańskie…*), Henryka Frosa i Franciszka Sowy (H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 1-6, Kraków 1997-2007) i Aleksandry Superanskiej (А.В. Суперанская, *Словарь русских личных имён*, Москва 1998).

[21] M. Malec, *Imiona chrześcijańskie…*, s. 17.

i wiary[22]. Tylko pojedyncze imiona (*Франц / Францишек, Ксаверий*) to onimy z kalendarza Kościoła zachodniego. Z kolei *Геннадий, Евграфий, Лев* to imiona typowe dla prawosławia (choć należące do zasobu ogólnochrześcijańskich), a ich obecność w antroponimii miejscowych Polaków najczęściej ma związek z małżeństwami ludności polskiej ze Słowianami wschodnimi.

Stosunkowo często pojawiają się w badanym materiale imiona słowiańskie, identyfikujące 256 osób (25% mężczyzn-Polaków). Przeważnie są to imiona dwuczłonowe: *Станислав / Stanislavs* 74, *Владислав / Vladislavs* 54, *Владимир / Владимйр* 22, *Мечеслав / Мечислав* 21, *Чеслав* 21, *Болеслав / Болис* 16, *Казимер / Каземир / Казимир / Kazimier* 15, *Бронислав / Бронйслав / Bronislavs* 14, *Вацлав / Вячеслав* 11, *Здислав / Здыслав / Сдислав* 4, *Славомир* 3, *Войтех / Войцех* 2, *Богдан* 1, *Женислав* 1, *Збыгнев* 1. Ponadto wystąpiły *Борис* 3, *Вадим* 2, *Лешек / Лех* 1. Tylko część onimów pochodzenia słowiańskiego ma źródło w tradycji chrześcijańskiej (np. *Stanisław, Władysław, Włodzimierz, Kazimierz, Wojciech*), ale – jak pokazują dane statystyczne – właśnie imiona z motywacją religijną[23] cechują się wysoką frekwencją. Uwagę zwraca obecność imion typowych dla Słowian wschodnich, m.in. *Владимир, Вячеслав, Борис*. Często pojawiały się one w rodzinach mieszanych narodowościowo: polsko-rosyjskich lub polsko-białoruskich, czasami polsko-ukraińskich.

Trzecią grupę pod względem frekwencji stanowią imiona germańskie. Ich liczba przewyższa liczbę imion słowiańskich, ale ogólna suma użycia w analizowanym zbiorze jest mniejsza (łącznie 188 osób, tj. 18% mężczyzn), por. *Гендрик / Гендрих / Генрик / Генрих / Хендрик / Хенрик* 28, *Ромуалд / Ромуальд / Ромуальдас* 19, *Леонард / Лионард* 16, *Вильгельм / Вилхельм / Вильгельмин* 12[24], *Алберт / Альберт* 11, *Рикард / Рихорд / Рихард / Рыхард / Ричард / Рычард / Ришард / Рышард* 9, *Алфонс / Альфон / Альфонс* 7, *Роберт* 6, *Адольф / Адолф* 5, *Арнольд / Арнотис* 5, *Валдемар / Волдемар* 3, *Карл* 3, *Рудольф / Рудолф* 3, *Зигмунт / Зыгмунт / Сигизмунд* 2, *Леопольд* 2, *Раймонд / Раймунд* 2, *Фердинанд* 2, *Валтер* 1, *Герард* 1, *Губерт* 1, *Илдефон* 1, *Реинкарт* 1, *Роланд* 1, *Рональд* 1, *Фрицис* 1, *Эрнест* 1, ponadto dwa imiona wywodzące się z jęz. staroangielskiego: *Эдуард / Eduards / Эдвард / Эдварт / Эвард* 38 i *Эдмунд* 1 oraz dwa imiona o rodowodzie skandynawskim:

---

[22] Por. В.Э. Сталтмане, *Латыши*, [в:] *Системы личных имен у народов мира*, ред. М.В. Крюков, Москва 1989, с. 192; E. Majewska, *Imiona ze Starego i Nowego Testamentu w Niemczech i Niderlandach w 19. wieku*, [v:] *19. slovenská onomastická konferencia. Bratislava, 28.-30. apríla 2014. Zborník referátov*, red. I. Valentová, Bratislava 2015, s. 154.

[23] Sformułowań *imiona z motywacją religijną / imiona motywowane religijnie* używam w kontekście ich pochodzenia jako jednostek językowych, w tym wypadku – ich powiązania z nurtem chrześcijańskim, mających źródło w religii chrześcijańskiej. Określenie *motywacja pośrednia* dotyczy natomiast imion żeńskich utworzonych od męskich i motywowanych przez męskie postaci biblijne i świętych (np. *Janina* od *Jan* < św. Jan, *Józefa* od *Józef* < św. Józef).

[24] Imiona *Вильгельм / Вилхельм* i *Вильгельмин* potraktowano jako warianty słowotwórcze. Autorzy leksykonów imion nie odnotowują **Wilhelmin*, jednocześnie wyprowadzają imię żeńskie *Wilhelmina* i *Wilhelma* od *Wilhelm* (zob. W. Janowowa, A. Skarbek, B. Zbijowska, J. Zbiniowska, *Słownik imion*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991, s. 279; H. Fros, F. Sowa, *Księga imion…*, t. 6, s. 126, 128-129).

Эрик 2 i *Олег* 3[25]. Zacytowane onimy, z wyjątkiem kilku (m.in. *Вал(ь)демар, Реинкарт, Рональд*), są motywowane religijnie, święci zaś noszący te imiona odnoszą się do czasów średniowiecza lub okresu nowożytnego i są otoczeni kultem w Kościele zachodnim. Imieniem charakterystycznym dla tradycji ruskiej jest *Олег*.

Mimo że od 2. poł. XIX wieku nastąpił znaczny wzrost popularności imion pochodzenia łotewskiego[26], obecność onimów o proweniencji bałtyckiej jest skromna. W tej grupie znalazło się imię łot. *Миервальдис* 1 (kalka *Fridrich* i *Владимир* (por. łot. *miers* 'pokój' + *valdīt* 'rządzić, panować') oraz dwa imiona litewskie *Витолд / Витольд / Vitolds* 16 i *Олгерт* 1.

Reprezentantem onimów wywodzących się z grupy jęz. ugrofińskich jest *Имант* 1 o rodowodzie liwońskim (*im* 'cud' + *and* 'prezent, dar').

Odnotowane dwukrotnie w dokumentach dyneburskich *Наполеон / Наполион* 2 powstało na gruncie jęz. francuskiego[27]. Wystąpiło też imię *Алегро* 1, obecne w *Słowniku imion rosyjskich*[28] z kwalifikatorem *nowe* i będące zonimizowanym terminem muzycznym pochodzenia włoskiego *allegro* 'szybko, w szybkim tempie'.

Repertuar imion męskich uzupełniają antroponimy (wszystkie z jednokrotnym poświadczeniem) o niejednoznacznej lub nieustalonej genezie: *Айвар* (celt., skand. lub tat.)[29], *Илмар* (fin., est. lub stgerm.)[30], *Лерео* (por. imię *Lerio* – być może od wł. nesonimu (nazwy wyspy) *Lero*[31]; por. też imię ket.[yjskie] *Лёро*[32]), *Покт* (por. imię *Puķīts* < łot. *puķīte* 'kwiatek'[33] lub chak.[askie] imię *Поктаӈ / Поктанг*[34]) oraz *Центело* i *Центуто* (*Центуло* (?); por. *Centello*[35], *Centis*[36]). Należy wziąć pod

---

[25] Wczesne zapożyczenie do języka staroruskiego. Odmienne stanowisko w tej kwestii zajmował m.in. Stanisław Rospond (С. Роспонд, *Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена)*, «Вопросы языкознания» 1965, № 3, с. 4-6, 10, 14-15, 18-19).

[26] Д.Э. Земзаре, *Латышские личные имена*, [в:] *Антропонимика*, ред. В.А. Никонов, А.В. Суперанская, Москва 1970, с. 65.

[27] Zob. Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne…*, s. 418; А.В. Суперанская, *Словарь русских...*, с. 244. Niekiedy przyjmuje się też inną etymologię: łacińską lub grecką (por. np. А.В. Суперанская, *Словарь русских...*, с. 244; А.К. Усціновіч, *Слоўнік асабовых уласных імён*, Мінск 2011, с. 150).

[28] А.В. Суперанская, *Словарь русских...*, с. 110.

[29] Zob. K. Siliņš, *Latviešu personvārdu…*, p. 46, 171; por. Д.Э. Земзаре, *Латышские личные имена…*, с. 67; *Справочник личных имен народов РСФСР*, ред. А.В. Суперанская, Ю.М. Гусев, Москва 1979, с. 129.

[30] K. Siliņš, *Latviešu personvārdu…*, p. 154, 161; Д.Э. Земзаре, *Латышские личные имена…*, с. 67; *Справочник личных имен...*, с. 277; А.В. Суперанская, *Словарь русских...*, с. 195, 338-339. Znane są imiona tatarskie o podobnym brzmieniu: *Ил(ь)бар, Ил(ь)гар, Ил(ь)дар, Ил(ь)мас, Ил(ь)мир, Иль(н)ар*, ponadto krymsko-tatarskie *Ильдар* i *Илмари* (*Справочник личных имен...*, с. 135, 169).

[31] K. Siliņš, *Latviešu personvārdu…*, p. 213.

[32] *Справочник личных имен...*, с. 343.

[33] K. Siliņš, *Latviešu personvārdu…*, p. 265.

[34] *Справочник личных имен...*, с. 59. Por. ros. nazwisko *Поктович*.

[35] K. Siliņš, *Latviešu personvārdu…*, p. 89.

[36] В.Э. Сталтмане, *Латыши…*, с. 193.

uwagę możliwość błędnego odczytu niektórych form, którego przyczyną jest nieprecyzyjność zapisu w badanym źródle.

Imiona z kręgu cywilizacji śródziemnomorskiej wyraźnie dominują w imiennictwie żeńskim (identyfikują 1191 Polek, tj. 80% kobiet tej narodowości). Najliczniej reprezentowane są imiona z motywacją religijną, obecne w kalendarzu chrześcijańskiego Zachodu i Wschodu, por.: *Мария / Marija* 128, *Анна* 107, *Гелена / Елена / Jelena / Хелена / Элена / Хеля* 85, *Валентина* 81, *Регина / Regina* 64, *Вероника / Вэроника / Вераника / Вереника* 45, *Ирена / Ирина* 38, *Юлия / Юля* 37, *София / Зофия / Софья* 31, *Виктория / Вика* 28, *Эмилия / Емилия* 28, *Антонина / Антанида* 27, *Стефания / Стефанида / Степанида* 21[37], *Екатерина / Катрина / Катре* 15, *Александра / Александрина* 14, *Галина* 14, *Луция / Луцыя / Люция* 14, *Анастасия* 13, *Валерия* 13, *Вера* 12, *Анджела / Анжела / Анеля* 11, *Кристина / Крыстына* 10, *Елизавета / Элизавета / Элизобета / Елизабета / Елизовета / Лизавета* 9, *Текля* 9, *Констанция / Костанція* 7, *Лидия* 7, *Магдалена / Магдалина* 7, *Павлина / Паулина* 6, *Ева / Иева / Эва* 5, *Соломея / Салумея* 5, *Надежда* 4, *Агнеса / Агнеша* 3, *Барбара / Варвара* 3, *Евгения / Жения* 3, *Маргарита* 3, *Мелания* 3, *Татьяна* 3, *Агафия / Агафья* 2, *Доната* 2, *Зоя* 2, *Зузанна* 2, *Иоанна / Иохана* 2, *Нина* 2, *Пелагея* 2, *Леонида* 2, *Теофила / Теофилия* 2, *Аполинария / Аполенария* 1, *Зинаида* 1, *Клавдия* 1, *Модеста* 1, *Наталия* 1, *Петронеля* 1, *Цецилия* 1. Kilka z nich to imiona uznawane za typowo prawosławne (*Вера, Надежда, Татьяна, Зоя, Нина, Зинаида*). Pojawiły się one przede wszystkim w rodzinach mieszanych, w których jeden z rodziców był Polakiem, drugi – Rosjaninem, Białorusinem, Ukraińcem, co potwierdzają informacje zawarte w księgach meldunkowych. Wystąpiły też imiona nawiązujące do świętych wyłącznie Kościoła zachodniego. Są to onimy głównie pochodzenia łacińskiego, sporadycznie greckiego lub hebrajskiego: *Аполония / Аполения / Apolonija* 14, *Тереса / Тереза / Тересса / Терезия* 14, *Леокадия* 13, *Розалия* 9, *Фелиция* 9, *Франтишка / Франциска / Францишка / Францыска* 9, *Моника* 7, *Сабина* 6, *Михалина* 5, *Альбина / Албина* 4, *Балбина* 1, *Винцентина* 1, *Комиля* 1, *Уршуля* 1. Większość postaci patronujących tym imionom to święci sprzed 1054 r., a mimo to nie pojawiają się one w dyptychach obrządku prawosławnego. Z drugiej strony, odnotowano imiona z motywacją religijną wyłącznie w tradycji chrześcijaństwa wschodniego: *Раиса* 1, *Тамара* 1. Przy tej okazji warto zaznaczyć, że nie mniej istotny od oficjalnego podziału imion na katolickie (czy raczej katolicko-protestanckie), prawosławne i „uniwersalne" jest ich odbiór społeczny, a więc to, w jaki sposób są one odbierane i kategoryzowane przez miejscową ludność[38].

---

[37] Por. Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne…*, s. 471. Istnieją różne stanowiska, czy imiona te należy traktować jako warianty, choć źródła hagiograficzne opisują prawdopodobnie tę samą postać (zob. np. *Święci Wiktor i Korona*, [w:] *O Biblii, a także o różnych świętych*, [w:] https://biblia-swieci.pl/wiktor.html (05.10.2023); *Мученица Стефанида Дамасская*, [в:] *Православный церковный календарь*, [в:] https://azbyka.ru/days/sv-stefanida-damasskaja (05.10.2023)).

[38] Kwestia dotycząca społecznego odbioru imion mogłaby stanowić przedmiot odrębnych badań.

Wśród imion pochodzenia hebrajskiego, greckiego i łacińskiego odnotowano onimy żeńskie utworzone od męskich, w wypadku których istnienie świętych patronek nie jest dostatecznie poświadczone w literaturze hagiograficznej: *Янина / Яна* 88, *Юзефа / Юзева* 26, *Мариана / Марианна / Марияна / Марьяна / Маряна* 11, *Ленгина / Леонгина 4, Леонтина / Леонтына* 4, *Валериана / Валерианна / Валерияна / Валерянна* 3, *Рената / Раната* 2, *Августина* 1, *Езафата* 1, *Зенона* 1, *Фелициана / Фелицианна* 1, *Филимена* 1, *Флерьяна / Флёрьяна* 1, *Элигия* 1, *Эразма* 1. Ponieważ analogiczne imiona męskie mają swoich świętych patronów, zacytowane antroponimy żeńskie można uznać jako pośrednio motywowane religijnie. Motywację świecką mają imiona łacińskie *Вита* 1 i *Лилия* 9, jak również greckie *Лигия* 1 o rodowodzie mitologicznym, utrwalone w literaturze pięknej.

Grupę słowiańskich imion kobiecych (67 osób, tj. 4%) tworzą zasadniczo onimy utworzone od imion męskich: *Бронислава / Бронйслава* 21[39], *Станислава* 18, *Казимира* 7, *Владислава* 6, *Чеслава* 4, *Мечислава* 2, *Вацлава / Вацслава* 1, *Сдислава* 1. Ponadto wystąpiły imiona: *Светлана* 1 charakterystyczne dla Słowiańszczyzny wschodniej i Bułgarii oraz *Людмила* 6 z motywacją chrześcijańską w Kościele katolickim i prawosławnym.

Rozpatrując imiona germańskie z zachowaną motywacją religijną mamy na uwadze nawiązania przede wszystkim do świętych Kościoła zachodniego: *Ядвига / Едвига / Яадвйга* (!) / *Jadviga* 55, *Аделя / Аделия* 14, *Вильгельмина / Вильгелмина / Вилгельмина* 10, *Гертруда* 7, *Лудвига / Людвига* 5, *Алина* 3, *Аделайда* 1, *Берта* 1, *Ингрида* 1, *Матыльда* 1, *Эмма* 1, *Бригитта / Бригита* 1. Natomiast staroruskie imię *Ольга* 16 (ze skand. *Helga*) jest szeroko rozpowszechnione w tradycji chrześcijańskiego Wschodu. Statystycznie rzadziej wystąpiły żeńskie imiona germańskie religijnie niemotywowane lub motywowane pośrednio: *Леонарда* 6, *Эрика* 6, *Мальвина* 5, *Ивона / Ивонна* 4, *Бернарда* 3, *Ромуальда* 2, *Каролина / Каралина* 2, *Адольфина / Адолфина* 1, *Альфреда* 1, *Венифрида / Венефрида* 1, *Зигфрида* 1, *Эльвина* 1. Ogółem żeńskie imiona pochodzenia germańskiego w badanym materiale identyfikują 149 Polek (10% kobiet tej narodowości).

Niewielką produktywnością odznaczają się onimy proweniencji bałtyckiej. Wśród nich znalazły się głównie imiona pochodzenia litewskiego: *Альдона / Алдона* 3[40], *Бирута* 1, *Гражина* 1, *Данута* 1 – znane jako imiona bohaterek literackich oraz zaczerpnięte z pseudomitologii *Ниёле* 1. Odnotowano tylko jedno imię łotewskie – *Велта* 1 (łot. *velte* ‘hojność, owoc’).

Jako samodzielne jednostki imiennicze wystąpiło kilka form pochodnych innych imion: *Валия* 2 (< *Valentīna, Valerija*), *Грета / Гриета* 2 (< *Margareta*), *Бенита* 1 (< *Benedykta*), *Лиена* 1 (< *Helēna*), *Рита* 1 (< *Margarita*), *Слава* 1 (od imion

[39] W literaturze jest mowa jedynie o błogosławionej o tym imieniu (H. Fros, F. Sowa, *Księga imion…*, t. 1, s. 507-508).

[40] Niekiedy źródeł tego imienia badacze doszukują się w jęz. staropruskim lub jest ono interpretowane jako przekształcona postać im. gr. *Eudocja* (Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne…*, s. 436).

z elementem *-sław-*), *Эрна* 1 (< *Ernesta*). Utrwaleniu się niektórych wariantów jako oddzielnych imion sprzyjało ich występowanie w literaturze pięknej.

Pojawiły się też imiona o niejednoznacznej etymologii. W tej grupie największą produktywnością odznacza się *Ванда* 33, określane – w zależności od źródła – jako polskie, litewskie lub niemieckie. Nieustalone pochodzenie ma też kilka innych imion: *Элеонора / Элеанара / Леонора* 23 (fr., wł. lub hebr.), *Геновефа / Геноэфа / Генавефа / Генувефа / Геноефа* 12 (rom. lub germ.), *Эльвира / Элвира* 6 (hiszp., goc.[kie] lub arab.), *Гермина* 1 (łac. lub germ.), *Иланта / Иолота* 1 (łac., gr., stfr., hiszp. lub germ.). Imiona *Genowefa, Hermina* i *Jolanta* mają motywację religijną w Kościele zachodnim, a pierwsze z nich – również w tradycji prawosławnej.

Kilka imion to zachodnioeuropejskie odpowiedniki: *Жанна* 1 (fr. *Jeanne* 'Joanna') i jego zdrobnienie *Жаннета / Жаннэта / Жената* 3 (fr. *Jeannette*), ponadto: *Луиза* 1 (franc. *Louise* 'Ludwika'), *Элина* 1 (szw. *Elina* 'Helena'). Imię *Илена / Илона* 3 jest węgierskim równoważnikiem *Heleny*.

Zasób imion żeńskich wyekscerpowanych z dokumentów dyneburskich uzupełniają: *Изабелла* 2 (hiszp. odpowiednik *Elżbiety* lub hebr. imię bibl. *Izebel / Jezabel*), *Ада* 1 (hebr. imię bibl. lub jako derywat od *Adelajda, Adela* i in.), *Дина* 1 (hebr. lub arab. imię w wersji pełnej lub skrócona forma imion *Бернардина, Динора* (i in.)) oraz dwa imiona, w wypadku których ustalenie pochodzenia nastręcza trudności: *Альтомина* 1 i *Гужа* 1 (może chodzi o imię *Гута* będące derywatem od *Judīte*)[41].

Przypadki wieloimienności w badanym repertuarze imienniczym nie należały do częstych. Podwójne imię zanotowano u 12 mężczyzn (np. *Антон-Витольд, Эдуард-Валдемар, Бронислав-Иосиф*) i 13 kobiet (np. *Юзефа-Тереса, Крыстына-Ирена, Анна-Ванда*). Było to zatem zjawisko marginalne i pozostające bez większego wpływu na ogólny obraz imiennictwa Polaków. Tylko niektóre sytuacje mogą (choć nie muszą) świadczyć o tym, że zastosowanie dwóch imion miało miejsce w rodzinach etnicznie mieszanych (np. *Леонид-Владислав, Имант-Михаил, Ольга-Станислава*)[42].

Na koniec tej części jeszcze jedna uwaga: powyższe zestawienia frekwencyjne nie uwzględniają 10 onimów męskich i 19 żeńskich, a przyczyną takiego stanu rzeczy jest stwierdzenie użycia odmiennych imion w stosunku do tej samej osoby w różnych zapisach jej personaliów. Osób takich było kilkanaście, por. *Владислав – Владимир, Владислав – Владимер, Вальдемар – Владимир, Леонард – Леон, Леон – Леонид*, *Александра – Аля, Валентина-Хелена – Валерьяна, Вера – Вероника, Ирина – Ирмина, Люциана – Люцилия, Мариана – Мария, Марианна – Мария, Янина – Нина, Ядвига – Янина*. W powyższych przykładach znalazły się imiona różnego pochodzenia, mimo to nie sposób nie zauważyć, że w niektórych „parach" jedno z nich pochodzi z zasobu imion zwyczajowo stosowanych wśród Polaków-katolików

[41] Por. też jid. *Guta* < niem. *Gut* 'dobro' (Ibidem, s. 451).

[42] Odnotowano m.in. zestawienie *Леонид-Лев*, w wypadku którego nasuwa się pytanie, czy rzeczywiście mamy do czynienia z podwójnym imieniem, czy być może jedno imię zostało z jakichś powodów zapisane w dwóch różnych postaciach (*de facto* jako różne imiona). Por. też akapit kolejny.

(np. *Владислав, Леонард, Ирмина, Янина*), drugie zaś należy do grupy neutralnych pod względem narodowościowo-konfesyjnym (np. *Леон, Мария*) albo jest bardziej typowe dla antroponimii ruskiej (np. *Владимир, Вера, Нина*). Chronologia w zapisie poszczególnych imion w danej parze jest różna, wiadomo jednak, że w badanym okresie imiona Polaków podlegały przekształceniom wskutek rusyfikacji[43]. Obecność innych par mogła być wynikiem pomyłki, por. np. *Люциана – Люцилия*, *Ядвига – Янина*, gdzie trudno doszukiwać się umyślnych powodów zmiany imienia.

Imiennictwo a przynależność państwowa

Istotną rolę w kształtowaniu się imiennictwa danego obszaru odgrywają uwarunkowania historyczne i polityczne[44], a do takich z pewnością należą zmiany przynależności państwowej. Zebrany materiał pokazuje[45], że w kontekście tego czynnika fundamentalne przemiany w imiennictwie Polaków nie zachodziły. Dywergencje związane ze wzrostem lub spadkiem popularności oddzielnych onimów (lub ich grup uwzględniających pochodzenie) miały miejsce tylko w pewnym stopniu. Na przykład udział imion słowiańskich typowych dla kalendarza Kościoła zachodniego w systemie nazewniczym miejscowych Polaków kształtuje się w sposób następujący: wśród mężczyzn urodzonych do roku 1918 (Imperium Rosyjskie) onimy te stanowią 24,6% wszystkich nadań, w grupie urodzonych w latach 1919-1940 (I Republika Łotewska) – 21,3%, wśród urodzonych zaś po 1940 roku (Łotewska SRR)[46] – 21,0%. Odsetek słowiańskich imion żeńskich jest następujący: kobiety urodzone do 1918 r. – 4,1%, w latach 1919-1940 – 5,3%, po 1940 r. – 2,4%[47]. Zauważalne są pewne różnice w zakresie męskich imion germańskich[48]. Względem okresu carskiego (urodzeni do 1918 r. – 10,9%) odsetek tych imion zwiększył się niemal dwukrotnie w latach 1919-1940 (19,2%) i utrzymał się w czasach sowieckich (tj. po 1940 r. – 23,3%). Jednak wśród imion żeńskich pochodzenia germańskiego[49] wartości procentowe są wyraźnie zbliżone: kobiety urodzone do 1918 r. – 10,1%, w latach 1919-1940 – 9,3%, po

[43] Można też brać pod rozwagę inne czynniki. Na przykład obecność „pary" *Marianna – Maria* mogła wynikać z tabu kulturowego nakazującego do XX w. zastępować imię Matki Boskiej imieniem *Marianna*, z kolei *Nina* może być postrzegane jako zdrobnienie *Janiny*, *Leon – Leonida* itp.

[44] Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne…*, s. 368.

[45] Cząstkowy charakter zgromadzonego materiału nie upoważnia do dokonywania konkluzji generalizujących. Mimo to warto, moim zdaniem, poczynić pewne spostrzeżenia, opierając się na zbiorze dostępnych danych antroponimicznych.

[46] Nie wyodrębniam w tym miejscu okresu okupacji niemieckiej lat 1941-1944 (i kilkumiesięcznego okresu w roku 1918) uznając go za zbyt krótki do zaistnienia istotnych zmian w systemie imienniczym.

[47] Jako jedną z przyczyn dysproporcji między odsetkiem słowiańskich imion męskich i żeńskich można wskazać ich popularność w zestawieniach ogólnych. Np. imiona *Stanisław* i *Władysław* zajmują odpowiednio 2. i 4. miejsce pod względem frekwencji w zbiorze męskim, natomiast dwa najczęściej odnotowane imiona kobiece *Bronisława* i *Stanisława* znajdują się poza pierwszą dziesiątką w imiennictwie żeńskim.

[48] Bez imienia *Oleg*.

[49] Bez imienia *Olga*.

1940 r. – 9,8%. W różny sposób opisywana korelacja wpłynęła na produktywność oddzielnych imion. Popularne wśród mężczyzn urodzonych do 1918 roku *Антон* (7,4% sumy użyć imion męskich) odnotowuje spadek w latach 1919-1940 (5,1%) i, przede wszystkim, w okresie po 1940 r. (1,0%). Z kolei *Владимир*, charakterystyczne wśród ludności prawosławnej (ruskiej), pozostaje na podobnym poziomie w dwóch pierwszych okresach (do 1918 – 1,8%, 1919-1940 – 1,9%), ale już w epoce radzieckiej jego odsetek jest nieco wyższy (3,3%). Typowe dla tradycji wschodniosłowiańskiej imię *Вера* notuje spadek w okresie niepodległości Łotwy (0,4%) względem epoki poprzedniej (1,2%), by następnie nieznacznie wzrosnąć w okresie ZSRR (0,8%). Wykorzystywane w środowisku Polaków-katolików imiona *Аделя*, *Юзефа* i *Анеля* były najbardziej popularne w czasach carskich (odpowiednio 2,3%, 2,7% i 1,6%), w kolejnych dwóch okresach częstotliwość ich użycia spada (w latach 1919-1940 – 0,1%, 1,5%, 0%; po 1940 r. – 0%, 0,4% i 0%[50]). Już ten bardzo fragmentaryczny ogląd pokazuje, że przynależność państwowa (w kontekście roku urodzenia danej osoby) nie była czynnikiem, który w sposób decydujący przełożył się na ogólny obraz imiennictwa Polaków dyneburskich. Z pewnością nie można też mówić o całkowitej marginalizacji tej determinanty. Przypuszczalnie dalsze badania, uwzględniające dodatkowo wpływ innych okoliczności (m.in. tradycji rodzinnych), pozwoliłyby na wyciągnięcie bardziej jednoznacznych i miarodajnych wniosków.

Formy językowe imion

W latach istnienia Łotewskiej SRR językami urzędowymi były – przynajmniej formalnie – łotewski i rosyjski, jednak zapis imion w języku łotewskim z użyciem alfabetu łacińskiego pojawia się sporadycznie[51]. W wyekscerpowanym zbiorze odnotowano zaledwie 20 przykładów tego typu, np. *Bronislavs, Vitolds, Jelena, Regina.*

Przechodząc do zagadnienia rejestracji imion Polaków uwzględniającej normy i zasady języka rosyjskiego, należy zauważyć, że część z nich ma postać brzmieniową identyczną w polszczyźnie i ruszczyźnie lub tylko minimalnie zróżnicowaną z powodu osobliwości fonetycznych każdego z tych języków. Cechą różnicującą może być niekiedy akcent. W tej grupie znalazły się onimy z kręgu cywilizacji śródziemnomorskiej, w większości obecne w systemie imienniczym polskim i rosyjskim, por. *Адам, Виктор, Леон, Роман, Александра, Анна, Антонина, Виктория, Наталия, Нина, Тамара, Эмилия,* jak też imiona ukształtowane na gruncie słowiańskim: *Богдан, Болеслав, Бронислав, Славомир, Станислав, Бронислава, Станислава, Чеслава,* germańskim: *Адольф, Альберт, Альфонс, Арнольд, Леонард, Ромуальд, Рудольф / Рудолф*[52],

[50] Pojawia się jednokrotnie w postaci *Анжела*.

[51] Sama struktura domowej księgi meldunkowej (strona tytułowa, instrukcja, nagłówki rubryk itd.) była przygotowana w dwóch tych językach.

[52] W parze *Рудольф – Рудолф* poprawne są obie formy, ponieważ pierwsza z nich jest adaptacją imienia w jęz. niem. *Rudolf*, druga – w ang. *Rudolf, Rudolph*, podobnie *Эльвира* – z hiszp. i *Элвира* – z ang. (zob. Р.С. Гиляревский, Б.А. Старостин, *Иностранные имена и названия в русском*

Гертруда, Леонарда, Ромуальда, Эмма, Ядвига i imiona pochodzenia bałtyckiego: *Альдона, Гражина, Данута.*

Większość imion zapisywano, stosując rosyjskojęzyczne odpowiedniki, np. *Александр, Алексей, Анатолий, Андрей, Антон, Валентин, Валерий, Викентий, Владимир, Владислав, Григорий, Евгений, Иван, Иосиф, Карл, Марк, Михаил, Сигизмунд, Степан, Фердинанд, Франц, Эдуард, Агафия, Анастасия, Варвара, Валентина, Владислава, Галина, Елена, Ева, Екатерина, Ирина, Маргарита, Мария, Мечислава, Пелагея, София / Софья.*

Poświadczony jest też szereg wariantów oddających w pełni fonetykę polszczyzny lub wskazujących na mniej lub bardziej udane próby zachowania formy polskiej: *Бонифац, Войцех, Гжегож, Ежи, Зыгмунт / Зигмунт, Кшиштоф, Лешек / Лех, Нарциз, Рышард, Тадеуш / Тадэуш, Теофил, Францишек, Эдвард / Эдварт, Эрнест*, *Юзеф, Ян*[53], *Барбара, Вэроника, Зофия, Зузанна, Ирена, Крыстына, Леонтына, Луция / Луцыя, Магдалена, Матыльда, Паулина, Петронеля, Текля, Теофила, Уршуля, Францишка, Цецилия, Эва, Юзефа*. Zwracają uwagę przede wszystkim onimy mające rosyjskie odpowiedniki, aczkolwiek zanotowane – jak można przypuszczać, celowo – w brzmieniu polskim lub w różnym stopniu spolonizowanym. Nie jest wykluczone, że przykłady te ilustrują działanie odwrotne, tj. próbę rusyfikacji imion zgłaszanych w wariantach z fonetyką polską, por. np. *Евгениюш, Сельвестер, Теофилий, Теофилия*. Do form zruszczonych można też zaliczyć kilka innych przykładów imion, nietradycyjnych dla imiennictwa wschodniosłowiańskiego: *Войтех, Винцентина, Франтишка*.

Niektóre imiona były zapisywane w brzmieniu łotewskim. Poza imionami, które zachowały postać przyjętą w tym języku z oczywistych względów (brak odpowiedników w innych językach, np. *Ниёле*), zanotowano formy typu *Андрюс, Арнотис, Болис, Викторас, Иоанс, Иозас, Павалс, Петрс, Ромуальдас, Фрицис, Эйжан, Юрис, Якимс, Янис, Катре* oraz rozpowszechniony na Łotwie wariant *Язеп*, częściowo zeslawizowany wskutek redukcji finalnego *-s* (por. *Jāzeps*)[54].

Pojawiły się odmianki z obocznościami samogłoskowymi, np. *Бенидикт* (*е : и*), *Вельгельм* (*и : е*), *Каземир* (*и : е*), *Лионард* (*е : и*), *Мечеслав* (*е : и*), *Наполион* (*е : и*); *Аполенария* (*и : е*), *Вереника* (*о : е*), *Комиля* (*а : о*), *Раната* (*е : а*), *Салумея* (*о : у*). Jako że cechy regionalno-gwarowe mogą przenikać do oficjalnej dokumentacji[55], możliwe jest, że niektóre z tych imion to formy faktycznie używane w lokalnym mikrosystemie nazewniczym. Inną przyczyną dostrzeżonych substytucji mogła być

тексте. Справочник, Москва 1978, с. 70-71, 136; А.В. Суперанская, *Словарь русских...*, с. 442).

[53] Imię *Ян* to forma literacka również w jęz. białoruskim (А.К. Усціновіч, *Слоўнік асабовых...*, с. 229).

[54] Forma *Язэп* jest znana w antroponimii białoruskiej (М.В. Бірыла, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск 1966, с. 89).

[55] H. Karaś, *Uwagi o polskich inskrypcjach...*, s. 103-105.

niewystarczająca kompetencja językowa osób dokonujących wpisu, niska jakość ich wykształcenia i ogólnej erudycji.

W wariantach *Никадим, Вераника, Каралина* obserwuje się utrwalenie na piśmie wymowy nieakcentowanego *[o]* lub wpływ języka białoruskiego (akanie). Poświadczone są imiona, w których dokonano dodania głosek, np. *Вацслава, Гриета, Тересса*, lub ich opuszczenia, np. *Эвард, Иланта*. Wiele imion zanotowano w formach z nieuzasadnioną dyspalatalizacją *[l']*, a – co za tym idzie – w wersjach, które nie odpowiadają zasadom ortografii języka rosyjskiego: *Адолф, Алберт, Алфонс, Валдемар / Волдемар, Валтер, Витолд, Илмар, Олгерт, Ромуалд, Адолфина, Албина, Алдона, Балбина, Вильгелмина, Вилгельмина, Лудвига.* Proces ten dotyczył też innych spółgłosek, np. *[b]* i *[d]*: *Збыгнев*[56] (por. im. w jęz. pol. *Zbysław, Zbych*), *Здыслав*.

W różny sposób była transponowana spółgłoska tylnojęzykowa szczelinowa *[h]*: przez *[г]* lub *[x]*, por. *Генрик – Хенрик*, *Гелена – Хелена*, ponadto: *Вилхельм, Хеля, Героним, Губерт* itd. Niejednakowo zapisywano połączenia głosek, np. *[lo]*: *Илена – Илона*.

Podsumowanie

Krótka charakterystyka materiału onimicznego pozwala wysunąć wniosek, że w środowisku Polaków dyneburskich wyraźnie przeważały, niezależnie od genezy językowej, imiona z motywacją religijną. Można ponadto stwierdzić, że rezerwuar wyekscerpowanych z bazy źródłowej imion wykazuje dużą zbieżność z zasobem imion, używanych w XX wieku w Polsce[57]. Pod względem użytych form najliczniej reprezentowane są ekwiwalenty rosyjskie, choć istotna jest obecność wariantów w brzmieniu polskim, akcentujących przynależność narodową nosicieli. Natomiast na zachowanie lokalnego kolorytu wpływa występowanie form łotewskich, (nielicznych) białoruskich i odmianek z substytucją samogłoskową. Wiele imion cechuje się wariantywnością, np. *Генрих / Генрик / Гендрик / Хенрик / Гендрих / Хендрик, Ришард / Рихард / Рикард / Рихорд / Рыхард / Ричард / Рычард, Елизавета / Элизавета / Элизобета / Елизабета / Елизовета / Лизавета, Геновефа / Геноэфа / Генавефа / Генувефа / Геноефа, Мариана / Марианна / Марияна / Марьяна / Маряна* itd. Intryguje przede wszystkim współistnienie w danym zestawie imion nacechowanych narodowościowo (polskich, rosyjskich, łotewskich, białoruskich), por. *Иосиф / Язеп / Осип / Юзеф / Иосип / Езуп / Иозас, Иван / Янис / Ян / Иоанн / Иоанс / Ivans.* Można byłoby sądzić, że zastosowanie odmiennych form tego samego imienia miało na celu podkreślenie przynależności etnicznej jego nosiciela, gdyby jednak nie fakt, że wszystkie wpisy dotyczą Polaków. Taka sytuacja może być świadectwem niejednorodności narodowościowej społeczności polskiej Dyneburga. Na terytorium etnicznie

[56] Forma ta, co ciekawe, nawiązuje do pierwotnej (i właściwej) postaci *Zbygniew*. Wariant *Zbigniew*, który utrwalił się w polszczyźnie współczesnej, jest wynikiem zniekształcenia.

[57] Zob. np. M. Malec, *Imię w polskiej antroponimii…*

zróżnicowanym, na którym ludność jest od pokoleń mieszana, deklarowana przynależność narodowa bywa zmienna, w związku z czym imiona (również w kontekście ich formy językowej) nierzadko otrzymuje się po krewnych lub powinowatych innej narodowości. Omawiana oboczność ma też miejsce w odniesieniu do danych personalnych jednej i tej samej osoby (np. *Юзеф – Иосиф, Язеп – Иосиф, Ян – Янис, Ян – Иван, Пиотр – Петр, Стефания – Стефанида / Степанида*). Źródeł tego zjawiska przypuszczalnie należy upatrywać w zabiegach administracyjnych (rusyfikacja) lub mających inne podłoże o charakterze tożsamościowym widzianym z perspektywy nosiciela imienia lub osoby dokonującej wpisu.

References

Abramowicz Z., *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (lata 1885-1985)*, Białystok 1993.

Biryla M.V., *Byelaruskaya antrapanimiya. Ulasnyya imyony, imyony-myanushki, imyony pa bats'ku, prozvishchy*, Minsk 1966.

Cieślikowa A., *O współczesnych słowotwórczych analizach onomastycznych*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003.

Engelking A., Golachowska E., Zielińska A., *Tożsamość, język, pamięć w sytuacji pogranicza. Uwagi wprowadzające*, [w:] *Tożsamość – język – rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, red. A. Engelking, E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa 2008.

Fros H., Sowa F., *Księga imion i świętych*, t. 1-6, Kraków 1997-2007.

Gilyarevskiy R.S., Starostin B.A., *Inostrannyye imena i nazvaniya v russkom tekste. Spravochnik*, Moskva 1978.

Golachowska E., Ostrówka M., *Polish language of the Polish minority in Daugavpils, Latvia. Comparative analysis of two idiolects*, „Multilingua" 2023, No. 42 (3).

Jankowiak M., *Wielonarodowość i wielokulturowość Łatgalii w aspekcie społecznym i historycznym*, [w:] *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, red. J. Mędelska, Z. Sawaniewska-Mochowa, Bydgoszcz 2010.

Janowowa W., Skarbek A., Zbijowska B., Zbiniowska J., *Słownik imion*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.

Jekabson E., *Stosunki polsko-łotewskie na przestrzeni dziejów*, [w:] *Polacy na Łotwie*, red. E. Walewander, Lublin 1993.

Karaś H., *Język polski na Łotwie*, [w:] *Język polski poza granicami kraju*, red. S. Dubisz, Opole 1997.

Karaś H., *Uwagi o polskich inskrypcjach nagrobnych na Litwie*, [w:] *Nekropolie jako znak kultury pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego*, red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, L. Frolak, Lublin 2011.

Kolbuszewski J., *Polacy na Łotwie. Historia i współczesność. Zarys problematyki*, [w:] *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak i in., Wrocław – Warszawa – Kraków 1992.

Kuņicka K., *Polacy i język polski w Łatgalii / Poļi un poļu valoda Latgalē*, Daugavpils 2020.

Kurczewski J., *Wstęp*, [w:] *Polacy nad Dźwiną*, red. J. Kurczewski, M. Fuszara, Warszawa 2009.

Majewska E., *Imiona ze Starego i Nowego Testamentu w Niemczech i Niderlandach w 19. wieku*, [v:] *19. slovenská onomastická konferencia. Bratislava, 28.-30. apríla 2014. Zborník referátov*, red. I. Valentová, Bratislava 2015.

Malec M., *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*, Kraków 2001.

Malec M., *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994.

Manteuffel G., *Poļu Inflantija / Inflanty Polskie*, Rīga 1879 [2020].

Mrózek R., *Metodologiczno-terminologiczne aspekty rozwoju onomastyki*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn 2003.

Muchenitsa Stefanida Damasskaya, [v:] *Pravoslavnyy tserkovnyy kalendar'*, [v:] https://azbyka.ru/days/sv-stefanida-damasskaja.

Ostrówka M., *Napisy nagrobne w Rzeżycy i Krasławiu (Łotwa) jako przykład koegzystencji kultur i języków w Łatgalii*, „Acta Baltico-Slavica" 2014, nr 38.

Ostrówka M., *Polsko-łotewskie związki historyczne, kulturowe i językowe w przeszłości i obecnie*, [w:] *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, red. J. Mędelska, Z. Sawaniewska-Mochowa, Bydgoszcz 2010.

Ostrówka M., *Regiolekt polski na Łotwie*, „Biuletyn PTJ" 2005, nr 61.

Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. V. Vitebskaya guberniya. Tetrad' III (poslednyaya), red. N.A. Troynitskiy, Sankt-Peterburg" 1903, [v:] https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_v19_rc_1629433/.

Rospond S., *Struktura i klassifikatsiya drevnevostochnoslavyanskikh antroponimov (imena)*, «Voprosy yazykoznaniya» 1965, № 3.

Siliņš K., *Latviešu personvārdu vārdnīca*, Rīga 1990.

Spravochnik lichnykh imen narodov RSFSR, red. A.V. Superanskaya, Yu.M. Gusev, Moskva 1979.

Staltmane V.E., *Latyshi*, [v:] *Sistemy lichnykh imen u narodov mira*, red. M.V. Kryukov, Moskva 1989.

Superanskaya A.V., *Slovar' russkikh lichnykh imen*, Moskva 1998.

Święci Wiktor i Korona, [w:] *O Biblii, a także o różnych świętych*, [w:] https://biblia-swieci.pl/wiktor.html.

Ustsinovich A.K., *Slownik asabovykh ulasnykh imyon*, Minsk 2011.

Zawisza R., *Odczytanie cmentarza. Współczesne inskrypcje nagrobkowe w okolicach Dyneburga na Łotwie jako inspiracja do badań nad kulturą pogranicza*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona*, red. J. Adamowski, K. Smyk, Lublin 2013.

Zemzare D.E., *Latyshskiye lichnyye imena*, [v:] *Antroponimika*, red. V.A. Nikonov, A.V. Superanskaya, Moskva 1970.

NOTA O AUTORZE

Michał Mordań – dr, Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Slawistycznego. **Ważniejsze publikacje: monografia:** *Chrześcijańskie dziedzictwo imiennicze utrwalone w nazwiskach mieszkańców Bielska Podlaskiego, Hajnówki i Siemiatycz*, Białystok 2019. **Artykuły:** *Świat roślin w leksyce gwarowej na pograniczu polsko-białoruskim (na materiale „Słownika gwary bielsko-podlaszskiej")*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 2020, nr 55, s. 1-25; *Запись в русскоязычной метрической книге XIX века «О родившихся» в аспекте текстологических и кодикологических исследований*, „Slavia Orientalis" 2021, t. LXX, nr 4, s. 851-872 (we współaut. z P.A. Owsińskim); *Особенности образования и употребления отчеств в православном приходе в Райске на Подляшье в конце XIX века*, «Вопросы ономастики» 2022, т. 19, № 3; с. 158-176; *Imiona odojcowskie w metrykach parafii prawosławnej w Białowieży na przełomie XIX i XX wieku*, „Przegląd Rusycystyczny" 2023, nr 4 (184), s. 214-237.

ORCID: 0000-0002-5709-3469
Email: m.mordan@uwb.edu.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152646

Надія Бойко (Nadiya Boyko)
Ніжин, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Людмила Коткова (Liudmyla Kotkova)
Чернігів, Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ЕМОТИВНОГО КОНЦЕПТУ *ЛЮБОВ / КОХАННЯ* В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СЕРГІЯ ЖАДАНА

The Objectivation of the Emotional Concept of *Love / Romantic Love* in the Poetic World Image of Serhii Zhadan

ABSTRACT: The article traces Ukrainian and foreign linguists' views on the concept from the standpoint of the linguo-cultural approach to its study; correlations of linguo-cultural and artistic (poetic) concepts are characterized; it is stated that the poetic concept of love/romantic love belongs to the dominant and determining existential motivators of human behaviour. It was revealed that in S. Zhadan's poetic image of the world, complexes of hierarchical sensory values are built, which form the basis of the author's choice, his personal views on the inner world and the models of behaviour within it. A set of individually motivated values and virtues models a generalized image of the concept of love/romantic love, in which the intentions and psycho-emotional sphere of the lyrical Self, its internal reflections, are accumulated. It has been established that the contexts in the author's idiostyle, where we observe the use of intensifiers of the poetic concept of love/romantic love for the objectification of the positive-evaluative psycho-emotional states of the lyrical Self (lexemes of happiness, joy, satisfaction, affection, bliss, pleasure, portrait strokes, details of a beloved woman, etc.), are single. At the same time, we trace the dominance of the objectifiers of the analyzed artistic concept through the prism of negative-evaluative psycho-emotional manifestations of the lyrical Self, the use of direct or figurative designations of the concept of love/romantic love as an extinguished feeling, experience, suffering, misunderstanding between lovers; as well as through the prism of the gender opposition she-he, the emotional and axiological opposition smoke-ray, the contrasting axiological reactions of lovers, the negative self-esteem of the lyrical Self, etc.

KEYWORDS: concept, idiolect, love/romantic love, poetic image of the world, Serhii Zhadan

Copyright © 2024. Надія Бойко. Людмила Коткова. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

Вступ

Національна мова постає акумулятором не лише культурних і соціальних цінностей її носіїв, історичних подій, ментальних виявів, звичаїв, переконань тощо, а й почуттєвої, внутрішньої сфери людини. Активними виразниками психоемоційних тональностей людини, її аксіологічних вимірів є лексична та фразеологічна системи. Семантика цих вербальних засобів виявляє постійні зв'язки з внутрішньою сферою людини, ментальними інтенціями народу, стає основою для формування художніх картин світу, етноконотованих мовних одиниць, які розглядають як концепти, складники концептосфери[1].

Активізацію наукового студіювання різних концептів, психоемоційних, ментальних знань про фрагменти довкілля та дослідження механізмів їхньої об'єктивації в художніх текстах мовознавці пояснюють пріоритетністю в сучасній лінгвістиці вивчення «особливостей мовної концептуалізації культурного простору через концепти»[2].

Метою студії є аналіз засобів об'єктивації емотивного концепту **любов / кохання** як виявів авторських інтенцій у поетичній картині світу Сергія Жадана.

Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) простежити погляди на концепт із позицій лінгвокультурного підходу до його вивчення; 2) схарактеризувати кореляції лінгвокультурного й художнього (поетичного) концептів; 3) визначити специфіку та домінантні засоби об'єктивації емотивного концепту **любов / кохання** в поетичній картині світу С. Жадана.

Методології та методи дослідження

У статті, уналежненій до лінгвоконцептологічного річища сучасних мовознавчих досліджень, основними методологійними принципами наукової парадигми визначено антропоцентризм, експланаторність, експансіонізм і функціоналізм. Методологійний принцип антропоцентризму в розвідці належить до базових, визначальних, оскільки увага зосереджена на лінгвокультурологічних параметрах концепту, на характеристиці художнього концепту як комплексного феномену, що поєднує загальнонаціональні й індивідуально-авторські емотивно-оцінні семантичні плани, що відбивається в їхній об'єктивації в межах художнього контексту, самобутності ословлювання концепту. Автор визначає та формує специфіку, характер своєї поетичної картини світу, репрезентує її.

Методологійний принцип експланаторності передбачає поєднання індуктивного та дедуктивного методів аналізу мовленнєвих фактів, він пов'язаний із залученням до аналізу соціокультурних і емоційно-психологічних чинників, по-

---

[1] J. Bartmiński, *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej*, [w:] *Tekst. Problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin 1998.

[2] Т. Вільчинська, *Концетуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII-XVIII ст.*, Тернопіль 2008, с. 299.

яснення засобів і способів їх художньої об'єктивації, що уможливлює диференціацію мовної і поетичної картини світу автора, двох її варіантів.

Принцип експансіонізму характеризує роботу через залучення інтегрального, міждисциплінарного підходу до аналізу проблеми об'єктивації емотивного концепту в поетичній картині світу митця, передбачає виконання завдань на межі лінгвістики і психології, лінгвістики і культурології, лінгвістики і когнітивістики тощо.

Методологійний принцип функціоналізму в статті забезпечив аналіз функційного потенціалу лексичних і фразеологічних одиниць, природи контекстуально зумовлених мовленнєвих явищ, породження нових семантичних планів, фактів узаємодії мовних одиниць різних рівнів, зіткнення різностильових (різносистемних, різночасових тощо) елементів в одному висловленні, уживання узуально нейтральних лексичних одиниць у нетиповій для них функції – функції контекстуальних конотативів (емотивів, експресивів, асоціативів, символьних номінацій тощо).

У процесі дослідження використано комплекс методів і методик, обрання яких визначили предмет наукового аналізу та завдання. Із метою визначити ключові поняття емотивно-оцінної семантики вербалізаторів концепту **любов / кохання** здійснено системний огляд мовознавчої наукової літератури, присвяченої концептології, емотивно-аксіологічним значеннєвим планам лексичних і фразеологічних одиниць як об'єктиваторам аналізованого концепту, етнолінгвістичному аналізові семантики лексем і фразем на позначення емоційних станів і реакцій, функційних виявів їх реалізації. Домінантні наукові положення узагальнено на підставі інтегративного й міждисциплінарного підходів до аналізу емотивно-аксіологічної семантики концепту **любов / кохання** та в контексті об'єктивації емоційних станів і реакцій ліричного Я.

Під час аналізу використано метод лінгвістичного спостереження – для визначення емотивно маркованих контекстів, оцінної семантики та способів об'єктивації емотивно-аксіологічних семантичних планів концепту **любов / кохання**; наявності їх фіксації в лексико- та фразеографічних працях, систематизації, класифікації й інтерпретації як виявів внутрішнього світу ліричного Я в поетичній картині світу автора; метод **дефініційного аналізу**, що передбачає виявлення: 1) складу лексем і фразем, які експлікують психоемоційні семантичні плани та містять інформацію про емоційні реакції та стани людини в їхньому словниковому тлумаченні; 2) комплексів ієрархізованих почуттєвих цінностей, які складають основу вибору автора, його особистих поглядів на внутрішній світ і моделі поведінки в ньому із лексикографічно фіксованими чи нефіксованими емосемами й аксіосемами у своїх семантичних структурах; 3) компонентного складу семантичних структур лексем і фразем, що в контексті виявляють спроможність експліцитної чи імпліцитної актуалізації емотивно-аксіологічних семантичних планів позитивно- чи негативнооцінних маніфестацій; **описовий** метод (для характеристики специфіки мотивації й об'єктивації емотивно-аксіологічних семантичних планів лексем і фразем на позначення внутрішнього стану людини); метод **компонентного** аналізу (для виявлення специфіки

семантичних структур лексем і фразем, що набувають емотивних та оцінних семантичних планів унаслідок активізації периферійних сем в окремому контексті, у конкретній мовленнєвій ситуації); метод **контекстного** аналізу (для визначення способів моделювання емотивно-аксіологічних семантичних планів лексем і фразем унаслідок нових поєднань і зв'язків, несподіваних зіткнень слів різних темпоральних, стильових і стилістичних рангів із низкою їхніх асоціативних зв'язків.

Лінгвокультурологічні параметри концепту

Мовознавці тлумачать концепт як абстрактну одиницю, належну до ментального рівня. Концепти спроможні «розростатися і збагачуватися завдяки індивідуальному емоційному і культурному досвіду носіїв мови, що спричиняє їхню еластичність, нестійкість і рухомість»[3].

З опертям на положення когнітивної лінгвістики пояснює цей термін Михайло Кочерган, акцентуючи, що концепти належать до «ментальних або психічних ресурсів свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини»; це «оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відображеної в мозку людини». Концепти поєднують відомості про те, що «індивід знає, припускає, думає, уявляє про об'єкти світу»[4].

Виразною ознакою концептів уважають універсальне поєднання інформації про фрагменти навколишнього світу та ставлення до них. Обидва підходи до аналізу концепту – лінгвокогнітивний чи лінгвокультурологічний – передбачають низку характеристик його властивостей. Проте в кінцевому підсумку домінантною ознакою концепту лінгвісти вважають його «певне ідеальне начало (знання, інформація, психіка, ментальність) – своєрідний енергетичний ореол, що перекидає місток між мовою й національним світосприйняттям»[5].

Анатолій Загнітко характеризує концепти як «ментальні утворення, основним виявом яких постають збережувані в людській пам'яті в тих чи інших стереотипах усвідомлювано-типізовані фрагменти досвіду, що уможливлює передання інформації про них іншим»[6].

Олена Селіванова зосереджує увагу на конструктивних підходах до вирішення проблеми структури концепту. Дослідниця акцентує на тому, що структура концептів не належить до сталих величин, а може змінюватися в про-

---

[3] М. Скаб, *Концептуалізація сакральної сфери в українській мові.* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Київ: НАН України, Інститут української мови 2009, с. 5-6.

[4] М. Кочерган, *Основи зіставного мовознавства*, Київ 2006, с. 365.

[5] А. Приходько, *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*, Запоріжжя 2008, с. 49.

[6] А. Загнітко, *Класифікаційні типології концептів*, «Лінгвістичні студії» 2010, вип. 21, с. 16.

цесі функціонування, взаємодії з іншими ментальними конструктами; що «принцип дифузності концептів зумовлений намаганням відокремити мовне як структуроване й концептуальне як розмите та невизначене в пізнавальних процесах»[7].

В українській лінгвоконцептології простежено домінування не лінгвокогнітивного підходу до аналізу концептів, а «духовно-менталістського» (лінгвокультурного), що передбачає усвідомлення сутності й природи кожного концепту, спонукає до його вивчення насамперед як культурно й етноспецифічно детермінованої сутності[8].

На позначення ментально маркованих і культурно значущих феноменів у лінгвальному арсеналі наявна низка термінів: **мовно-естетичні знаки національної культури** (Світлана Єрмоленко), **етнокультурний концепт**, **знак етнокультури** (Віталій Жайворонок); **базовий культурний концепт**, **ключовий культурний концепт** (Анна Вежбицька); **ментальний прообраз** (Михайло Кочерган); **духовні концепти**, **духовно-культурні концепти** (Віталій Кононенко); **етноконцепт** (Олена Селіванова); **багатовимірне ментальне утворення**, **глобальна одиниця мисленнєвої діяльності** (Анатолій Загнітко); **ключове слово культури** (Ірина Голубовська); **ментальне утворення** (Тетяна Вільчинська); **культурно значущий концепт** (Олена Левченко); **лінгвоментальна категорія** (Костянтин Голобородько) та ін.

Зважаючи на пріоритетність підходу до аналізу концепту, коригується його осмислення та тлумачення. Дослідження на основі лінгвокультурного підходу до характеристики тих чи інших концептів, висвітлення концептосфери актуалізують проблеми взаємодії мови особистості й культури, мови й почуттєвої сфери, необхідність комплексного вивчення концептів як складників української ментальності та їхніх об'єктиваторів у творчості художників слова.

Аналіз поетичного дискурсу із позицій лінгвоментального підходу до студіювання семантичних планів концептів передбачає виявлення взаємодії людини зі світом емоцій на основі генетично й культурно засвоєних знань, людського досвіду загалом; взаємозв'язків ментально й особисто значущих сутностей; рис індивідуального й колективного осмислення фрагментів довкілля; поєднання багатовимірності людської свідомості й психоментальних сутностей; обов'язковості постійних змін в індивідуальній та колективній людській пам'яті щодо аксіологічних та емоційно-психологічних характеристик й оцінок фрагментів довкілля, оскільки «у широкому сенсі, усі концепти людини постають культурними, а у вужчому – поведінкові, оцінні, естетичні та інші норми визначають саме культурні концепти»[9].

---

[7] О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава – Київ 2008, с. 417.

[8] І. Голубовська, *Лінгвокультурні концепти у мовній картині світу українського етносу в XX-XXI століттях жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі*, ред. А. Архангельська, Оломоуц 2016, с. 77.

[9] А. Загнітко, *Класифікаційні типології...*, с. 18.

У художньому дискурсі концептосферу автора репрезентують моделі, що найадекватніше характеризують культуру етносу, вичерпно експлікують її специфічні риси. Водночас «можливість стати концептами надається винятково тим поняттям, які є значущими для певної культури, виступають носіями концентрованої культурної пам'яті народу»[10].

Ідіостилі (ідіолекти), складники концептосфер українських художників слова досліджують Світлана Бибик, Надія Бойко, Наталія Бондар, Тетяна Вільчинська, Костянтин Голобородько, Ніна Данилюк, Світлана Єрмоленко, Володимир Калашник, Тетяна Космеда, Людмила Коткова, Олена Кульбабська, Олена Маленко, Анатолій Мойсієнко, Людмила Мялковська, Наталія Мех, Анатолій Поповський, Любов Пустовіт, Наталія Слухай, Надія Сологуб, Микола Степаненко, Галина Сюта та ін.

Концепти культури, психоемоційної сфери, потрапляючи в межі художніх просторів того чи того автора, не тільки експлікують «збережені історичною пам'яттю народу ментальні ознаки і явища», а й увиразнюються, збагачуються новими різноманітними семантичними планами. Відображаючи національну картину світу, вони функціонують у тексті як художні культурні концепти[11].

Художній концепт як лінгвоментальна сутність

Студії з лінгвістики тексту, лінгвостилістичного аналізу художніх дискурсів передбачають виявлення, класифікацію та характеристику як універсальних базових концептів культури, так і художніх концептів, індивідуально-авторських лінгвоментальних сутностей (Світлана Бибик, Надія Бойко, Наталія Бондар, Тетяна Вільчинська, Костянтин Голобородько, Світлана Єрмоленко, Володимир Калашник, Тетяна Космеда, Людмила Коткова, Олена Кульбабська, Лідія Лисиченко, Любов Мацько, Анатолій Мойсієнко, Людмила Мялковська, Наталія Слухай, Галина Сюта та ін.).

Виявлено, що в художньому дискурсі концепти постають зазвичай як індивідуальні смислові ментально марковані утворення, що структурують та реструктурують фрагменти довкілля, перебувають у тісних зв'язках із семантичними планами вербалізаторів концептів, колективних аксіологічно й психоемоційно значущих ментальних утворень, що фіксують своєрідність окремого ідіолекту (ідіостилю). Культурні концепти зафіксовані в різноманітних формах, вони наявні в людській свідомості як динамічні «перцептивно-ментально-афективні» утворення, чим суттєво відрізняються від понять і значень, що належать до складників наукових описів[12].

---

[10] І. Голубовська, *Лінгвокультурні концепти*…, с. 76.

[11] Н. Бондар, *Базові концепції української ментальності у творчості братів Тютюнників*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Полтава – Запоріжжя 2018, с. 33.

[12] A. Wierzbicka, *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor 1985, p. 49.

У межах художнього дискурсу Костянтин Голобородько пропонує виокремлювати не лише універсальні, а й індивідуально-авторські (ідіостильові) концепти, які актуалізовано на лексичному рівні в структурі художнього тексту суголосно з авторською інтенцією, набуттям значущості «в досягненні його художнього смислу»[13].

Здебільшого об'єктивацію концепту в художній мові пов'язують зі словом, яке «набуває статусу імені концепту – мовного знака, що найбільш повно і адекватно об'єктивує концептуальний зміст»[14].

Особливістю об'єктивації художніх концептів є відхід від використання прямих вербалізаторів, заміна їх низкою нетипових образних найменувань, контекстуальних характеристик, які експлікують авторське розуміння й бачення значущості окремого концепту. Досліджуючи семантику вербалізаторів концептів у художніх текстах, важливо враховувати широкі контексти, асоціативні зв'язки, прихований зміст, щоб зрозуміти семантичні нюанси, осягнути сутність контексту, осмислити аксіологічні й емоційно-психологічні інтенції автора. Декодування смислу концепту, його функційного навантаження можливе лише через слово, семантику лексичної одиниці, її контекстуально актуалізовані конотації, асоціативні й аксіологічні параметри, що «виявляє співвідношення концепту зі словом як мовним знаком та його значенням»[15].

Структурними складниками художнього концепту вважають поняттєвий, ціннісний та образний[16]. Ці позиції передбачають уважне декодування контекстуальних конотативних значень вербалізаторів концептів, відображення культурних, психоемоційних уявлень про фрагменти довкілля, традицій, пов'язаних із цими лінгвоментальними сутностями.

Функційне навантаження концептів має опертя на загальномовне кодування фрагментів довкілля, де в основі лежать уписані в широкий контекст загальноприйняті мовні коди, ментальні сутності, які в межах художніх просторів зазнають модифікацій та трансформацій. Глибину образності художніх концептів визначає культурний, аксіологічний та емоційно-психологічний досвід письменника як мовної особистості, що постає узагальненим образом носія й об'єктиватора комплексу знань, пов'язаних із людиною, ієрархією її національно-культурних, ментальних цінностей; уявлень про світ, систему життєвих настанов і намірів, виявів самоідентифікації тощо.

У художніх контекстах на розуміння значення концепту впливають конотативні маркери, такі їхні різновиди, як «уявлення, почуття, культурний ком-

---

[13] К. Голобродько, *Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація*, Харків 2010, с. 50.

[14] Т. Вільчинська, *Концептуалізація сакрального…*, с. 44.

[15] Там само, с. 44.

[16] О. Колесник, *Концепт війна в аспекті лінгвосеміотики та лінгвокультурології*, «Мовні і концептуальні картини світу», Київ 2014, вип. 48, с. 217.

понент, компонент поля, рівень знання та світогляд»[17]. Конотативна семантика (узуальна чи оказіональна) постає комплексним емотивно-оцінним, експресивним засобом, що виявляє себе в художніх текстах як виразник асоціативного поля мовомислення автора, його уявлень і спроможності виражати загальнонародні етноментальні сутності, основи світобачення автора, його ставлення до національних цінностей та прагнення до самоідентифікації через художні концепти.

Орієнтація на художнє освоєння дійсності, нетипове оцінювання характерних рис концептів передбачає постійні творчі пошуки письменників. Особливо виразно це можна простежити в поетичній мовній картині світу, оскільки «як частина національної свідомості поезія завжди прагнула освятити, піднести, одухотворити буденну мову»[18].

Анатолій Мойсієнко, дослідник аперцептивних рівнів поетичного мовостилю, вибудовує ієрархію низки наукових понять (**мовна картина світу**, **національно-мовна картина світу**, **індивідуальна (автономна) картина світу мовної особистості**, **мовна картина світу окремого твору, героя**) і робить висновок про те, що «усі ці картини світу є продуктом пізнання людини на різних рівнях соціально-культурного досвіду, відповідно вони «відображають» і різну денотативну сферу, …тобто текстову, поетичну»[19].

Світлана Єрмоленко зазначає, що

> в основі поетичної мови лежить особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу, орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його. Поетична мова аж ніяк не відмежована від загальновживаної..., поетичного змісту набуває будь-який вислів, який естетично освячується в поетичному контексті. Поетична мова – це свобода лексико-семантичної сполучуваності й виникнення ефекту змістової несподіванки[20].

Об'єктивуючи характеристики одиниць концептосфери, художники слова виражають індивідуально-авторські моделі поетичної картини світу, її знакові одиниці. Дослідники акцентують на залежності семантичної організації тексту від аксіологічної картини світу, де наявна інтенційна актуалізація системи морально-етичних норм і цінностей[21].

---

[17] Т. Вільчинська, *Концептуалізація сакрального…*, с. 87.

[18] С. Єрмоленко, *Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)*, Київ 1999, с. 10.

[19] А. Мойсієнко, *Слово в аперцептивній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша*, Київ 2006, с. 163.

[20] С. Єрмоленко, *Нариси з української словесності…*, с. 323.

[21] J. Bartmiński, *Tekst jako przedmiot tekstologii…*, s. 17.

Художній концепт любов / кохання в ідіолекті Сергія Жадана

Творчість Сергія Жадана, сучасного українського митця, є унікальною й багатогранною. Прозаїк, поет, музикант, культурний і громадський діяч, активний волонтер, лідер низки патріотичних та мистецьких заходів різних рівнів. Творчі напрацювання Сергія Жадана виразно репрезентують його мовомислення й мовотворчість. Доробок автора – це складник загальноукраїнського літературного процесу, репрезентованого низкою романів (*Депеш Мод*, *Ворошиловград*, *Месопотамія*, *Інтернат*), збіркою історій *Гімн демократичної молоді*, оповіданнями, поетичними збірками (*Рожевий дегенерат*, *Цитатник*, *Генерал Юда*, *Марадона*, *Балади про війну і відбудову*, *Ефіопія*, *Історія культури початку століття*, *Життя Марії*, *Антена*, *Список кораблів*, *Скрипниківка* та ін.). Сергій Жадан узяв активну участь у створенні проєктів *Жадан і Собаки* та *Лінія Маннергейма*[22].

Поетична картина світу С. Жадана містить базові концепти, які складають ієрархію авторських ціннісних вимірів і формують його аксіологічну картину світу, у якій можна виокремити духовні концепти, що репрезентують внутрішні стани й почуття людини, її психоемоційну сферу, та концепти, що характеризують людину крізь призму етнокультурних та соціокультурних вимірів, маніфестуючи єдність морально-етичних цінностей, світобачення та світовідчуття через художні ключові концепти. Ці типи концептів належать до художніх, вони тяжіють до потенційних образів, репрезентують індивідуально-авторські інтенції.

Лінгвістичний аспект вивчення специфіки індивідуально-авторської (ідіолектної) об'єктивації психоемоційної сфери (почуттєвих інтенцій, емоційних станів і реакцій) ліричного Я в поетичному тексті передбачає виявлення найважливіших для внутрішнього світу автора констант, у яких акумульовано його емоційно-психологічний досвід.

У поетичній картині світу С. Жадана виокремлюємо з-поміж низки художніх концептів, належних до духовної сфери, що репрезентують внутрішні стани й почуттєві тональності людини (ліричного Я), емотивний концепт **любов** / **кохання**. Для ідіостильової манери об'єктивації внутрішньої сфери ліричного Я характерне використання лексики на позначення емоцій, прямого (1) чи образного (2) їх номінування, наприклад:

> 1) …довго стоїть, не відчуває холоду, тримає в руках пакет із речами жінки, з якою живе, яку **любить**[23].

---

[22] Л. Коткова, *Мова як ключовий лінгвоментальний образ поетичної картини світу Сергія Жадана (на матеріалі збірки „Скрипниківка")*, «Література та культура Полісся» 2023, вип. 109 (23), с. 222.

[23] С. Жадан, *Антена*, Чернівці 2018, с. 71. Тут і далі всі відмінності в цитатах - від авторів статті [НБ. ЛК].

> 2) Історії про **любов** завершуються того ж таки вечора, десь на вулиці, коли їм обом стає так самотньо, ніби холодним долоням, схованим у різних кишенях пальта. Яка різниця, якій долоні самотніше. Яка різниця, якій холодніше. Яка різниця, на кого тепер ображатись[24].

Метафорична репрезентація концепту **любов** зосереджена на песимістичній настроєвості, послідовно підтвердженій короткими часовими межами почуття (**завершуються того ж таки вечора**), негативними відчуттями внутрішнього, душевного стану (**обом стає так самотньо, якій долоні самотніше**), усвідомленням неминучої образи (через риторичне висловлення – **на кого тепер ображатись**). Семантичні плани почуттєвого концепту увиразнює порівняння та метонімійний образ людини (синекдоха – **долоня**). Загальну негативну конотацію посилює триразовий повтор (**яка різниця**).

Стрижневе місце з-поміж репрезентантів концепту **любов / кохання** належить соматизму **серце**:

> Чим можна ламати замки до **сердець**? Лише словами, поставленими з ніг на голову. Чим можна заворожити чужу **любов**? Лише віршами, писаними на сторінках біблії, поверх детальних описів апокаліпсису[25].

Соматизм **серце** в поетичній картині світу традиційно експлікує почуттєву сферу людини (**любов, щастя, радість, задоволення, замилування, блаженство, насолода** і **біль, мука, страждання тощо, що живуть у серці** (**душі**). Ліричний Я риторично запитує про інструмент, що дає можливість «відчиняти», завойовувати серця. Відповідь містить оречевлений образ мови, уживання незвичайних, нетипових слів, що «поставлені» **з ніг на голову** (**словами, поставленими з ніг на голову***)*. Контекст експлікує також домінування оптимістичних тем, мотивів, образів, уміщених у Біблії, священній книзі християн, одній із найвизначніших пам'яток світової релігійної думки. Молитви, повчання, міфи, легенди міцно закріпилися в духовній і культурній сферах українців як чинники, що набули особливої ваги, стали художніми засобами вербалізації позитивних емоційно-психологічних тональностей. Нових позитивних аксіологічних вимірів набувають тексти **віршів, писаних на сторінках Біблії**, зокрема локалізації віршів з акцентом на значущості позитивних почуттів, оскільки ці вірші написані саме поверх **детальних описів апокаліпсису**.

Двочленний узуальний асоціативний ланцюг **серце – любов** / **кохання** в поетичній картині світу С. Жадана суттєво поширюється (**сонце – час – серце – гніздо – любов**):

---

[24] Там само, с. 44.

[25] Там само, с. 74.

> Тим часом рухається сонце, не спиняється час, ліпляться наші **серця**, мов ластів'ячі гнізда, на піддашшях **любові**[26].

Контекст ілюструє своєрідність манери рефлексації емоційного мовомислення автора на тлі філософсько-часового осягнення реалій довкілля (рух сонця, вічний плин часу) й образного номінування почуття любові, в основі якого – метафоризація соматизму серце (**ліпляться наші серця**), порівняння з реальним фрагментом довкілля (**мов ластів'ячі гнізда**) та просторовою метафорою **на піддашшях любові**.

У художньому мовомисленні автора поряд із гендерно маркованою абсолютизацією поглядів на почуття любові, реакцій, станів і виявів, наприклад:

> Ми можемо відмовитись від уміння плакати, коли нас переповнює радість, можемо відмовитись… але, доки ми не відмовились, доти чоловіки закохуються так, як кити вистрибують на берег – без жодного шансу на повернення[27].

Наявні контексти, де йдеться про гендерну рівність щодо цілковитого занурення у психоемоційну сферу, постійне відчуття спокуси «бути безнадійно закоханим» і навпаки – мати задоволення «бути відлученим від **любові**»:

> Зараз спробую переповісти це своїми словами. Так, щоби не говорити про нього, так, щоби не говорити про неї. Так, щоби говорити про головне. Головне полягає в тому, що ніхто не може встояти перед спокусою бути безнадійно **закоханим**, безнадійно і нещасливо, ніхто не може відмовити собі в задоволенні бути відлученим від **любові**, ніби від церкви, в якій нас усіх свого часу похрестили[28].

Ідіостильову манеру С. Жадана виявляють контексти, де використано неемотивні лексичні номінації на позначення почуття любові:

> (…) я знаю, що ніхто ні від чого не відмовиться, я знаю, що ніхто не відмовиться від **головного** – **викинутись на берег**, викинутись на берег, викинутись і не шкодувати[29].

Головне – це любов (кохання), **викинутись на берег** – закохатися (індивідуально-авторська перифраза на позначення високого почуття). Інтенсивність і значущість почуттєвих станів увиразнюють різного рівня повтори.

---

[26] Там само, с. 297.
[27] Там само, с. 50.
[28] Там само, с. 48.
[29] Там само, с. 51.

Для поетичної картини світу С. Жадана характерний певний ступінь натуралізму на тлі заглиблення в мінливі психоемоційні стани, розмисли про екзистенційну сутність людини й висновки ліричного Я:

> Історії про **любов** починаються зранку, в холодній кімнаті, де ці двоє намагаються в сліпому світанковому освітленні твердо дивитися одне одному в очі, не відводити погляду, не соромитись щойно сказаного, не шкодувати за щойно вчиненим. І коли хтось перший не витримує – а хто не витримує? він і не витримує – і дивиться їй за плече, і помічає перехожих дощу за вікном – тоді в його погляді й з'являється те, що можна назвати **любов'ю**[30].

Поєднання соматизмів, лексичних повторів та домінування зорових образів увиразнено фоностилістичними засобами.

До показових явищ ідіолекту митця належить використання соматизмів для моделювання тропеїчних структур, відбиття психоемоційних станів ліричного Я, що мають динамічний характер:

> Зрушене її стопою, повітря наповнюється спрагою, мов хвиля, викочується аж по той бік ночі, темрява рветься в бік невидимого берега, розмірено й уперто забиває подих, ламає твоє дихання, ритмізує мовчання[31].

У трьох поетичних рядках емоційно-почуттєву сферу вербалізують нетипові метафоричні образи (**стопа, повітря, темрява**), внутрішній мінливо-динамічний світ ліричного Я конкретизують семантичні плани низки дієслів: **наповнюється, викочується, рветься, забиває (подих), ламає (твоє дихання), ритмізує (мовчання)**. Вони стосуються фізіологічних змін, вегетативних реакцій організму (ліричного Я) на переживання, бо «**Поночі** вона підходить до свого дому, заходить у **темний** під'їзд, ступає на першу сходинку»[32].

Контексти виявляють нетрадиційні стилістичні підходи до реалізації внутрішнього (почуттєвого) портретування закоханого ліричного Я, його хвилювання: назви емоцій та психоемоційних станів, оцінні характеристики себе самого, індивідуально-авторські мотивації контрастних реакцій закоханих (емоційно-аксіологічний опозит ВОНА – ВІН):

> Другий день не говорять одне з одним. З нею простіше, а ось він, лише подивіться на нього. Як він розбирається тепер із їхнім минулим. Як пригадує йому всі гріхи. Місить кулаками пам'ять, ніби печінку суперника, мітить у найбільш болючі місця: мститься за легкість, мститься за відвертість, мститься за нахабство дивитися

[30] Там само, с. 43.
[31] Там само, с. 53.
[32] Там само, с. 53.

> в майбутнє, мститься за зухвальство загадувати наперед. Хто тебе вчив мститися самому собі? Хто тебе вчив не вибачати собі самому? Де вчать цій химерній техніці п'яного бою – забивати до смерті власну тінь, закидати камінням своє відображення у вітрині книжкового магазину?[33]

У контексті актуалізовано об'ємну самооцінку, психоемоційну характеристику ліричного Я, динамічність перебігу переживань і їх образно-асоціативне наповнення й осмислення. Послідовно мотивовані асоціативні метафори, порівняння, чотириразовий повтор емотива **мститься** та риторичні синтаксичні моделі слугують засобами експресивізації поетичної картини світу автора, засвідчують специфічну психоемоційну настроєвість ліричного Я.

Гендерний опозит ВОНА – ВІН репрезентує експресивний ракурс семантики субстантива **сварка** та об'єктивацію протилежних мотивів: бажання (хотіння) підтримувати стосунки, з одного боку, і закінчення їх, з другого: «Тут між ними починається **сварка**. Ну як сварка – **він** хоче, аби все було, як раніше, а ось **вона** хоче, аби все закінчилось – раз і назавжди. Щоби все закінчилось, щоби нічого не було»[34].

Окремі поетичні фрагменти присвячені художнім концептам, що виявляють асоціативні основи образних найменувань психоемоційних станів. Так, емоційно-аксіологічний опозит **дим** – **промінь** домінує в контексті з асоціативно мотивованими оптимістичними образами небесної сфери та уявних світлих перспектив (**попереду всі спокуси життя**). Водночас простежуємо зміну мінорного настрою ліричного Я на основі епітетної конотації – відчуття **тривожної** річкової прохолоди: «Місяць повниться з ночі в ніч. Попереду ще стільки димів і променів. Попереду всі спокуси життя. Тривожна річкова прохолода. Другий місяць вагітності»[35].

Індикатором образного мовомислення автора, маркером його ідіолекту постала метафорична об'єктивація почуттєвої сфери людини в контексті: «Ми залишаємо по собі сухі трояндові стебла **пристрасті** на готельних балконах»[36].

Асоціативно-метафорична модель кохання – сухі трояндові стебла пристрасті маніфестує літні любовні втіхи.

Показовими для ідіолекту С. Жадана є несподівані метафоричні репрезентації аналізованого художнього концепту, його індивідуально-авторські мотиви, інтерпретації, представлені через адміністративно-торгівельну сферу:

> Підійміть руку ті, хто готовий був продати душу за щасливе **кохання**, але так і не домовився з посередником; підійміть руку ті, хто б ніколи на це не зважився; і також підійміть руку всі інші – ті, кого просто не влаштували умови контракту[37].

---

[33] Там само, с. 44.
[34] Там само, с. 54.
[35] Там само, с. 55.
[36] Там само, с. 295.
[37] Там само, с. 296.

Ліричний Я прагне здійснити «розмежування» осіб на основі їхнього ставлення до можливої зради, втрати гідності, совісті; згоди служити комусь тощо. Вербалізаторами оцінної шкали концепту **кохання** слугує узуальна фразема **продати душу** та лексеми на позначення ділових контактів, торговельних зносин тощо.

Метафоричну репрезентацію художнього концепту **любов / кохання** інколи забезпечують контексти, які в мовній свідомості етносу безпосередньо не асоціюються з елементами внутрішнього портретування ліричного Я, його емоційними станами, почуттєвими інтенціями: «Пізно лагодити шлюзи, крізь які витекло стільки води»[38] – про згаслі почуття, завершення стосунків: «Пізно підбирати потрібні слова. Пізно врізати нові замки»[39] – час, коли закохані розлучаються.

Об'єктивацію почуттєвої сфери людини простежено в мікроконтекстах, де йдеться про філософські категорії, єдності перервності та неперервності простору і часу, реалії всесвітнього рівня з їхньою значущістю для людства загалом й окремої особистості зокрема. На тлі образів всесвіту постає портретна динамічна деталь коханої: «Час складається з мовчання і дихання, з руху планет, з руху, яким вона поправляє волосся»[40].

Непорозуміння між закоханими об'єктивовано в руслі «світової» проблеми, яку так і не з'ясовано, вона лишилася стрижнем внутрішнього світу ліричного Я:

> Вимагає від світу негайної капітуляції. А світ і хотів би капітулювати. А світу й немає чого опиратися. А світ і сам готовий скласти зброю. Але він не говорить із нею другий день. І вона не говорить із ним другий день. І з цілим світом вони другий день не говорять. Тож як йому, світові, зрозуміти, чого вони хочуть узагалі[41].

Зазвичай об'єктиватором художнього концепту **любов / кохання** постає лексема **щастя**, яка слугує контекстуально вмотивованим опозитом до негативних емотивно-оцінних семантичних планів лексеми **образа**: «…дихаєш йодом, видихаєш поезію, аби не задихнутись від образи і щастя»[42]. Мотивоване соціокультурними чинниками метафоричне словосполучення **видихаєш поезію** забезпечує образно-почуттєве увиразнення, особливість сприймання ліричним Я етапів творчого процесу.

Висновки

Концепт **любов / кохання** в усі епохи належить до домінувальних і визначальних екзистенційних мотиваторів поведінки людини. У поетичній картині світу С. Жадана вибудовуються комплекси ієрархізованих почуттєвих цінностей, які

---

[38] Там само, с. 212.
[39] Там само, с. 213.
[40] Там само, с. 272.
[41] Там само, с. 45.
[42] Там само, с. 53.

складають основу вибору автора, його особистих поглядів на внутрішній світ і моделі поведінки в ньому. Сукупність індивідуально мотивованих цінностей і чеснот моделює узагальнений образ концепту **любов / кохання**, у якому акумульовані інтенції й психоемоційна сфера ліричного Я, його внутрішні рефлексії.

Контексти в ідіостилі автора, де виявлено використання інтенсифікаторів художнього концепту **любов / кохання** для об'єктивації позитивно-оцінних психоемоційних станів ліричного Я (лексеми **щастя**, **радість**, **задоволення**, **замилування**, **блаженство**, **насолода**, портретні штрихи, динамічні деталі коханої жінки тощо), належать до поодиноких. Простежено домінування об'єктиваторів аналізованого художнього концепту крізь призму негативно-оцінних психоемоційних виявів ліричного Я, використання прямого чи образного позначення концепту **любов / кохання** як **згаслого почуття**, **переживання**, **страждання**, **непорозуміння між закоханими**, **завершення стосунків**, **тимчасові любовні втіхи**, **відчуття болю**, **негативні внутрішні рефлексії**, **гендерний опозит вона – він, емоційно-аксіологічний опозит дим – промінь, контрастні аксіологічні реакції закоханих, негативна самооцінка** ліричного Я тощо.

Особливістю тропеїчної репрезентації художнього концепту **любов / кохання** уважаємо зразки внутрішнього портретування ліричного Я за допомогою об'єктиваторів, які в мовній свідомості українського етносу семантично досить віддалені, безпосередньо не асоціюються з виявами психоемоційних станів зокрема та почуттєвими інтенціями загалом. Контексти об'єктивують і своєрідність манери рефлексації емоційного мовомислення автора, засвідчують характерне філософське осягнення художнього концепту **любов / кохання** на тлі реалій довкілля й образного номінування почуття через гаму емоційних тональностей.

References

Bartmiński J., *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej*, [w:] *Tekst. Problemy teoretyczne*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin 1998.

Bondar N., *Bazovi kontseptsiyi ukrayins'koyi mental'nosti u tvorchosti brativ Tyutyunnykiv.* Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Poltava – Zaporizhzhia 2018.

Holoborod'ko K., *Idiostyl' Oleksandra Olesya: linhvokohnityvna interpretatsiya*, Kharkiv 2010.

Holubovs'ka I., *Linhvokul'turni kontsepty u movniy kartyni svitu ukrayins'koho etnosu v XX-XXI stolittyah: zhanrovo-styl'ovi y linhvistychni metamorfozy v ukrayins'kiy movi ta literaturi*, red. A. Arkhanhel's'ka, Olomouts 2016.

Kocherhan M., *Osnovy zistavnoho movoznavstva*, Kyyiv 2006.

Kolesnyk O., *Kontsept viyna v aspekti linhvosemiotyky ta linhvokul'turolohiyi*, «Movni i kontseptual'ni kartyny svitu», Kyyiv 2014, vyp. 48.

Kotkova L., *Mova yak klyuchovyy linhvomental'nyy obraz poetychnoyi kartyny svitu Serhiya Zhadana (na materiali zbirky „Skrypnykivka"*), «Literatura ta kul'tura Polissya» 2023, vyp. 109 (23).

Moysiyenko A., *Slovo v apertseptsiyniy systemi poetychnoho tekstu: dekoduvannya Shevchenkovoho virsha*, Kyyiv 2006.

Prykhod'ko A., *Kontsepty i kontseptosystemy v kohnityvno-dyskursyvniy paradyhmi linhvistyky*, Zaporizhzhya 2008.
Selivanova O., *Suchasna linhvistyka: napryamy ta problemy*, Poltava – Kyyiv 2008.
Skab M., *Kontseptualizatsiya sakral'noyi sfery v ukrayins'kiy movi.* Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filolohichnykh nauk, Kyyiv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi movy 2009.
Vil'chyns'ka T., *Kontseptualizatsiya sakral'noho v ukrayins'kiy poetychniy movi XVII-XVIII st.*, Ternopil′ 2008.
Wierzbicka A., *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor 1985.
Yermolenko S., *Narysy z ukrayins'koyi slovesnosti (stylistyka ta kul'tura movy)*, Kyyiv 1999.
Zahnitko A., *Klasyfikatsiyni typolohiyi kontseptiv*, «Linhvistychni studiyi» 2010, vyp. 21.
Zhadan S., *Antena*, Chernivtsi 2018.

ПРО АВТОРОК

Надія Іванівна Бойко – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (Nizhyn State University named after Mikoli Gogol). **Публікації: книги:** *Експресивний потенціал ідіолекту Володимира Винниченка: лексичні та фразеологічні складники*, Ніжин 2017 (у співавторстві); *Експресивна семантика: дискурсивна інтерпретація*, Ніжин 2018 (у співавторстві). **Статті:** *Специфіка лексико-семантичного поля концепту* війна *в кіноповісті О. Довженка „Україна в огні”*, «Література та культура Полісся» 2021, вип. 102 (17), с. 116-130; „*Згорають очі слів, згорають слів повіки*” *(образний потенціал соматизмів у поетичній картині світу Миколи Вінграновського)*, «Культура слова» 2022, вип. 96, с. 165-175; *Домінанти наукового мовосвіту Анатолія Мойсієнка*, «Українське мовознавство» 2023, вип. 1 (53), с. 73-87.

ORCID: 0000-0003-0881-743X
Email: bni_bni52@ukr.net

Людмила Іванівна Коткова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського (Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K.D. Ushinsky). **Публікації: книги:** *Експресивний потенціал ідіолекту Володимира Винниченка: лексичні та фразеологічні складники*, Ніжин 2017 (у співавторстві). **Статті:** *Means and methods of objectization of emotional-evaluative semantic plans of lexical units in the ukrainian language*, «AD ALTA: journal of interdisciplinary research» 2022, 12/02-XXX, с. 73-80 (у співавторстві); *Концептуальна картина світу в епістолярній спадщині Василя Стуса*, [в:] *Освіта Донеччини: історія, сьогодення та майбутнє*, Вінниця 2023, с. 209-244; *Темпоральні аспекти поетики збірки Сергія Жадана «Антена» (на основі українського й польського видань)*, [в:] *Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку*, ч. 1, Львів – Торунь 2022, с. 42-46; *Мова як ключовий лінгвоментальний образ поетичної картини світу Сергія Жадана (на матеріалі збірки „Скрипниківка”)*, «Література та культура Полісся» 2023, вип. 109 (23), с. 220-233.

ORCID: 0000-0001-6349-3576
Email: kotkoval@ukr.net

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152647

Ольга Вороніна (Olha Voronina)
Київ, Український державний університет імені М.П. Драгоманова

ВІДАБРЕВІАТУРНІ ДЕРИВАТИ В КОНТЕКСТІ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ МОВНИХ НОРМ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ І ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ ВИМІРИ

Abbreviative Derivatives Within the Context of Linguistic Norms Liberalization in Ukraine: Socio-Linguistic and Linguo-Stylistic Dimensions

ABSTRACT: The article reflects on the historical and socio-linguistic processes in Ukraine that contributed to the liberalization of language norms in the late 20th and early 21st centuries. This has led to the emergence of neologisms. There are factors that were shaping the linguo-cultural space in Ukraine during this period: granting Ukrainian the status of the sole state language, as the language of the titular nation of Ukraine, legislative and linguistic initiatives that supported the development of the language, globalization processes, and geopolitical changes. Abbreviative derivatives as neologisms of modern Ukrainian emerged during the process of liberalization and belong to four distinct parts of speech. Actually, speakers form adjectival derivatives. They are most frequently found in journalistic texts, as well as in conversational, literary, and academic styles. A socio-linguistic survey conducted in 2024 confirmed trends in the word formation of adjectival derivatives from abbreviative bases. Speakers add the confix (interfix + suffix) -ivs`k-. Today, the main issue in researching such neologisms is the identification, justification, and systematization of variant and invariant standard forms according to linguistic norms.

KEYWORDS: liberalization, linguacultural space, linguistic norm, the abbreviative derivatives, adjectival derivatives

1. Мовна норма в період лібералізації суспільного та мовнокультурного простору України на межі XX-XXI століть

На зламі XX та XXI століть лібералізація суспільства стала невідворотним явищем у багатьох країнах, зокрема в Україні. Після 1991 року українська мова нарешті отримала державну підтримку й статус єдиної офіційної як мови титульної нації. Як наслідок, українському мовнокультурному простору наприкінці XX – у першій чверті XXI століття властиві три напрями розвитку, що й спри-

Copyright © 2024. Ольга Вороніна. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

чиняє лібералізацію мовної норми: нативістський, постколоніальний та глобалізаційний. Цим, за спостереженням Юлії Макарець, «зумовлені неоднорідність мовної практики засобів масової комунікації, лібералізація мови художньої літератури та її «мовно-стилістичне розкріпачення», активне вживання іншомовних лексичних запозичень, поширеність у публічному мовленні українсько-російських інтерферем та суржику тощо»[1].

Прихильники нативістського напряму відстоюють відродження традиційних мовних норм і мовний пуризм. Тенденції пуризму неодноманітні: носії мови повертаються до автентичних лексичних і граматичних мовних норм (наприклад, відстоюють уживання слова **садовина**, замість **фрукти**, або **проєкт**, замість **проект**) або утворюють неологізми традиційними мовними засобами (**емвеефівець**, замість **представник МВФ**).

Прибічники постколоніального напряму пропагують не змінювати усталені мовні норми та обстоюють необхідність двомовної державної політики, попри те що «майже 4/5 європейських держав мають одну офіційну мову, якою стала мова титульної нації […], і лише п'ята частина запровадила дво- або багатомовність»[2].

Глобалізаційний напрям полягає в активізації запозичень і стає все відчутнішим в освіті, медіа, суспільно-політичному, культурному та побутовому житті. «Глобалізація – це насамперед інформаційна відкритість, а отже й інформаційна присутність чужоземних учасників комунікативного процесу»[3]. Тому такі слова, як **онлайн**, **зум**, **месенджер**, **дедлайн**, **айті** та багато інших, є вже звичною складовою текстів різних стилів.

Тож, як бачимо, різноманітні процеси в мовнокультурному просторі, «зокрема неологізація лексичної системи, що є найбільш відкритою порівняно з іншими рівнями мови»[4], поступово активізуються, бо «нині українські реалії (бурхливі суспільні зміни, орієнтир соціуму на євроінтеграцію, відродження національної ідентифікації) приводять до того, що мовці починають свідоміше ставитися до української мови як індикатора нації й невід'ємного її атрибуту»[5]. Це також підтверджують результати опитування компанії *Gradus Research*: лише між 2022 та 2024 роками частка українців, які в побуті спілкуються українською мовою, зросла на 12% (від 53% до 65% відповідно)[6].

---

[1] Ю. Макарець, *Статус і стан української мови в незалежній Україні: соціолінгвістичний вимір*, Київ 2019, с. 157.

[2] Там само, с. 118.

[3] Б. Ажнюк, *Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні*, [в:] *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Матеріали наукової конференції: 28-25 травня 2001 року*, Київ 2002, с. 144.

[4] О. Тодор, *Оказіональна соціально-політична лексика в сучасних медіатекстах*, «Культура слова» 2017, № 86, с. 223.

[5] О. Зайцева, *Морфонологічні явища в системі словотворення українського іменника (на матеріалі мовлення сучасного телебачення)*, «Система і структура східнослов'янських мов» 2017, № 12, с. 222.

[6] Компанія *Gradus Research*. Градус українського суспільства під час війни / десята хвиля, [в:] https://gradus.app/uk/open-reports/wartime-survey-ukrainian-society-tenth-wave/ (06.08.2024).

Мовні норми, змінюючись або вдосконалюючись, сукупно відображають дійсність, створену носіями мови, а отже одна мовна норма може мати «кілька територіальних чи соціально-групових варіантів»[7]. Тож цілком логічно вважати, що для української мови, яка має політичну підтримку й офіційний статус єдиної державної як мови титульної нації лише останніх кількадесят років, притаманна варіантність мовних норм у лексичних неологізмах та необхідне подальше вироблення еталонних форм.

> Дві різні мови ніколи не бувають настільки подібними, щоб їх можна було вважати засобом вираження однієї й тієї ж дійсності»[8], оскільки, за визначенням Світлани Єрмоленко, мовна норма – це «категорія історична, змінна, зумовлена змінами в самій системі мови (внутрішньомовні чинники розвитку), взаємодією української мови з іншими мовами, що виявляється у поширенні інтерферентних явищ на всіх рівнях мовної системи[9].

Відабревіатурні новотвори є одним із шляхів поповнення лексики української мови на сучасному етапі та показником лібералізації мовних норм. Частина абревіатур, які є твірною основою досліджуваних у статті лексем, належать до категорії інтернаціоналізмів, оскільки мають формально й семантично близькі еквіваленти в більшості мов, зокрема європейського континенту. В українській мові, що належить до аналітично-флективного типу, поява таких дериватів відбувається супроти збереженню відповідних традиційних граматичних форм у, наприклад, англійській мові. Порівняймо: у перекладі роману *Експансія* (книга 4) Джеймса Корі, здійсненому Олександром Мокровольським 2023 року, маємо фразу: «А на екрані **оонівець** розвів руками…», – а в оригінальному англомовному тексті (2014 року) було так: «The wall screen shifted from the **UN man** to the woman interviewing him». В англійській мові наразі не виявлено відабревіатурних новотворів, на кшталт «UNer» чи «UNist», у значенні ‘представник ООН’.

Поділяючи думку Лариси Кислюк, зауважимо, що на зламі XX-XXI століть, саме в період лібералізації мовної норми в Україні, відбувалися істотні зміни у функціональному навантаженні лексики:

> Якщо у другій половині XX століття інтернаціоналізми переважно входили у науковий стиль, поповнювали терміносистеми різних галузей науки, проникали в публіцистичний стиль, то на початок XXI століття засвідчено поширення інтернаціональної лексики в засобах масової інформації, художній літературі, в розмовному стилі[10].

---

[7] М. Пилинський, *Мовна норма і стиль*, Київ 1976, с. 14.

[8] М. Степико, *Українська ідентичність: феномен і засади формування*, Київ 2011, с. 122.

[9] С. Єрмоленко, *Норма мовна*, [в:] *Українська мова: енциклопедія*, Київ 2004, с. 421.

[10] Л. Кислюк, *Вияв тенденції інтернаціоналізації у сучасній різностильовій українській лексиці*, „Prace Filologiczne” 2021, № 76, с. 307.

Творення відабревіатурних дериватів відповідно до чинних мовних норм є новітнім лексико-граматичним процесом в українській мові, позаяк у більшості словників української мови відабревіатурних похідних майже не виявлено. В 11-томному *Словнику української мови*, який видавався між 1970-1980 роками, немає жодного відабревіатурного деривату, утвореного від досліджуваних основ, хоча названі цими абревіатурами організації поступово виникали між 1894 та 1995 роками. У *Словнику українських морфем* 2001 року також не виявлено жодного такого деривату. У *Великому орфографічному словнику сучасної української мови* 2008 року видання трапляється лише одна похідна лексема: *натовець*[11]. У нашій же статті відабревіатурних дериватів, утворених лише від 19 абревіатур-назв міжнародних, зокрема європейських, організацій, дібрано загалом кількасот.

2. Лінгвостилістичний аналіз уживання відабревіатурних дериватів на основі текстів кінця XX – першої чверті XXI століття

Керуючись власними спостереженнями та запитуючи думки користувачів соціальних мереж, ми відібрали 39 абревіатур (назви міжнародних, зокрема європейських, організацій та компаній), з-поміж яких твірною основою для відабревіатурних дериватів, як показало дослідження, наразі є 19 абревіатур. До них належать BBC (БіБіСі), CNN (СіеНеН), IBM (АйБіеМ), ВООЗ, ЄБРР, ЄС, МВФ, МОК, МОП, НАТО, ОБСЄ, ОПЕК, ООН, СОТ, УЄФА, ФІФА, ЮНІДО, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ.

Фактографічною основою дослідження стали медіатексти, тексти блогів, коментарі користувачів на форумах та в соцмережах, тексти діловодства, праці наукового та художнього стилю, у яких виявлено, що лібералізація мовної норми спричинила динамічну комунікативно-прагматичну диференціацію мовних засобів. Прагматизм сучасних мовців та наміри якнайкомпактніше висловити думку були рушіями для появи відабревіатурних новотворів й спричинили варіантність стильової норми, яка «посилюється під впливом не лише іншомовної експансії, глобалізаційних процесів, але й під впливом внутрішньомовної, міжідіомної інтерференції»[12]. Простежити таку динаміку варто, перш за все, у текстах **медіа**, оскільки їхнім основним завданням і є відображення процесів і змін у суспільстві. За 33 роки незалежності кількість медіа збільшилася втричі: 1991 року в Україні було зареєстровано 2113 офіційних суб'єктів медіа[13], а станом на 1 травня 2024 року – 7693[14].

---

[11] *Великий орфографічний словник сучасної української мови. 150 000*, Донецьк 2008, с. 514.

[12] С. Бибик, *Оновлена стильова норма засобів масової інформації*, «Українська мова» 2016, № 2, с. 75.

[13] В. Ковалевський, *Сучасний стан і тенденції розвитку медіа-сфери України*, «Політичний менеджмент» 2009, № 5, с. 111.

[14] *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Реєстр суб'єктів у сфері медіа*, [в:] https://webportal.nrada.gov.ua/derzhavnyj-reyestr-sub-yektiv-informatsijnoyi-diyalnosti-u-sferi-telebachennya-i-radiomovlennya/ (06.08.2024).

Відабревіатурні деривати в мовленні медіа з'являлися поступово, їхню появу вдається засвідчити якраз на зламі XX й XXI століть. Прикметною ознакою вживання такого типу лексем є орфографічна варіантність у мовленні медіа. Так, наприклад, від абревіатури *СОТ* у статті *Світова організація торгівлі як індикатор внутрішньополітичної взаємодії влади*, опублікованій 12.07.2005 виданням «Радіо Свобода», маємо три орфографічно й граматично відмінні похідні: **сотовський** («Я опинився у вирі бійки саме в той час, коли розглядався навіть не **сотовський** законопроект, а зміни до бюджету»), **СОТівський** («…розгляд цього так званого пакета **СОТівських** законів був кинутий на останній тиждень сесійної роботи) та **сотівський** («…вони [комуністи] боролися конкретно проти прийняття **сотівських** законопроектів»). Один автор однієї статті використав два способи написання абревіатури як кореневої морфеми (з великих та малих літер) та два інтерфікси (**-ов-** та **-ів-**).

За вживання відабревіатурних дериватів у мовленні медіа помітним є характерне для публіцистичного стилю «чергування експресивних та інформативних уривків»[15]. Залежно від змісту статті, мети її написання та ставлення автора до зображуваного виявляємо чотири лексико-семантичні типи відабревіатурних дериватів.

Перший тип – відабревіатурні деривати, ужиті в прямому значенні та емоційно нейтральні, наприклад: **ЄБРРівець** у значенні 'член ради директорів ЄБРР' («**ЄБРРівець** Юрій Полунєєв, який останні десять років живе в Лондоні, ішов з ланчу в меланхолічному настрої», «Українська правда», 29.01.2005); **юнісефівець** у значенні 'представник ЮНІСЕФ' («Таким чином, **юнісефівці** шукають потенційн[их] партнер[ів]…», «Репортер», 14.02.2024) та **юнісефівський** у значенні 'такий, що стосується діяльності ЮНІСЕФ' («Потім воду почали розвозити на машинах — одна **юнісефівська** машинка і ще одна…», «LB.ua», 26.03.2022); **ОБСЄвець** у значенні 'представник ОБСЄ' («…моніторингова місія отримала мандат на моніторинг, тому „жоден **ОБСЄвець** зі зброєю сюди не прийде"», «ТСН», 25.04.2016) та **ОБСЄвський** у значенні 'такий, що стосується діяльності ОБСЄ' («А його **ОБСЄвському** товариству, схоже, не так пофортунило», «НОВА СІЧ», 08.05.2019); **оонівський** у значенні 'такий, що стосується діяльності ООН' («Ізраїль відкинув **оонівський** план», «Голос України», 22.07.2006) та **прооонівський** у значенні 'такий, що спрямований на підтримку діяльності ООН' («**ПроООНівський** проект, учасниками якого стали ще школи в Івангороді й Олександрівці, а також ФАП у Цвітному, дасть нам змогу замінити вікна на суму 180 тисяч гривень», «Голос України», 01.06.2012); **бібісівський** у значенні 'такий, що стосується БіБіСі' («Де тепер любителі джазу слухатимуть **бібісівський** „Джаз-FM" — невідомо», «Українська правда», 06.03.2004) та орфографічні варіанти з тим же значенням: **бі-бі-сівський** («Досвідчений **«бі-бі-сівський»** колега Робін Ластіґ – один з тих, хто пропонує не поспішати з насміханням», «BBC», 05.07.2010) та **бібісішний** («Є такий **бібі-**

[15] О. Пономарів, *Стилістика сучасної української мови*, Тернопіль 2000, с. 12.

сішний комедійний серіал Citizen Khan…», блог Петра Нека, 13.07.2013); **ВООЗівський** у значенні ‘такий, що стосується діяльності ВООЗ’ («…є і **ВООЗівський** протокол, і доречні протоколи самих країн…», «НВ», 20.11.2020); **ЮНІДОвський** у значенні ‘такий, що стосується діяльності ЮНІДО’ («**ЮНІДОвський** інвестиційний пакет у Вашингтоні», «Урядовий кур’єр», 07.03.1996); **по-натівському** («Сержантський склад **по-натівському**: що нового у НГУ?», «Цензор.net», 06.06.2016) і **по-натовському** («…наші молодші командири – сержантський, наприклад, склад, – можуть зв'язуватися, тобто **по-натовському** надавати запит на підтримку з повітря тощо», «Гордон», 31.12.2023) у значенні ‘так, як у НАТО’.

Другий тип – відабревіатурні деривати, ужиті в прямому значенні з відчутним індивідуальним авторським ставленням. Наприклад: **юнесківець** у значенні ‘представник ЮНЕСКО’ у дослідженій статті було взято в лапки не у зв’язку з тим, що це похідне від власної назви (тоді б мали бути й великі літери), а тому що в цій конкретній ситуації автор має зауваження до дій посадовця («Чи може «**юнесківці**» приїжджали подякувати громадським організаціям, що вони постійно критикують владу?» «Львівський портал», 13.07.2006); **позаопеківський** (тут нами виправлена помилка в написанні префікса поза- з кореневою частиною слова) у прямому значенні ‘поза межами діяльності ОПЕК’ з певним обуренням автора від того, що зображене в статті безпосередньо стосується факту неналежності до ОПЕК («Згідно з даними джерела, **позаопеківським** видобувачам пропонують знизити виробництво на 0,4 млн барелів на добу», «Kosatka.Media», 07.12.2018); **пронатовський** у прямому значенні ‘на підтримку НАТО’ з авторовим наголошуванням на тому, що це й була ключова причина заворушень («**Пронатовський** мітинг у Сімферополі перетворився на бійку», «РБК-Україна», 29.05.2008); **фіфашний** у прямому значенні ‘такий, що стосується ФІФА’ ужито в лапках з відображенням авторової позиції протиставлення (уругвайський-фіфашний) та незгоди з діями представників ФІФА («Втім, чиновник уругвайський, а не **«фіфашний»**, президент місцевої Федерації Хосе Мухіка стверджує, що підстав для дискваліфікації немає», «Дзеркало тижня», 26.06.2014).

Третій тип – відабревіатурні деривати, ужиті в переносному значенні. Полісемія, за визначенням Олександра Пономарева, має «великі стилістичні можливості»[16], найбільший вияв – у художньому та публіцистичному стилях. Значення полісемічного слова залежить від інших слів та волі автора, і може рухатися від конкретного до абстрактного й навпаки[17]. Ми взяли за приклади такі відабревіатурні новотвори: **антиоонівський** у значенні ‘такий, що суперечить цивілізаційним нормам’ («Такі кампанії мали суто політичні цілі — вони підтримували дружні до Москви режими та поширювали проросійський, антидемократичний, антизахідний та **антиоонівський** контент», «Борисфен Ін-

[16] О. Пономарів, *Стилістика сучасної української мови…*, с. 37.

[17] Там само, с. 38.

тел», 04.12.2023); **МВФівець** у значенні ‘достойний представник, обізнаний у міжнародній політиці’ (на переносне значення вказує не тільки контекст у статті, а й вставна конструкція *умовно кажучи* в реченні) («Одного ми підібрали, щоб показувати американцям – от у нас є **МВФівець**, умовно кажучи», «Еспресо», 31.03.2016); **опеківський** у значенні ‘традиційний; подібний до ОПЕК’ («Водночас фахівці аналітичного департаменту найбільшої банківсько-інвестиційної компанії Brunswick Warburg вважали, що ціни на нафту до кінця 2001 року утримаються в **«опеківському»** діапазоні», «Дзеркало тижня», 09.11.2001); **єесний** у значенні ‘складніший за правовими принципами’ («… перетинаючи кожен із кордонів України, хоч есенгівський, хоч **єесний**, людина дістає цілу серію стерпних, але пронизливих випробувань і принижень», «Український журнал», 2007); **по-ЄСівськи** в значенні ‘особливий спосіб, якому притаманні певні правила та обмеження’ («Що означає «довіра» **по-ЄСівськи**?» «Європа без бар’єрів», 25.02.2018); **по-натівськи** в значенні ‘відповідно до найкращих військових стандартів’ («Харчування **по-натівськи**: перловка відправлена у відставку», «Укрінформ», 22.10.2015); **по-оонівськи** в значенні ‘за оновленими стандартами’ («Толока **по-оонівськи**», «Голос України», 21.08.2002); **по-натовськи** в значенні ‘стратегічно’ («Необхідно …розпочати мислити **по-натовськи**, дивитися на речі по-європейськи», «Freedom», 17.01.2022).

Четвертий тип – емоційно забарвлені, ужиті в переносному значенні відабревіатурні деривати, зокрема лексеми іронічно-саркастичного характеру, що мають здебільшого експліцитний психологічний вплив. Наприклад, слово **емвеефівський** у контексті досліджуваної статті вживається в саркастичному значенні ‘критика пропозицій МВФ чинною владою та / або суспільством’ («Умови, як повелося, жахливі й цілком **емвеефівські**: відпустіть, кажуть, курс гривні на волю», «Дзеркало тижня», 22.12.2000); **безЄСове** у контексті статті 2014 року має емоційне забарвлення зі значенням ‘сумне, непередове, безбарвне’ (міститься в словнику *Словотворчість незалежної України* 2014, першоджерело: «**БезЄСове** життя…», «Політика і культура», 20.02.2014); **по-бібісівськи** в ужитому контексті має саркастичний відтінок зі значенням ‘засудження-висміювання рішення «Бі-Бі-Сі»’ («Книжка року **по-бібісівськи**…», «Книгобачення», 27.11.2007); **по-моківськи** ужито емоційно-саркастично зі значенням ‘засудження дій’ («Імпотентно і **по-моківськи**. У WTA відповіли Цуренко», «XSPORT.ua», 13.03.2023).

Художній стиль, що «являє собою складний сплав, у якому відображається все багатство національної мови»[18] і перегукується із публіцистичним стилем зверненням до читача та синергією емоційно-експресивної та інформативної лексики, також останніми роками поповнюється відабревіатурними дериватами, що є виявом лібералізації стильової норми. Автори та перекладачі художньої літератури вживають ці лексеми в текстах у прямих значеннях. Наприклад, **оонівець** зустрічаємо у перекладі четвертої книги роману *Експансія* Джеймса

[18] Там само, с. 14.

Корі, авторства О. Мокровольського з 2023 року: («А на екрані **оонівець** розвів руками…»); **ООНівка** – у романі Чарльза Стросса *Небо сингулярності* у перекладі Б. Стасюка, опублікованому 2021 року («Може, **ООНівка** й мала рацію?»), варто зауважити, що фемінітиви теж є новітнім явищем у сучасній українській мові; **айбіемівський** вжито у перекладі книжки Томаса Девенпорта та Джулії Корбі *Вакансія: людина*, здійсненому Наталією Кошманенко у 2018 році («Пізнавальні обчислювальні системи, як-от **айбіемівський** «Вотсон», уже продемонстрували неймовірне вміння аналізувати і «розуміти» інформацію»*)*; **юнесківський** – в художньо-публіцистичній збірці 2019 року *Україна в історіях та оповіданнях. Есеї українських інтелектуалів* («…оцей **юнесківський** борщ із буряком, картоплею, м'ясом і навіть вишнями — наш»).

Зважаючи на те, що «до мови наукової літератури ставлять особливо суворі вимоги в дотриманні норм, що сприяє посиленню логізації викладу»[19], наявність відабревіатурних дериватів у текстах **наукового стилю** є свідченням виходу цієї лексики за межі «неформальної». Наразі засвідчені поодинокі випадки вживання відабревіатурних дериватів у наукових текстах. Наприклад, слово **просотівський** вжито в значенні 'напрям економічної діяльності України з 2005 року (з автореферату дисертації *Прогнозування та державне регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні* Вікторії Волощенко, 2007 рік).

Дослідження також показало, що відабревіатурні деривати активно побутують у **розмовному стилі**. Обумовимо, що блоги, дописи в соціальних мережах, коментарі користувачів на сайтах належать до розмовного стилю. У цих жанрах писемного мовлення бачимо активне вживання відабревіатурних дериватів, наприклад: *опеківець* (*«Нас **опеківці** не пожаліли»*, коментар до статті *Не сприймаю*, 21.03.2003); *УЄФАшник* (*Цей **УЄФАшник** каже: «Ти не мав права це знімати»*, блог «Євротрибуна», 18.07.2021); *«фіфашка»* (похідне від назви комп'ютерної гри «ФІФА» (*Але це не заважало грати у **«фіфашку»** по 8 годин*, допис у фейсбуку, 19.08.2022); *неюнесківський* (*...і **неюнесківське**, проте теж миле містеко Гохнштайн*, блог Сергія Криниці, 31.12.2018); *БіБіСівський* (*Пане Пономарів, чому Ви згодились із **БіБіСівським** словом «подкаст»?*, коментар до статті на сайті bbc.co.uk/blog, 03.04.2011); *воозівський* (*...переглядаю **воозівський** документ по воді*, коментар на сайті «Львівський форум», 21.12.2012); *ЮНЕСКОвський* (***ЮНЕСКОвський** Бамберг*, блог Сергія Криниці, 31.12.2018); *уєфашний* (*...**уєфашний** коефіцієнт*, коментар на сайті «Sport.ua», 03.12.2012); *натівсько-український* (*Кажуть що бабахнули в районі морського порту, пошкоджено фарбове покриття на **натівсько**-українському баркасі*, допис в інстаграмі, 26.03.2022); *оонити* (*ООН, на жаль, продовжує лише **оонити**...*, коментар на сайті «Цензор.НЕТ», 30.03.2022); *по-ВООЗівськи* (*ГВ радить до року завершувати; файно, по[-]ВООЗівськи, нє?*, коментар на форумі «Дівочі посиденьки», 31.01.2012); *мопівський* (*Це підпадає під повноваження нашого*

[19] Там само, с. 9.

комітету, щоб розглядати відповідність ***мопівським*** *конвенціям тої чи іншої законодавчої ініціативи,* Стенограма засідання Комітету з питань інтеграції України до Європейського Союзу, 10.07.2023).

3. Словотвірний аналіз дібраної лексики та соціолінгвістичне опитування

Пошуки відабревіатурних дериватів у текстах різних стилів показали, що суфіксальний спосіб творення слів є найпродуктивнішим (39 слів з 61 утворено суфіксальним способом). Найчастіше суфіксальним способом утворюють відносні **прикметники** за допомогою конфікса (інтерфікс + суфікс) ***-івськ-****: бібісівський (БіБіСівський, бі-бі-сівський), айбіемівський, воозівський (ВООЗівський), єесівський (ЄСівський), емвеефівський, мопівський (МОПівський), опеківський, сотівський, фіфівський, юнесківський, юнісефівський.* Лише два віднайдені прикметники утворено за допомогою конфікса ***-овськ***: *натовський, сотовський.* У кількох прикметниках абревіатури як кореневі морфеми мають морфемний шов із конфіксами ***-овськ-, -евськ-*** (*ЮНЕСКОвський, ЮНІДОвський, ОБСЄвський*). За допомогою суфікса ***-ськ-*** маємо похідне слово *МВФський,* із суфіксом ***-н-*** – *єесний.*

Творення прикметників від абревіатур відбувається й префіксальним (***все****бібі-сівський,* ***не****юнесківський*), і префіксально-суфіксальним способами (***без****ЄС****ове****,* ***про****нато****вськ****ий,* ***без****НАТО****вськ****ий,* ***поза****опек****івськ****ий,* ***про****оон****івськ****ий,* ***анти****оон****івськ****ий,* ***поза****оон****івськ****ий,* ***про****сот****івськ****ий*).

Віднайдені також відабревіатурні прикметники-композити (*українсько-єесівський, натівсько-український*), що вказує на поступове засвоєння носіями мови відабревіатурних дериватів.

Наведені вище приклади відабревіатурних прикметників можемо зараховувати до еталонних варіантних форм. Проте трапляються й ад'єктивні деривати (із власних спостережень можемо стверджувати, що їх стає все менше в мовленні українців), що містять кальковані, не притаманні українським мовним нормам словотворчі засоби, наприклад, конфікс ***-шн-***: *бібісішний, уєфашний, фіфашний.*

Зважаючи на найбільшу активність носіїв мови у творенні саме ад'єктивних відабревіатурних дериватів, з метою всебічного огляду словотворчого потенціалу дібраних абревіатур, що відображають розвиток українського суспільства невіддільно від європейського контексту, у 2024 році ми здійснили соціолінгвістичне опитування, запропонувавши респондентам утворити відабревіатурні прикметники. В опитуванні взяли участь 22 респонденти віком від 17 до 50 років з різним ступенем та напрямком освіти.

Опитування лише підтвердило актуальні тенденції відабревіатурного ад'єктивного словотворення. Науживанішим є конфікс ***-івськ-*** (було надано 94 такі відповіді з 280 утворених респондентами прикметників загалом) у таких словах: *сіененівський (СіеНеНівський), айбіемівський (АйБіеМівський), воозівський (ВООЗівський), єесівський (ЄСівський), емвеефівський (МВФівський), моківський*

(МОКівський), натівський (НАТівський), ОБСЄівський, опеківський (ОПЕКівський), оонівський (ООНівський), сотівський (СОТівський), УЄФАівський, фіфаівський, юнесківський (ЮНЕСКівський, ЮНЕСКОівський), ЮНІСЕФівський.

Другий за поширеністю словотворчий засіб – суфікс ***-н-*** (65 відповідей з 280, тобто майже чверть відповідей): *сіененний (СіеНеНний), айбіемний (АйБіеМний, ІВМний), воозний (ВООЗний), єесний (єсний, ЄСний, ЄеСний), мвфний (МВФний), обсєний, опекний (ОПЕКний), ООНний.* Решту відповідей з поодинокими різноманітними словотворчими засобами до аналізу лексики не включаємо.

Як бачимо, опитані носії мови утворюють відабревіатурні ад'єктивні деривати подібно до того, як ці слова використовуються і в публічному інформаційному просторі.

4. Морфемний аналіз відабревіатурних ад'єктивних дериватів та похідні інших частин мови

Згідно з висновками Марії Плющ, у відносних прикметниках української мови найпродуктивнішим є суфікс ***-н-***, до семантичних властивостей якого належать ознаки стосовно матеріалу, часу, місця, простору, предметів. У досліджених новотворах суфікс ***-н-*** другий за «популярністю». Суфікс ***-ськ-*** у відносних прикметниках, до яких належать усі досліджені ад'єктивні деривати, виражає «значення належності установі, організації чи певному колу людей, соціальній групі тощо»[20] й лідирує серед словотворчих засобів у розглянутих прикметниках. Носії мови мають рацію, віддаючи перевагу саме суфіксу ***-ськ-***, оскільки за допомогою абревіатур, зокрема досліджуваних, найчастіше називають установи чи організації.

Окрім того, більшості лексем притаманна інтерфіксація, «при якій між двома морфемами з'являється звукова асемантична вставка, що усуває сполучення фонем, які суперечать принципам морфонології або непритаманні певній морфемній структурі слова»[21]. Здебільшого носії мови віддають перевагу інтерфіксу ***-ів-*** (рідше ***-ов-***) саме із суфіксом ***-ськ-***.

Інші ж словотворчі засоби, що не є широко виявленими в досліджених відабревіатурних ад'єктивних дериватах, мають такі семантичні особливості: конфікс ***-шн***, за висновками М. Плющ, традиційно використовуємо для прикметників від прислівникових основ[22] (респонденти та автори досліджуваних текстів утворили такі лексеми від абревіатур, себто від іменникових основ: *бібісі**шн**ий (БіБіСі**шн**ий, ВВСі**шн**ий), сіенене**шн**ий, ІВМ**ешн**ий, єс**шн**ий, ОБСЄ**шн**ий (об-*

[20] М. Плющ, *Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*, Київ 2010, с. 65.

[21] О. Зайцева, *Морфонологічні явища в системі словотворення українського іменника (на матеріалі мовлення сучасного телебачення)*, «Система і структура східнослов'янських мов» 2017, вип. 12, с. 225.

[22] М. Плющ, *Граматика української мови…*, с. 65.

*сє**шн**ий), уєфа**шн**ий (УЄФА**шн**ий), сот**ішн**ий, фіфа**шн**ий (ФІФА**шн**ий)*); суфікс ***-ов-*** у відіменникових прикметниках традиційно використовують для означення матеріалу, з якого виготовлено предмет[23] (серед результатів опитування траплялися такі відабревітатурні ад'єктивні деривати, утворені від назв організацій: *сієнен**ов**ий, АйБіеМ**ов**ий, ВООЗ**ов**ий (воо**зов**ий), ЄС**ов**ий, МВФ**ов**ий, мок**ов**ий, НАТ**Ов**ий, опек**ов**ий (ОПЕК**ов**ий), СОТ**ов**ий (сот**ов**ий), ЮНЕСК**Ов**ий (юнеск**ов**ий))*. Зважаючи на семантику конфікса ***-шн-*** та суфікса ***-ов-*** доцільно вважати утворені лексеми такими, що належать до розмовних, але не відповідають словотвірним нормам.

Способи написання абревіатури як кореневої морфеми в похідних словах неодноманітні: автори текстів різних стилів віддали перевагу написанню ініціалів, що утворюють абревіатуру, з маленьких літер (42,6 % відібраної лексики). А в соціолінгвістичному опитуванні найчастіше утворювали відабревіатурний дериват зі збереженням ініціального написання з великої літери (56% відповідей). Щодо цього одна із респонденток (телеведуча й авторка програми «Жовті кеди» Юлія Бориско) дала такий коментар-рефлексію: «Відомі й заїжджені абревіатури можна писати з малої, як-от *єсівець, натівець*. З маловживаних і тих, де літери поряд, типу *СОТ*, утворюймо похідні зі збереженням великих літер, наприклад, *СОТівець*. І дуже бісило б, якби довелось чергувати великі / малі літери, на кшталт, *СіеНеНівець*».

Також трапляється написання такої кореневої частини відповідно до вимови на рівні з іншими морфемами: у досліджуваних текстах – 27,9% таких відабревіатурних дериватів, серед відповідей респондентів – 13,5%. Ця тенденція позитивна тим, що вказує на поступове засвоєння носіями мови відабревіатурних дериватів, відповідає орфографічним нормам *Українського правопису* (написання загальних назв), а також задовольняє графічні потреби мовців, позаяк значно зручніше писати чи друкувати слова без переходу від великих літер до малих.

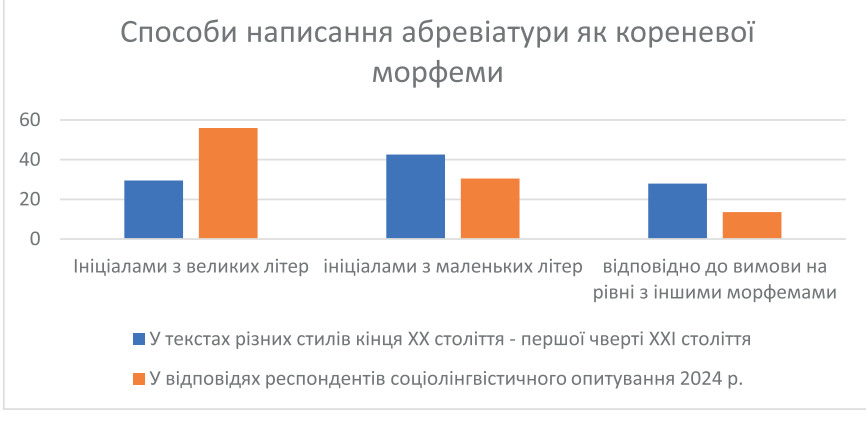

[23] Там само.

Принагідно зазначимо, що, досліджуючи новотвори, утворені від абревіатур, у текстах різних стилів, ми виявили не лише прикметники, а й похідні, що належать до інших самостійних частин мови. Це номінативні деривати, утворені суфіксальним способом, які виражають назви осіб (*ЄБРРівець, МВФівець, опеківець, оонівець, сотівець, юнесківець, юнісефівець, натовець, ОБСЄвець, ООНівка, УЄФАшник*) та назву явища (*фіфашка*). З-поміж відабревіатурних новотворів є також адвербіальні деривати, утворені префіксально-суфіксальним способом (*по-бібісівськи, по-ВООЗівськи, по-ЄСівськи, по-емвеефівськи, по-МОКівськи, по-натівськи, по-оонівськи, по-натовському*). А от вербальні відабревіатурні новотвори належать до найменш поширеної групи похідних. У сучасних текстах різних стилів було виявлено лише одне дієслово – *оонити.* Це вказує на низький семантичний потенціал абревіатур в означенні дії, а також може бути спричинене тим, що творення нових форм дієслів вимагає від мовця (у чотирьох формах дієслів) використання і словотворчих, і формотворчих суфіксів, а це вже подвійна «робота».

5. Висновки

Отже, напередодні й після 1991 року йшлося не просто про переорієнтацію українського лінгвокультурного простору від Сходу до Заходу, не лише про апелювання до традиції, наслідком якого є інтегрування нації, не так про модернізацію мовної норми, як про синергію згаданих процесів, які сприяли лібералізації мовної норми.

Це вплинуло на появу новотворів, серед яких наприкінці XX – у першій чверті XXI століття особливої уваги варті відабревіатурні деривати, що досі фрагментарно згадуються в контексті новітньої лексики й потребують пильного дослідження та всебічного аналізу.

Нині спостерігається тенденція морфемної адаптації, за якої абревіатура як коренева морфема для дериватів перебуває в стані напрацювання та усталення норм її вживання. Цим підтверджуємо, що відабревіатурні новотвори є неологізмами, що відображають процес лібералізації мовної норми. Конкуренція словотвірних варіантів відабревіатурних новотворів, коли носії мови додають різні афікси, але передбачають однакове значення слів, свідчить про активні пошуки мовцями інваріантних форм новітньої лексики, оскільки мова не є замкнутим організмом чи ідолом, а людина має цілковите право поліпшувати свій словниковий запас, заміняючи усталені лексичні чи граматичні одиниці іншими, зручнішими та актуальнішими.

References

Azhnyuk B., *Linhvistychni aspekty hlobalizatsiyi v Ukrayini*, [v:] *Movni konflikty i harmonizatiya suspil'stva. Materialy naukovoyi konferentsiyi: 28-25 travnya 2001 roku*», Kyyiv 2002.

Bybyk C., *Onovlena styl'ova norma zasobiv masovoyi informatsiyi*, «Ukrayins'ka mova» 2016, № 2.

Kovalevs'kyy V., *Suchasnyy stan i tendentsiyi rozvytku media-sfery Ukrayiny*, «Politychnyy menedzhment» 2009, nr 5.
Kyslyuk L., *Vyyav tendentsiy internatsionalizatsiyi u suchasniy riznostyloviy ukrayins'kiy leksytsi*, "Prace Filologiczne" 2021, nr 76.
Makarets' Yu., *Status i stan ukrayins'koyi movy v nezalezhniy Ukrayini: sotsiolinhvistychnyy vymir*, Kyyiv 2019.
Mezhenko Yu., *Velykyy orfohrafichnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy. 150 000*, Donets'k 2008.
Natsional'na rada Ukrayiny z pytan' telebachennya i radiomovlennya. Reyestr sub'yektiv u sferi media, [v:] https://webportal.nrada.gov.ua/derzhavnyj-reyestr-sub-yektiv-informatsijnoyi-diyalnosti-u-sferi-telebachennya-i-radiomovlennya/.
Plyushch M., *Hramatyka ukrayins'koyi movy. Morfemika. Slovotvir. Morfolohiya*, Kyyiv 2010.
Ponomariv O., *Stylistyka suchasnoyi ukrayins'koyi movy*, Ternopil' 2000.
Pylyns'kyi M., *Movna norma i styl'*, Kyyiv 1976.
Stepyko M., *Ukrayins'ka identychnist': fenomen i zasady formuvannya*, Kyyiv 2011.
Todor O., *Okazional'na sotsial'no-politychna leksyka v suchasnykh mediatekstakh*, «Kultura slova» 2017, vyp. 86.
Yermolenko S., *Norma movna*, [v:] *Ukrayins'ka mova: entsyklopediya*, Kyyiv 2004.
Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny: pryynyata i proholoshena rezolyutsiyeyu 217 A (III) Heneral'noyi Asambleyi OON vid 10 hrudnya 1948 r., [v:] http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
Zaytseva O., *Morfonolohichni yavyshcha v systemi slovotvorennya ukrayins'koho imennyka (na materiali movlennya suchasnoho telebachennya)*, «Systema i struktura skhidnoslov'yanskykh mov» 2017, vyp. 12.

ПРО АВТОРКУ

Вороніна Ольга Олександрівна – аспірантка Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за спеціальністю 035 Філологія (українська мова), 2020 рік вступу. **Публікації: книга:** *Українська мова без сумніву*, Київ 2023. **Стаття:** *Соціолінгвістичні тенденції відабревіатурного словотворення новотворів – назв осіб за родом їхньої діяльності перших десятиліть XXI століття*, «Мовознавчий вісник» 2024, вип. 37.

ORCID: 0009-0004-5994-6252
Email: o.voronina@school155.com

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152648

Anna Czapla
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

OBRAZ DAWNEGO POWIATU HUSIATYŃSKIEGO W ŚWIETLE NAZW MIEJSCOWOŚCI

The Picture of the Old Husiatyn District in the Light of Places Names

ABSTRACT: Onomastic Picture of the Husiatyn District in the Podolian Voivodeship of the First Polish-Lithuanian Commonwealth. The Husiatyn District with the western part of Podolia were joined to Poland in the 14th century, to which it belonged intermittently until the end of World War II. The purpose of the article is a semantic and structural analysis of the area's place names, on the basis of which emerges a linguistic picture of the Husiatyn District. The most numerous group of physiographic names describes its natural properties – the richness of its rivers and lakes, the animals living there, forested places, numerous undulations and plateaus. Also, ethnic names indirectly refer to the nature of the land itself, whereas cultural names describe the district due to the properties acquired as a result of human activity. The most recent layer are the ideological names created during communism. Older cultural names inform of settlement forms, defensive places, places related to the economy. Renewed and diminutive names depend on the new settlements being built in the area. Among the names of places derived from personal names, the most numerous group are patronymic names, which are based on eastern or neutral names, just as with the possessive.

KEYWORDS: onomastics, names of places, Husiatyn District, language picture of Podolia

Wstęp

1. Naturalny, przemysłowy i społeczny obraz powiatu

Dawny powiat husiatyński w granicach II Rzeczypospolitej leżał na granicy rosyjskiej, na północy sąsiadował z powiatem skałackim i trembowelskim leżącymi w województwie ruskim, w ziemi halickiej. Na zachodzie graniczył z czortkowskim położonym podobnie jak trembowelski i skałacki. Na południu przylegał do powiatu borszczowskiego, natomiast na wschodzie sąsiadował z powiatem kamienieckim w guberni podolskiej (zabór rosyjski). Powierzchnia wyżyny podolskiej, na której znajdował się powiat husiatyński, wyżłobiona była jarami potoków i podzielona na liczne części. Teren, o którym mowa, należał do dorzecza Dniestru za pośrednictwem Seretu,

Copyright © 2024. Anna Czapla. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Com-mercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

Niczławy i Zbrucza. Znaczniejsze wyniosłości znajdowały się w jego zachodniej stronie, a las obejmował 20% całego obszaru[1].

Przemysł w powiecie husiatyńskim był nieznaczny. Wyrabiano wyroby tekstylne, wapno, mydło, piwo, pędzono gorzałkę i trudniono się garncarstwem[2]. Gleba na jego obszarze była pszenna, więc uprawiano: pszenicę, żyto, jęczmień, kukurydzę, grykę, rośliny strączkowe, len, tytoń, buraki cukrowe, kartofle, kapustę, rośliny pastewne[3]. Hodowano bydło, bydło rogate, konie, owce i świnie. Handel był nieznaczny, przynajmniej do czasu powstania w Husiatynie komory celnej. Kolej żelazną mającą połączyć powiat husiatyński ze Stanisławowem rozpoczęto budować w 1882 roku. Między gminami były 4 miejskie: miasto Husiatyn, miasteczka: Chorostków, Kopeczyńce, Probużna, pozostałe wiejskie. W 1868 r. było 66 320 mieszkańców, a w 1880 r. 77 791, w tym rzymskich katolików – 19 293, grekokatolików – 46 182, żydów – 12 286[4].

2. Rys historyczny miasta i okolic

Husiatyn był prywatnym miastem szlacheckim lokowanym w 1552 r. i położonym w XVI w. w województwie podolskim[5]. Pierwotnie był wsią należącą do dóbr królewskich, którą w XV w. dzierżawili Kierdejowie[6]. W 1536 r. królowa Bona oddała ją Janowi Świerczowi z Olchowiec w zamian za posiadłości w okolicach Baru. W 1559 r. nowy właściciel uzyskał dla Husiatyna magdeburskie prawa miejskie z przywilejem na trzy doroczne jarmarki. Świercz wzniósł także nad Zbruczem drewniany zamek[7]. W II połowie XVI wieku Husiatyn wraz z okolicznymi dobrami przeszedł w ręce Strusiów, a od nich do Kalinowskich, którzy ufundowali klasztor bernardynów. W 1630 r. wzniesiono murowany zamek, a umocnienia obronne otoczyły całe miasto[8].

W 1648 r. na Husiatyn napadli Kozacy, ale w dwa lata później miasto zdołało się przed nimi obronić. Zamek i miasto wytrzymały również kolejne oblężenia: kozacko-tatarskie w 1653 r. oraz moskiewskie w 1655 r. Wojny i kolejne najazdy zmusiły bernardynów do opuszczenia miasta w 1660 r. W wyniku traktatu w Buczaczu w 1672 r. Husiatyn znalazł się w granicach Turcji i dopiero po odsieczy wiedeńskiej powrócił do Rzeczypospolitej. Po uspokojeniu sytuacji politycznej w 1690 r. do Husiatyna powrócili bernardyni, którzy rozpoczęli odbudowę zniszczonej świątyni i klasz-

---

[1] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1882, s. 224.

[2] Tamże, s. 225.

[3] *Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym*, t. 2: *Husiatyn i Tarnopol*, oprac. V. Dolinovskyj, Kraków 2018, s. 30.

[4] *Słownik geograficzny…*, s. 225.

[5] Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne" 2008, t. 21, s. 165.

[6] G. Rąkowski, *Podole*, *Przewodnik krajoznawczo-turystyczny po Ukrainie Zachodniej*, cz. 2, Pruszków 2006, s. 220.

[7] J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001, s. 67.

[8] G. Rąkowski, *Podole. Przewodnik krajoznawczo-turystyczny po Ukrainie Zachodniej…*, s. 220.

toru. Na początku XVIII wieku dobra husiatyńskie należały do Heleny z Kalinowskich i jej męża Jakuba Morsztyna, którzy potem zapisali je Potockim.

Po rozbiorach miasto rozdzieliła granica państwowa. Rosyjska część Husiatyna, położona na wschodnim brzegu Zbrucza, stała się zwykłą wsią, natomiast główna część ze wszystkimi najważniejszymi budowlami przypadła Austrii i zachowała status miasta. Zresztą podobny los podzieliły wraz z miastem powiatowym inne wsie leżące tuż nad Zbruczem, choćby Siekierzyńce czy Zielona. W 1788 r. dekretem władz austriackich zlikwidowano klasztor bernardynów, a świątynia klasztorna stała się kościołem parafialnym. Około 1790 r. dobra husiatyńskie przeszły do Zabielskich, a w 1841 r. w posiadanie Gołuchowskich. W XIX w. Husiatyn rozwijał się pomyślnie dzięki istnieniu komory celnej i handlowi z Rosją. Po austriackiej reformie administracyjnej w 1867 r. miasto stało się siedzibą powiatu[9]. W 1872 r. husiatyński handel przeżył załamanie na skutek budowy linii kolejowej z Tarnopola do Podwołoczysk, na którą przeniósł się główny ruch graniczny. Sytuację ekonomiczną miasta poprawiło wybudowanie kolei z Kopyczyniec przez Husiatyn do Gródka Podolskiego. W II połowie XIX wieku właścicielami byli Gołuchowscy, którzy zrujnowany zamek w centrum Husiatyna sprzedali miejscowemu chasydzkiemu cadykowi. Nowy właściciel na jego miejscu wzniósł rezydencję i synagogę. Na początku XX w. Husiatyn liczył ponad 6 tys. mieszkańców, z czego dwie trzecie stanowili Żydzi. W latach 1903-1905 syn Adama, hrabia Agenor Gołuchowski, junior, wzniósł nowy eklektyczny pałac w położonym za miastem lasku Grabnik[10], który z czasem zmieniono na park krajobrazowy. Siedziby Gołuchowskich, rezydencja cadyka oraz wiele innych zabudowań w mieście uległo zniszczeniu podczas zaciętych walk na linii Zbrucza toczonych podczas I wojny światowej, wojny polsko-ukraińskiej w 1919 r. oraz wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. Powiat husiatyński istniał do 1925 r., następnie rolę stolicy powiatu przejęły Kopyczyńce.

W okresie międzywojennym miasto leżało na granicy Polski i ZSSR, ale ze względu na brak mostów nie miało żadnej komunikacji ze wschodnim sąsiadem. Zniszczenia wojenne i utrata rangi powiatu spowodowały spadek liczby ludności do 3 tysięcy. 17 września 1939 r. Husiatyn był jedną z pierwszych miejscowości na terenie Polski zajętych przez Armię Czerwoną[11]. W 1940 r. władze radzieckie umieściły w nim stolicę rejonu, a od 1980 r. miasto uzyskało prawa uzdrowiska[12]. Do r. 2020 pozostawał stolicą rejonu husiatyńskiego, ale w nieco zmienionym i powiększonym kształcie, niż ten przedstawiony w artykule.

---

[9] Tamże, s. 221.

[10] *Na styku…*, s. 29.

[11] G. Rąkowski, *Podole. Przewodnik krajoznawczo-turystyczny po Ukrainie Zachodniej…*, s. 222.

[12] Tamże.

Słownik nazw

Słownik uwzględnia listę nazw miejscowości z przestrzeni określanej jako powiat husiatyński w województwie tarnopolskim w Rzeczpospolitej Polskiej, który w znacznej mierze nie odpowiada dzisiejszemu (współcześnie niektóre z miejscowości znajdują się w obrębie powiatów: czortkowskiego i trembowelskiego). Obejmuje 62 punkty osadnicze określane przez 68 nazw. Onimy prezentowane są w porządku alfabetycznym, poddane zostały analizie semantycznej i strukturalnej. Interpretacje innych autorów (Mychajła Chudasza[13], Teresy Pluskoty[14], Dmytra Buczki i Wiry Kotowycz[15], Jana Zaleskiego[16]) podawane są w sytuacji analiz rozbieżnych z tu prezentowanymi. Niektóre z nazw znalazły się w monografii o ziemi halickiej[17].

Celem artykułu było zrekonstruowanie obrazu onomastycznego powiatu husiatyńskiego na podstawie nazw miejscowości w nim położonych – naturalnego jak też związanego z działalnością człowieka na jego obszarze oraz etnicznego. Cel artykułu został osiągnięty w wyniku przeprowadzonej semantycznej, formalnej i genetycznojęzykowej analizy nazw. Dodatkowo metoda statystyczna ujawniła rolę onomastyki jako narzędzia służącego do weryfikacji ustaleń osadniczo-etnicznych.

1. **Bednarówka**, wieś, 297 rzym. (p. Sidorów), 515 grek. (p. na miejscu) SG 1, 124: *Bednarówka* XVI w. Jabł; *Bednarówka* 1880 SG 1, 124; ***Боднарівка*** 1973 IstT 249 – : pol. *Bednarz* Cieślik 18 (ukr. *Боднар* Red 46), ta od pol. **bednar* // *bednarz* ‘rzemieślnik wyrabiający beczki’ BrSE 19 (ukr. *боднар*). N. dzierż.
2. **Bosyry**, następnie *Weresnewe*, od 1993 r. *Bosyry*, wieś współcześnie w pow. czort., lud. rzym. – 61 (p. Skała), grek. – 482 (p. na miejscu) SG 1, 342: *Bosyry* XVI w. Jabł; *Bosyry* 1880 SG 1, 342; ***Вересневе*** (do 1964 r. ***Босири***) 1973 IstT 575 – : ukr. **Bosyr*, por. *босирка* ‘wróżka’ ESUM t. 1, s. 237. N. rod. Zal, s. 14: niej. Kolejno ***Weresnewe*** od ukr. *вересень* (pol. *wrzesień*). N. kult.
3. **Celejów**, wieś, lud. rzym. 62 (p. Kopeczyńce), grek. 583 (p. na miejscu) SG 1, 532: *de Czeleyow* 1458 AGZ 12, 259; *Celejow* Jabł XVI w.; *Celejów* 1880 SG 1, 532; *Celejów* 1938 Skor 216; ***Целіїв*** 1973 IstT 250 – : pol. *Celej* SNazw 2, 23, ta od pol. *cel* Cieślik 25, daw. *cyl*, z niem. *ziel* BorSE, s. 53. N. dzierż. ChudU, s. 221-222: od skrócenia nazw typu *Селиславъ*.

---

[13] М.Л. Худаш, М.О. Демчук, *Походження українських прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення)*, Київ 1991.

[14] T. Pluskota, *Nazwy miejscowe ziem ruskich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w. Toponimia Ukrainy i pogranicza polsko-ukraińskiego*, Bydgoszcz 1998.

[15] Д.Г. Бучко, В.В. Котович, *Походження назв населених пунктів Тернопільщини*, Дрогобич 2017.

[16] J. Zaleski, *Nazwy województwa tarnopolskiego*, Wrocław 1987.

[17] A. Czapla, *Nazwy miejscowości historycznej ziemi halickiej*, Lublin 2018. Są to: *Celejów*, *Chłopówka*, *Chorostków*, *Czahari*, *Hadyńkowce* > *Komsomol'ske*, *Horodnica*, *Howiłów Mały*, *Howiłów Wielki*, *Jabłonów*, *Jemeliwka*, *Karaszyńce*, *Kluwińce*, *Kociubińce*, *Kopyczyńce*, *Kotówka*, *Krogulec*, *Liczkowce*, *Lisky*, *Myszkowce*, *Niżborg Nowy*, *Niżborg Stary*, *Oryszkowce*, *Peremiłów*, *Postołówka*, *Rudki*, *Samołuskowce*, *Suchostaw*, *Teklówka*, *Trybuchowce*, *Tudorów*, *Uwisła*, *Wierzchowce*, *Wyhoda*.

4. **Chłopówka**, wieś, lud. 1032 w tym rzym. 520, grek. 502 (obie p. Chorostków) SG 1, 586: *Chłopówka* Jabł XVI w.; *Chłopówka* SG 1, 586; *Chłopówka* 1938 Skor 228; ***Хлопівка*** 1973 IstT 249 – : pol. *Chłop*, por. *Chłopek* SSNO t. 7, 28 (ukr. **Холоп*, por. strus. *Холопов* Tup 861), ta od pol. *chłop* Sstp 1, 237 'rusticus i gnobilis' oraz 'mężczyzna, vir' (ukr. *холоп*). N. dzierż. Zal 22: od n. os. **Chłop* lub od *chłop*.
5. **Chorostków**, mtko, w nim zespół pałacowy PrzewP 194, lud. rzym. 1500, grek. 1890 (obie p na miejscu) SG 1, 632: *Chrosthkow* 1431 Kur 7, 335; *Chorostkow* Jabł XVI w.; *Chorostków* 1880 SG 1, 632; *Chorostków* 1938 Skor 241; ***Хоростків*** 1973 IstT 232 – : ukr. **Chorostko*, por. *Хоростецький* RedS 2, 1131 (pol. *Chrostek* Cieślik 27) lub ukr.* *хорост* < *хворост* SUM t. 11, s 48 (pol. *chróst* > *chrust* 'wiklina, gąszcz', stpol. *chrost* BrSE 185). N. fiz. lub dzierż.
6. **Czabarówka**, wieś, lud. rzym. 772 (p. Husiatyn, we wsi kościół PrzewP 226), grek. 816 (p. na miejscu) SG 1, 727: *Czabarówka* XVI Jabł; *Czabarówka* 1880 SG 1, 727; ***Чабарівка*** 1973 IstT 250 – : ukr. *чабарня* 'zagroda dla owiec', 'chata dla pastuchów' (pol. *owczarnia* BrSE 387). N. kult. Zal 25; BuczKot 284: n. dzierż.
7. **Czahari**, wieś: ***Чагарі*** 1973 IstT 245 – : ukr. *чагар* 'zarośla, krzaki' ESUM 4, 274 (pol. *czahar* BrSE 71, pożyczka z jęz. ukr.). N. fiz.
8. **Czarnokońce Małe**, wieś, lud. rzym. 600 (p. Sidorów), grek. 2553 (p. Czarnokońce Wielkie) SG 1, 758: *Czarnokonce Ma:* XVI w. Jabł; *Czarnokońce Małe* 1880 SG 1, 758 – : n. zest. z członu ponow. od *Czarnokońce* oraz członu dem.
9. **Czarnokońce Wielkie**, wieś obecnie w pow. czort.: *Czarnokonce* XVI w. Jabł; *Czarnokońce Wielkie* 1880 SG 1, 758; ***Чорнокінці*** 1973 IstT 582 – : pierwotnie *Czarnokońce*, n. złożona z członu od pol. *czarny* (ukr. *чорний*) oraz pol. *koniec* (ukr. *кінець*). N. etn. oznaczająca lud. zamieszkałą w skrajnej części wsi. Kolejno z członem augm.
10. **Hadyńkowce**, wieś leży nad Niczławą PrzewP 187, od 1964 do 1991 r. *Komsomolśke*, lud. rzym. 241 (p. Żabińce), grek. 840 (p. na miejscu) SG 3, 7: *vil. Hadinkowicze* 1419 Kur 7, 39; *Hadynkowce* Jabł XVI w.; *Hadyńkowce* 1882 SG 3, 7; *Hadyńkowce* 1938 Skor 514; ***Комсомольське*** daw. ***Гадинківці*** 1973 IstT 244 – : ukr. **Hadyńka*, por. *Гадзевич* RedS 1, 179 (pol. *Gadzinka* Cieślik 38), ta od ukr. *гадинка* : *гадина* Hr 1, 263 (pol. *gadzinka* : *gadzina* 'zwierzę jadowite' Dor 2, 1016). N. patr. Następnie *Komsomolśke* od ukr. *комсомольський* (pol. *komsomolski*). N. kult. o komunistycznym charakterze ideologicznym.
11. **Horodnica**, wieś nad Gniłą, przed II wojną światową trzecią jej część stanowili Polacy PrzewP 119, lud. 1204 w tym rzym. 516 (p. Liczkowce, we wsi kościół), grek. 694 (p. na miejscu) SG 3, 140: *Hrodnycza* 1463 AGZ 12, 292; *Horodnica* Jabł XVI w.; *Horodnica* 1882 SG 3, 140; *Horodnica* 1938 Skor 535; ***Городиця*** 1973 IstT 243 – : ukr. **horodna*, przymiotnik od *город* SUM 2, 136, jak *Dubienka* : *Dubna* w ziemi chełmskiej. N. kult. Pluskota 87: n. dzierż.
12. **Howiłów Mały**, obecnie w pow. trem., p. grek. Howiłów Wielki SG 3, 170: *Howiłów Mały* Jabł XVI w.; *Howiłówek* 1882 SG 3, 170; *Howiłów Mały* 1938 Skor 539; ***Малий Говилів*** 1973 IstT 522. N. zest. z członu ponow. od *Howiłów* oraz członu dem.

13. **Howiłów Wielki**, wieś, obecnie w pow. trem., lud. grek. (p. na miejscu) SG 3, 170, rzym. (we wsi kaplica PrzewP 195): *Howylow* 1431 Kur 7, 335; *Howiłów Wielki* Jabł XVI w.; *Howiłów* 1882 SG 3, 170; *Howiłów Wielki* 1938 Skor 539; ***Великий Говилів*** 1973 IstT 522 – : ukr. **Howyło* (pol. **Gowidło*, por. kres. *Howil* SNazw 4, 167), ta od ukr. *Говей*, ta od *Гавей* Czuczka 147. N. dzierż. Wtórnie z członem augm.
14. **Hryńkowce**, daw. wieś, obecnie teraz część Probużnej w pow. czort., lud. grek. (p. w Probużnej) SG 3, 195: *Hrynkowce* XVI w. Jabł; *Uhryńkowce* 1881 SG 3, 195; ***Гринківці*** 1973 IstT 579 – : ukr. *Гринько* Red 13, ta od ukr. *Григор* (pol. *Grzegorz* MalecI 229). N. patr.
15. **Husiatyn**, mtko pow., odznacza się położeniem na cyplu otoczonym zakolem Zbrucza PrzewP 222, lud. rzym. 736, grek. 698 (obie p. na miejscu) SG 3, 223: *Vszyathin* 1475 AGZ 12, 379; *Husiatyn* XVI w. Jabł; *Husiatyn* 1754 AGZ 1, 145; *Husiatyn*, *Usiatyn*, *Wsiatyn*, 1882 SG 3, 223; ***Гусятин*** 1973 IstT 205 – : ukr. **Husiata* (pol. **Gąsięta*), ta od ukr. *гусь* (pol. *gęś*). Forma *Usiatyn* z pominięciem nagłosowego *H-*, por. MZmet, 137. N. dzierż.
16. **Jabłonów**, wieś leżąca na skraju lasu z Rezerwatem Jabłonowskim oraz z zachowanym zespołem pałacowym PrzewP 191, miała prawa miejskie od 1553 r., ale pozostała wsią, lud. rzym. 309 (p. Kopyczyńce, we wsi kościół), grek. 1329 (p. na miejscu) SG 3, 349: *Jabłonow* Jabł XVI w.; *Jabłonów* 1881 SG 3, 349; *Jabłonów* 1938 Skor 571; ***Яблонів*** 1973 IstT 250 – : pol. *jabłon*, zob. MPrzem 101 // *jabłoń* (ukr. *яблуня* SUM 11, 619). N. kult. Zal 56: dzierż. lub kult.
17. **Jemeliwka**, wieś: ***Ємелівка*** 1973 IstT 244 – : ukr. *Ємелія* (pol. *Emilia* MalecI 359). N. dzierż.
18. **Jurkowce**, wieś: *Jurkowce*, pk Wasylkowic, 1881 SG 3, 634; ***Юрківці*** 1973 IstT 242 – : pol. *Jurko* MalecI 253, ta od *Jerzy* MalecI 251 (ukr. *Юрій*). N. patr.
19. **Karaszyńce**, wieś, lud. 577, rzym. (p. Chorostków), grek. (p. Perewiłów) SG 3, 833: *Karaszyńce* Jabł XVI w.; *Karaszyńce* 1881 SG 3, 833; *Karaszyńce* 1938 Skor 668; ***Карашинці*** 1973 IstT 232 – : pol. *Karaś* Cieślik 52 (ukr. *Карась* RedS 2, 438) lub od *karaś* BrSE 219 (ukr. *карась* SUM 4, 101). N. etn. oznaczająca mieszkańców miejsca obfitującego w karasie lub patr.
20. **Kluwińce**, wieś, lud. rzym. 365 (p. Chorostków), grek. 916 (p. na miejscu) SG 4, 171: *Kluwińce* Jabł XVI w.; *Kluwińce*, *Kluwina* albo *Kłuwińce* 1883 SG 4, 171; *Kluwińce* 1938 Skor 712; ***Клювинці*** 1973 IstT 244 – : **Kluwina*, ta od pol. *kluć się*, *kluje* ‘wydobywać się z jaja, lęgnąć’ też o roślinach ‘wydobywać się z ziemi’ BrSE 236 (ukr. *клювати* ‘o ptakach jeść pochłaniać dziobem’ SUM 4, 192). N. etn. na oznaczenie mieszkańców miejsca określanego jako **Kluwina* o trudnym do sprecyzowania znaczeniu. Zal 68; BuczKot 135: od n. os.
21. **Kociubińce**, wieś, przed wojną skupisko Polaków PrzewP 191, lud. rzym. 514 (p. Kopeczyńce, we wsi kościół), grek. 1370 (p. na miejscu) SG 4, 232: *Kuczybynce* 1564 Źdź 18/1, 99; *Kociubińce* 1883 SG 4, 232; *Kociubińce* 1938 Skor 725; ***Коцюбинці*** 1973 IstT 244 – : ukr. *коцюба* ‘pogrzebacz’, również ukr. dial. ‘wół z rozłożystymi rogami’ SUM 4, 314 (pol. *kociuba* ts. również

sporadycznie ‘krowa’ Rembiszewska, s. 140, z języków rus.). N. etn. określająca lud. hodującą woły.

22. **Kociubińczyki**, wieś nad Zbruczem, obecnie w pow. czort., lud. rzym. 160 (p. Skała), grek. 630 (p. Bossyry), była własnością Potockich SG 4, 232: *Kociubińczyki* XVI w. Jabł; *Kociubińczyki* 1883 SG 4, 232; ***Коцюбинчики*** 1973 IstT 578 – : *Kociubińce* ‘wieś’. N. demkult.
23. **Kopyczyńce**, mtko, leży nad Niczławą PrzewP 188, od 1564 r. prawa miejskie, (obie p. na miejscu), mtko było gniazdem Kopeczyńskich SG 4, 377: *Kopyczensky* 1379 AGZ 5, 20; *Copyczincze* 1443 AGZ 14, 87; *Kopyczyńce* Jabł XVI w.; *Kopeczyńce*, *Kopyczyńce*, 1883 SG 4, 377; *Kopyczyńce* 1938 Skor 753; ***Копичинці*** 1973 IstT 222. Pierwotnie *Kopyczyńce* od ukr. *копиця* SUM 4, 281 (pol. *kopica* ‘pagórek’ BrSE 254). N. etn. na oznaczenie mieszkańców pagórkowatej przestrzeni. Zal 71; BuczKot: od n. os.
24. **Kotówka**, wieś: *Kotówka* Jabł XVI w.; *Kotówka* 1891 SG 12, 280; *Kotówka* 1938 Skor 774; ***Котівка*** 1973 IstT 244 – : pol. *Kot* Cieślik 63 (ukr. *Кіт* RedS 1, 468), ta od pol. *kot* (ukr. *кіт*). N. dzierż.
25. **Krogulec**, wieś, lud. grek. (p. na miejscu) SG 4, 680: *Krogulec* Jabł XVI w.; *Krogulec* 1883 SG 4, 680; *Krogulec* 1938 Skor 803; ***Крогулець*** 1973 IstT 245 – : pol. *krogulec* ‘gatunek ptaka’ BrSE 268 (ukr. dial. *крагулець* ‘jastrząb’ SUM 4, 319). N. fiz. oznaczająca miejsce przebywania jastrzębi. Zal 77: może przez n. os.
26. **Krzyweńkie**, wieś, obecnie w pow. czort.: *Krzyweńkie* XVI w. Jabł; ***Кривеньке*** 1973 IstT 579 – : pol. *krzywe* (ukr. *кривий*), z suf. *-eńkie*. N. fiz. Zal 78: od n. potoku Krzyweńki.
27. **Liczkowce**, wieś leży nad Gniłą, w XVII w. istniał tu zamek, zniszczony w walkach z Kozakami i Turkami PrzewP 117, lud. 1756, rzym. 1208 (p. na miejscu), reszta grek. (p. Trybuchowce) SG 5, 213-215: *Lyczkowcze* 1564 Źdź 18/1, 97; *Liczkowce*, po rus. *Łyczkiwci*, 1884 SG 5, 213; *Liczkowce* 1938 Skor 889; ***Личківці*** 1973 IstT 246 – : pol. *Liczko* SNazw 5, 594 (ukr. *Личко* RedS 1, 603), ta od pol. *liczko* : *lice* > *lico* (ukr. *личко* : *лице* // *лико*). N. patr.
28. **Lisky**, wieś: ***Ліски*** 1973 IstT 245 – : pol. *lasek* < *las* (ukr. *лісок*). N. fiz.
29. **Majdan**, wieś przed wojną zamieszkała w większości przez Polaków PrzewP 173, lud. 596 w tym 308 rzym. (p. Czortków, we wsi kościół), reszta grek. (p. Tudorów) SG 5, 913: *Majdan* Jabł XVI w.; *Majdan* 1884 SG 5, 913; *Majdan* 1938 Skor 980; ***Майдан*** 1973 IstT 250 – : ukr. *майдан* ‘miejsce, gdzie pędzą smołę i dziegieć’ AGWB 9, 164 (pol. *majdan*, pożyczka z jęz. ukr. BrSE 318), por. liczne miejscowości o tym mianie w pow. tomaszowskim Koper, 71-72. N. kult. Wieś leży na śródleśnej polanie PrzewP 172.
30. **Mszaniec**, wieś obecnie w pow. trem., osadzona w 1555 r. SG 15/2, 360: *Mschana* 1565 SG 15/2, 360; *Mszaniec* 1902 SG 15/2, 360; ***Мшанець*** 1973 IstT 528 – : pol. *mszany* : *mech* L 3, 64 (ukr. *мшаний* : *мох*). N. fiz.
31. **Myszkowce**, daw. wieś, obecnie cz. wsi Celejów, lud. rzym. 56 (p. Kopeczyńce), grek. 502 (p. Celejów) SG 6, 843: *Myszkowce* Jabł XVI w.; *Myszkowce* 1885 SG 6, 843; *Myszkowce* 1938 Skor 1098; ***Мишківці*** 2004

mapaT – : pol. *Myszek* NazwPol, s. 194 (ukr. *Мишко* RedS 1, 695), ta od ukr. *Михайло* (pol. *Michał*) MalecI 21, lub pol. *Myszka* Cieślik 84 (ukr. *Мишко* RedS 1, 695), ta od pol. *myszka* (ukr. *мишка* SUM 4, 723) lub pol. *Myślibor* MalecB 98 (ukr. **Mysłybor*). N. patr.

32. **Niżborg Nowy**, od 1966 *Niżborg*, wieś, lud. rzym. 477 (p. Kopeczyńce), grek. 974 (p. na miejscu) SG 7, 168: *Niżborg Nowy* Jabł XVI w.; *Niżborg Nowy* 1886 SG 7, 168; *Niżborg Nowy* 1938 Skor 1134; ***Нижбірок*** daw. ***Новий Нижбірок*** 1973 IstT 247. N. zest. z członu ponow. od *Niżborg* < *Niżborg Stary* oraz członu chron.
33. **Niżborg Stary**, wieś, lud. rzym. 258 (p. Kopeczyńce), grek. 584 SG 7, 169: *Nyeczbork* 1564 Źdź 18/1, 99; *Niżborg Stary* 1886 SG 7, 169; *Niżborg Stary* 1938 Skor 1134; ***Старий Нижбірок*** 1973 IstT 249. Pierwotnie *Nieczborg*, n. złożona z członu kult. od niem. *borg* < *burg* 'zamek' PSNP 158 oraz członu dzierż. od niem. *Niecz* < *Nicolaus* MalecI 289 (pol. *Mikołaj*). N. dzierż.-kult. Wtórnie z członem chron. BuczKot 193: od *ніжний бірок*. Zal 112: n. niej., por. ukr. *birok* 'borek' i *niża* 'nizina'.
34. **Nowostawce**, wieś: *Nowostawce* XVI w. Jabł; *Nowostawce* 1886 SG 7, 289; ***Новоставці*** 2004 mapaT– : n. złożona z członu od pol. *nowy* (ukr. *новий*) oraz od pol. *stawać* BrSE 512 (ukr. *ставати*). N. etn. oznaczająca nowych osadników. Zal 114: od *staw*.
35. **Olchowczyk**, wieś, lud. rzym. 660, grek. 448 (obie p. Husiatyn, we wsi kościół PrzewP 226) SG 7, 449: *Olchowczyk* XVI w. Jabł; *Olchowczyk* 1886 SG 7, 449; ***Вільхівчик*** 1973 IstT 246 – : ukr. *вільховий* : *вільха* (pol. *olchowy* : *olcha* SW 3, 766), z suf. *-czyk*. N. fiz.
36. **Oparszczyzna**, daw. wieś, obecnie część wsi Krzyweńkie w pow. czort.: *Oparszczyzna* XVI w. Jabł; *Oparszczyzna*, część wsi Krzyweńkie, 1886 SG 7, 543; ***Опарщина*** 2004 mapaT – : pol. *opary* 'para, obłok pary, mgła', 'woń ulatniająca się z ogrzanych cieczy' Dor 5, 1008 (ukr. *опар* też 'miejsce na błocie, które nigdy nie zamarza' SUM 5, 703). N. fiz. Zal 118: za Saf od n. os. *Oparski*.
37. **Oryszkowce**, wieś, lud. rzym. 390 (p. Kopyczyńce), grek. 756 (p. na miejscu) SG 7, 608: *Oryszkowce* Jabł XVI w.; *Oryszkowce* 1744 AGZ 10, 420; *Oryszkowce* 1886 SG 7, 608; *Oryszkowce* 1938 Skor 1203; ***Оришківці*** 1973 IstT 247 – : ukr. *Оришко*, ta od ukr. *Орест* Czuczka 419. N. patr. Zal 118: od n. wodnej *Oryszka* lub od n. os.
38. **Peremiłów**, wieś, lud. rzym. 85 (p. Chorostków), grek. 1186 (p. na miejscu) SG 7, 958: *Przemilow* 1564 Źdź 18/1, 99; *Peremiłów* 1886 SG 7, 958; *Peremiłów* 1938 Skor 1259; ***Перемилів*** 1973 IstT 247 – : ukr. *peremil'* 'mielizna piaszczysta w rzece' JuUTH 131 (pol. *przemiał*). N. fiz. ChudP 171: od n. os. *Перемиль*.
39. **Postołówka**, wieś będąca przed wojną skupiskiem pol. PrzewP 119, lud. rzym. 471 (p. Liczkowce, we wsi kościół), grek. 762 (p. na miejscu) SG 8, 851: *in villa Postholowcze* 1432 Kur 7, 357; *Postołówka* Jabł XVI w.; *Postołówka* 1887 SG 8, 851; ***Постолівка*** 1973 IstT 247. Pierwotnie *Postołowce* od ukr. *Постол* RedS 2, 852 (pol. *Apostoł* NazwPol 77), ta od ukr. *апостол* RedS 2, 852 (pol. *apostoł*). N. patr., następnie *Postołówka* jako wariant dzierż.

40. **Probużna**, wieś obecnie w pow. czort., do II wojny światowej mtko w trzeciej części lud. pol. PrzewP 191; lud. grek. 219 (p. na miejscu), rzym. 388 (p. Żabińce, we wsi kościół) SG 9, 44: *Probużna* XVI w. Jabł; *Probużna Stara i Nowa* 1888 SG 9, 44; ***Пробіжна*** 1973 IstT 579 – : ukr. *пробіг* SUM 8, 118, por. *pohon* 'wykonywanie administracyjnych poleceń pana czy starosty zamkowego, tj. rozwożenie listów, rozporządzeń' Hum, s. 15 (pol. *przebieg* BrSE 25), z mylnym pol. *u* w formie *Probużna* użytym w wyniku adideacji do *Bug*. N. kult. Zal 138: od n. wodnej Bug.
41. **Rakówkąt**, wieś nad Gniłą, od 1958 r. w granicach wsi Postołówka, lud. rzym 286 (p. Liczkowce), grek 537 (p. Postołówka) SG 9, 517: *Rakówkąt* 1888 SG 9, 517; ***Раків Кут*** 2004 mapaT – : n. złożona z członu fiz. od pol. *rak* SW 5, 469 (ukr. *рак*) lub dzierż. od pol. Rak SSNO 4, 438; SEM 6, 49 (strus. *Ракъ* Tup 389) oraz członu fiz. od pol. *kąt* 'miejsce ustronne' Sstp 3, 263; Zierh 208 (ukr. *кут*). N. fiz. lub dzierż.-fiz.
42. **Rudki**, wieś: *Rudki*, wzgórze polne, na płn-wsch. od Kopeczyniec na lewym brzegu Niczławy, 1888 SG 9, 915; lub folwark w gminie Jabłonów; *Rudki* 1938 Skor 1471; ***Рудки*** 1973 IstT 250 – : ukr. *руда* 'rdzawe bagno' JuUTH 159 (pol. *ruda* 'czerwona metaliczna ziemia' L 5, 159). N. fiz., z suf. struk. *-ki*.
43. **Samołuskowce**, wieś, lud. 1000 w tym 403 rzym. (p. Liczkowce), grek. 648 (p. na miejscu) SG 10, 255: *Somoluskowicze* 1440 Kur 7, 82; *Samołuskowce* Jabł XVI w; *Samołuskowce* al. *Samołuskawce* 1889 SG 10, 255; *Samołuskowce* 1938 Skor 1508; ***Самолусківці*** 1973 IstT 248. N. złożona z członu pol. *sam* (ukr. *сам*) oraz członu pol. *łu-* 'o wszelkim obcinaniu' BrSE 315, por. *łuskać* (ukr. *лускати* SUM 4, 558). N. etn. żartobliwa charakteryzująca zachowanie mieszkańców wobec siebie. Zal 148; ChudP 85: od n. os.
44. **Sidorów**, wieś nad Słobódką, w dokumentach nazywana mtkiem, są tu ruiny zamku Kalinowskich PrzewP 226, pierwsza wzmianka pochodzi z XIV w. IstT 248, lud. 1622 (obie p. na miejscu) SG 10, 480: *Sidorów* XVI w. Jabł; *Sidorów* 1889 SG 10, 480; ***Сидорів*** 1973 IstT, 248 – : pol. *Sidor* SNazw 8, 384 (ukr. *Сидір* RedS 2, 951). N. dzierż.
45. **Siekierzyńce**, wieś położona w jarze Zbrucza PrzewP, 229, obecnie w pow. czort., lud. rzym. (p. Skała), grek. (p. Bosyry, we wsi cerkiew) SG 10, 522: *Siekierzyńce* XVI w. Jabł; *Siekierzyńce* 1889 SG 10, 522; ***Сокиринці*** 1973 IstT, 575 – : pol. *Siekiera* SNazw 8, 392 (ukr. **Сокира*, por. *Сокирка* RedS 2, 989; por. strus. *Sěkira* Tup 441), ta od pol. *siekiera* 'narzędzie do rąbania' Dor 8, 209 (ukr. *сокира* Hr 4, 165). N. patr.
46. **Słobódka**, daw. wieś, już w XIX w. część Czarnokoniec Małych: *Słobódka* XVI w. Jabł; *Słobódka*, część Czarnokoniec Małych, 1889 SG 10, 806; ***Слобідка*** 2004 mapaT – : pol. *słobódka* 'osada zwolniona na jakiś czas od podatku'< ukr. *слобідка* : *слобода* < *свобода* 'wola' (pol. *świeboda* 'wola' L 5, 318). N. kult.
47. **Suchodół**, wieś, lud. rzym. 256 (p. Sidorów), grek. 624 (p. na miejscu) SG 11, 536: *Suchodół* XVI w. Jabł; *Suchodół* 1890 SG 11, 536; ***Суходіл*** 1973 IstT 249 – : n. złożona z członu fiz. od pol. *suchy* 'nie mokry' SW 6, 503 oraz z członu fiz. *dół* (ukr. *сухий діл*). N. fiz.

48. **Suchostaw**, mtko założył Mikołaj Potocki w 1553 r., lud. rzym. 183 (p. Kopyczyńce), grek. 1484 (p. na miejscu) SG 11, 540: *Suchostaw* 1564 Źdź 18/1, 97; *Suchostaw* 1890 SG 11, 540; *Suchostaw* 1938 Skor 1648; ***Сухостав*** 2004 mapaT. N. zest. z członu fiz. od pol. *suchy* jw. oraz członu fiz. lub kult. od pol. *staw* (ukr. *став*).
49. **Szydłowce**, wieś, lud. rzym. 242 (p. Sidorów), grek. 782 (p. na miejscu) SG 12, 99: *Szydłowce* XVI w. Jabł; *Szydłowce* 1891 SG 12, 99; ***Шидлівці*** 1973 IstT 248 – : pol. *Szydło* NazwPol, 265 (ukr. *Шило* RedS 2, 1201), ta od ukr. *шило* (pol. *szydło*). N. patr.
50. **Teklówka**, wieś: *Teklówka*, gr. d. w Kotówce, 1891 SG 12, 280; *Teklówka*, pk Kotówki, 1938 Skor 1728; ***Теклівка*** 1973 IstT 244 – : pol. *Tekla* MalecI 384 (scs. *Текъла*). N. dzierż.
51. **Tłusteńkie**, wieś przed II wojną światową w trzeciej części zamieszkała przez Polaków PrzewP 229, obecnie w pow. czort., nad Krzyweńkim, lud. grek. 1349 (na miejscu), rzym. 495 (p. Sidorów, we wsi kościół) SG 12, 353: *Tłusteńkie* XVI w. Jabł; *Tłusteńkie* al. *Tłuścienko*, rus. *Tousteńkie*, 1891 SG 12, 353; ***Товстеньке*** 1973 IstT 580 – : pol. *tłusty* (ukr. *товстий*) z suf. *-eńkie*. N. fiz.
52. **Trojanówka**, wieś, obecnie w składzie wsi Suchodół, lud. rzym. 47, grek. 107 SG 12, 482: *Trojanówka* XVI w. Jabł; *Trojanówka* 1891 SG 12, 482; ***Троянівка*** 2004 mapaT – : pol. *Trojan* NazwPol 276; (ukr. *Троян* RedS 2, 1071). N. dzierż.
53. **Trybuchowce**, wieś, lud. rzym. 368 (p. Liczkowce), grek. 1043 (p. na miejscu) SG 12, 527: *Trybuchowce* XVI w. Jabł; *Trybuchowce* 1891 SG 12, 527; *Trybuchowce* 1938 Skor 1750; ***Трибухівці*** 2004 mapaT – : pol. *Trybuch* SSNO 5, 474 (ukr. **Требух*), ta od pol. *trybuch* 'brzuch człowieka' SW 7, 134 (ukr. *требух* 'brzuch zwierzęcia' BrSE 567), por. Siatkowski, s. 192, 218. N. patr.
54. **Tudorów**, wieś nad Seretem PrzewP 172, lud. rzym. 37 (p. Czortków), grek. 824 (p. na miejscu) SG 12, 607: *Tydorow* 1442 Kur 8, 204; *Tudorow* Jabł XVI w.; *Tudorów* 1891 SG 12, 607; *Tudorów* 1938 Skor 1759; ***Федорівка*** 1973 IstT 250 – : pol. **Tydor* // **Tudor*, por. *Todor*, ta od pol. *Teodor* (sukr. *Фєдоръ*, *Ходоръ*) MalecI 330. N. dzierż.
55. **Uwisła**, wieś, lud. rzym. 115 (p. Chorostków), grek. 1089 (p. na miejscu) SG 12, 865: *et Wisle* 1458 AGZ 12, 259; *Uwysła* Jabł XVI w.; *Uwisła* 1891 SG 12, 865; *Uwisła* 1938 Skor 1787; ***Увисла*** 1973 IstT 249 – : pierwotnie *Wisła* od pol. *wisła* (ukr. *висла* 'powódź' JuUTH 80). N. fiz. oznaczająca miejsce często zalewane przez wodę. Wtórnie *Uwisła* z przyimkiem lok. *u*. ChudP 93: od *Убыславъ*. Zal, 173: n. niej.
56. **Wasylkowce**, wieś, lud. rzym. 494 (p. Husiatyn), 1392 grek. (p. na miejscu) SG 13, 141: *Wassilowcze* 1441 Kur 8, 121; *Wasylkowce* 1892 SG 13, 141; ***Василківці*** 1973 IstT, 242 – : ukr. *Василь* Hr 4, 549 (pol. *Bazyli* SSNO 1, 112). N. patr.
57. **Wasylków**, wieś obecnie w pow. czort., nad Krzyweńkiem i Rudką, lud. grek. 543 (p. Krzyweńkie), rzym. 129 (p. Sidorów) SG 13, 141: *Wasilkow* XVI w. Jabł; *Wasylków*, też *Wasylków Mały*, 1892 SG 13, 141; ***Васильків*** 1973 IstT 579 – : jw. N. dzierż.

58. **Wierzchowce**, wieś, lud. rzym. 197 (p. Chorostków), grek. 366 (p. Peremiłów) SG 13, 410: *Wierzhowce* Jabł XVI w.; *Wierzchowce* 1892 SG 13, 410; ***Верхівці*** 1973 IstT 247 – : pol. *wierzch* (ukr. *верх*). N. etn. oznaczająca mieszkańców wysoko (na wierzchu) ulokowanych. Zal 178: od n. os.
59. **Wola Czarnokonecka**, wieś obecnie w pow. czort.: *Wola Czarnokonecka* XVI w. Jabł; ***Чорнокінецька Воля*** 1973 IstT 581 – : n. zest. z członu kult. od pol. *wola* 'osada wolna na czas od podatków' L 6, 379; SW 7, 686 (ukr. *воля*, pożyczka z jęz. pol. zamiast ukr. *слобода* Hr 4, 152) oraz członu lok. od *Czarnokońce*.
60. **Wyhoda**, wieś: ***Вигода*** 1973 IstT, 244 – : pol. *wygoda* (ukr. *вигода* SUM 1, 375). N. kult. na oznaczenie osady powstałej przy karczmie. Zal 182: od *wygoda* 'dobre warunki bytowania'.
61. **Zielona**, wieś nad Zbruczem PrzewP 229, obecnie w pow. czort., pierwsza wzmianka pochodzi z 1343 r. IstT, 243, lud. rzym. 31 (p. Sidorów), grek. 667 (p. Szydłowce) SG 14, 598: *Zielona* XVI w. Jabł; *Zielona* 1893 SG 14, 598; ***Зелена*** 1973 IstT 578 – : pol. *zielony* (ukr. *зелений*). N. fiz.
62. **Żabińce**, wieś nad dopływem Niczławy, lud. rzym. 285 (p. na miejscu), grek. 366 (p. Kociubińce) SG 14, 716: *Zabyncze* 1530-1542 Źdź 20, 162; *Żabińce* 1893 SG 14, 715; ***Жабинці*** 2004 mapaT – : pol. *żaba* (ukr. *жаба*) lub pol. *Żaba* (ukr. *Жаба* Tup 143). N. etn. lub patr.

Obraz onomastyczny powiatu husiatyńskiego

1. Chronologia onimów

Najstarszymi osadami powiatu są te, które na kartach historii pojawiły się w XIV w.: *Chorostków*, *Jabłonów*, *Kopyczyńce*, *Zielona* – 4. Kolejnych 12 pojawia się w XV w.: *Celejów*, *Czarnokońce*, *Hadyńkowce*, *Horodnica*, *Howiłów*, *Husiatyn*, *Postołówka*, *Samołuskowce*, *Trybuchowce*, *Tudorów*, *Uwisła*, *Wasylkowce*, a 39 czyli znakomita większość punktów osadniczych, wzmiankowana jest od XVI w.: *Bednarówka*, *Bosyry*, *Chłopówka*, *Czabarówka*, *Czarnokońce Małe*, *Czarnokońce Wielkie*, *Howiłów Mały*, *Howiłów Wielki*, *Hryńkowce*, *Karaszyńce*, *Kluwińce*, *Kociubińce*, *Kociubińczyki*, *Kotówka*, *Krogulec*, *Krzyweńkie*, *Liczkowce*, *Majdan*, *Mszaniec*, *Myszkowce*, *Niżborg*, *Niżborg Nowy*, *Niżborg Stary*, *Nowostawce*, *Olchowczyk*, *Oparszczyzna*, *Oryszkowce*, *Peremiłów*, *Probużna*, *Sidorów*, *Siekierzyńce*, *Słobódka*, *Suchostaw*, *Szydłowce*, *Tłusteńkie*, *Trojanówka*, *Wasylków*, *Wierzchowce*, *Wola Czarnokonecka* oraz *Żabińce*. Ta znacząca ilość osad powstałych się dopiero w XVI w. pokazuje późne zasiedlenie tych ziem spowodowane częstymi najazdami. W wiekach XVII i XVIII nie pojawiła się ani jedna nowa osada. W wieku XIX wyłania się jeszcze kolejnych 6 – *Jurkowce*, *Probużna Nowa*, *Probużna Stara*, *Rakówkąt*, *Rudki*, *Teklówka*. W XX w. z okresu po II wojnie światowej pochodzi jedynie 6 nazw: *Czahary*, *Jemeliwka*, *Lisky*, *Wyhoda*, z czego dwie jako zmienione oznaczenie już istniejących wsi: *Komsomolśke* (daw. *Hadyńkowce*), *Weresnewe* (daw. *Bosyry*).

2. Pejzaż onomastyczny powiatu

Niektóre z osad w ciągu dziejów zmieniły swój status, głównie ulegając degradacji, tj. (tu przyczyna jest obiektywna) dawna wieś Hryńkowce, obecnie stanowi część Probużnej. Podobnie Słobódka już w XIX wieku znalazła się w granicach wsi Czarnokońce Małe. Myszkowce dawniej wieś, obecnie są częścią wsi Celejów. Rakówkąt, dawna wieś, obecnie znajduje się w granicach wsi Postołówka. Sidorów przed wiekami miasteczko, współcześnie posiada status wsi. Zdarzał się również proces odwrotny, czyli uzyskanie przez osadę statusu samodzielnej jednostki administracyjnej, np. Teklówka, dawniej grupa domów w Kotówce, obecnie wieś, podobnie jak Jurkowce, dawny przysiółek Wasylkowic. Ten proces dotyczy już czasów powojennych. Najliczniejszą grupę spośród wszystkich onimów powiatu husiatyńskiego stanowią nazwy kulturowe – 19 (*Czabarówka*, XVI; *Czarnikońce Małe*, XVI; *Czarnokońce Wielkie*, XIX; *Hadyńkowce* > *Komsomolśke*, XX; *Horodnica*, XV; *Howiłów Mały*, XVI; *Howiłów Wielki*, XVI; *Jabłonów*, XVI; *Kociubińczyki*, XVI; *Majdan*, XVI; *Niżborg Nowy*, XVI; *Niżborg Stary*, XIX; *Niżborg* (dzierż.-kult.), XVI; *Probużna*, XVI; *Probużna Nowa*, XIX; *Probużna Stara*, XIX; *Słobódka*, XVI; *Bosyry* > *Weres-*

newe, XX; *Wola Czarnokonecka*, XVI; *Wyhoda*, XX), następnie licznie prezentują się nazwy fizjograficzne – 15 (*Chorostków*, XV; *Czahary*, XX; *Krogulec*, XVI; *Lisky*, XX; *Mszaniec*, XVI; *Olchowczyk*, XVI; *Oparszczyzna*, XVI; *Peremiłów*, XVI; *Rakówkąt*, XIX; *Rudki*, XIX; *Suchodół*, XVI; *Suchostaw*, XVI; *Tłusteńkie*, XVI; *Uwisła*, XV; *Zielona*, XVI), kolejno dzierżawcze – 14 (*Bednarówka*, XVI; *Celejów*, XV; *Chłopówka*, XVI; *Husiatyn*, XV; *Jemeliwka*, XX; *Jurkowce*, XIX; *Kotówka*, XVI; *Niżborg* [dzierż.-kult.], XVI; *Postołówka*, XV; *Sidorów*, XVI; *Teklówka*, XIX; *Trojanówka*, XVI; *Tudorów*, XV; *Wasylków*, XVI), patronimiczne – 9 (*Hadyńkowce*, XV; *Hryńkowce*, XVI; *Liczkowce*, XVI; *Myszkowce*, XVI; *Oryszkowce*, XVI; *Siekierzyńce*, XVI; *Szydłowce*, XVI; *Trybuchowce*, XVI; *Wasylkowce*, XV) oraz etniczne – 9 (*Czarnokońce*, XVI; *Karaszyńce*, XVI; *Kluwińce*, XVI; *Kociubińce*, XVI; *Kopyczyńce*, XIV; *Nowostawce*, XVI; *Samołuskowce*, XV; *Wierzchowce*, XVI; *Żabińce*, XVI) i rodowa – 1 (*Bosyry*, XVI).

Toponimiczny pejzaż powiatu, jego właściwości naturalne przedstawiają przede wszystkim nazwy fizjograficzne. Nazwy etniczne, stanowiące wprawdzie odrębną grupę semantyczną, opisującą przede wszystkim ludność zamieszkującą daną okolicę, pośrednio również odnoszą się do samej krainy. Dlatego w charakterystyce powiatu husiatyńskiego nazwy etniczne pojawią się albo obok mian fizjograficznych, gdy przedstawiają ludność zamieszkałą na charakterystycznym terenie, albo obok kulturowych, gdy oznaczają ludność o specyficznym zajęciu (poza nazwami *Czarnokońce*, XV, *Samołuskowce*, XV o charakterze żartobliwym oraz onimem *Kluwińce*, XVI, pochodzącym prawdopodobnie od nazwy terenowej).

O bogactwie rzek informują nas onimy: *Peremiłów*, XVI, *Uwisła*, XV, o miejscach zalesionych, przepychu roślinności: *Chorostków*, XIV, *Czahary*, XX, *Lisky*, XX, *Mszaniec*, XVI, *Olchowczyk*, XVI, *Zielona*, XIV, o przestrzeniach podmokłych informują następujące onimy: *Oparszczyzna*, XVI, *Rudki*, XIX, o żyjących na danym obszarze zwierzętach mówią nazwy: *Karaszyńce*, XVI, *Krogulec*, XVI, *Rakówkąt*, XIX; *Żabińce*, XVI. Powiat husiatyński, jak i całe Podole, charakteryzuje się licznymi krzywiznami i wysoczyznami, co potwierdzają nazwy: *Kopyczyńce*, XVI, *Krzyweńkie*, XVI, *Wierzchowce*, XVI oraz miejscem o łatwym dostępie – *Probużna*, XVI. Istnieją tu przede wszystkim okolice o urodzajnej glebie – *Tłusteńkie*, XVI, dlatego też wyróżniające są miejsca suche – *Suchodół*, XVI, *Suchostaw*, XVI.

Nazwy charakteryzujące powiat ze względu na jego właściwości nabyte w wyniku działalności człowieka to głównie nazwy kulturowe. Potwierdza się stereotypowy obraz tych ziem, gdzie gospodarstwo rolne stanowi główny przedmiot zajęcia jego mieszkańców, a wieś to podstawowa forma osadnicza – *Nowostawce*, XVI, *Słobódka*, XVI, *Wola Czarnokonecka*, XVI. Podole od dawien dawna uważane było za spichlerz Polski, a nawet Europy. Już w XVI w. Gwagnin pisze, że kraj ten tak urodzajny i obfity we wszystko, że dostatecznie tylko rzucić ziarno, aby odnieść stokrotny pożytek. Pola i łąki miały być tak urodzajne, że w trawach zaledwie można było zobaczyć rogi podolskiego wołu[18]. Wyborna gleba, przy sprzyjających warunkach klimatycznych,

[18] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 8..., s. 446.

obficie odpłacała trudy rolnika, co obrazują nazwy związane ze zwierzętami – *Czabarówka*, XVI, *Kociubińce*, XVI, uprawianymi roślinami – *Jabłonów*, XIV. Onimy pokazują też dodatkowe zajęcie – pędzenie smoły i terpentyny – *Majdan*, XVI, oraz czas wolny poświęcony zabawie – *Wyhoda*, XX

Późne stosunkowo zaludnienie tych okolic, wystawionych na ciągłe najazdy tatarskie i wołoskie ma swoje potwierdzenie w nazwach o charakterze obronnym – *Horodnica*, XV, *Niżborg* (dzierżawczo-kulturowa), XVI. Podobnie z efektami najazdów ma związek nazwa *Nowostawce* oznaczająca ludność nowoosiadłą. Zapewne wieś o innej nazwie została zniszczona, a ta dała początek nowej osadzie.

Zależne od przybywania osad w powiecie są nazwy ponowione z członem / elementem deminutywnym: *Czarnokońce Małe*, XVI; *Howiłów Mały*, XVI; *Kociubińczyki*, XVI, z członem augmentatywnym: *Czarnokońce Wielkie*, XVI; *Howiłów Wielki*, XVI; z członem chronologizującym: *Niżborg Nowy*, XVI, *Niżborg Stary*, XVI; *Probużna Stara*, XIX i *Probużna Nowa*, XIX.

Najmłodszą warstwę nazw kulturowych stanowią nazwy ideologiczne powstałe w wyniku pozbywania się wcześniejszych już w czasach powojennych. *Hadyńkowce* XV, przemianowano na *Komsomolśke*, XX, promując wartości panującego systemu oraz *Bosyry* XVI, na *Weresnewe*, XX.

4. Obraz etniczny powiatu

Nazwy odosobowe: dzierżawcze, patronimiczne i rodowe potwierdzają ruski charakter tych ziem. Ich podstawą są głównie imiona o charakterze wschodniosłowiańskim: *Bosyry*, XVI; *Hadyńkowce* > *Komsomolśke*, XV; *Howiłów* > *Howiłów Wielki*, XV; *Hryńkowce*, XVI; *Husiatyn*, XV; *Jemeliwka*, XX; *Niżborg*, XVI; *Oryszkowce*, XVI; *Postołowce* > *Postołówka*, XV; *Sidorów*, XVI; *Wasylkowce*, XV; *Wasylków*, XVI; z podstawą polską – *Celejów*, XV; *Trojanówka*, XVI; *Tudorów*, XV; i neutralną – *Bednarówka*, XVI; *Chłopówka*, XVI; *Kotówka*, XVI; *Jurkowce*, XIX; *Liczkowce*, XVI; *Myszkowce*, XVI; *Siekierzyńce*, XVI; *Szydłowce*, XVI; *Trybuchowce*, XV; *Teklówka*, XIX. Jeśli uwzględnić nie tylko podstawy tych onimów odosobowych, a również formanty je tworzące, za nazwy ukraińskie trzeba by uznać wszystkie z sufiksem *-ce*, tym samym zwiększając ich zbiór o *Jurkowce*, XIX; *Liczkowce*, XVI; *Myszkowce*, XVI; *Siekierzyńce*, XVI; *Szydłowce*, XVI; *Trybuchowce*, XV. Łącznie 18 nazw tj. 29%.

Wśród pozostałych nazw (nieodosobowych) nazwy ukraińskie również przeważają – 23 onimy tj. 37% (*Chorostków*, XIV, *Czabarówka*, XVI, *Czahary*, XX, *Czarnokońce*, XV, *Czarnokońce Małe*, XVI; *Czarnokońce Wielkie*, XVI; *Horodnica*, XV; *Karaszyńce*, XVI; *Kluwińce*, XVI; *Kociubińce*, XVI; *Kociubińczyki*, XVI; *Kopyczyńce*, XIV; *Lisky*, XX; *Majdan*, XVI; *Nowostawce*, XVI; *Peremiłów*, XVI; *Probużna*, XVI; *Samołuskowce*, XV; *Słobódka*, XVI; *Weresnewe* < *Bosyry*, XX; *Wierzchowce*, XVI; *Wyhoda*, XX; *Żabińce*, XVI). Ilość nazw neutralnych (*Jabłonów*, XVI; *Krogulec*, XVI; *Krzyweńkie*, XVI; *Mszaniec*, XVI; *Olchowczyk*, XVI; *Oparszczyzna*, XVI; *Rakówkąt*, XIX; *Rudki*, XIX; *Suchodół*, XVI; *Suchostaw*, XVI; *Tłusteńkie*, XVI; *Uwisła*, XV; *Zielona*,

XVI) to 13 nazw (19%) i 2 polskie (3,2%) – *Celejów*, XV; *Wola Czarnokonecka*, XVI. Za nazwę hybrydową uznać należy *Niżborg*, XVI, gdyż łączy cechy ruską z niemiecką.

Nieznaczny odsetek nazw z cechami polskimi, czy nawet neutralnymi nie odzwierciedla danych pozajęzykowych, które informują nas w liczbach o obecności Polaków // rzymskich katolików // kościołów obrządku łacińskiego w poszczególnych punktach osadniczych powiatu husiatyńskiego, czy całego Podola. Przed wojną znaczne skupiska Polaków żyły w Bednarówce, Chłopówce, Chorostkowie, Czabarówce, Horodnicy, Kociubińcach, Liczkowcach, Majdanie, Niżborgu, Olchowczyku, Oryszkowcach, Postołówce, Probużnej, Samołuskowcach, Tłusteńkiem.

Skróty

augm. – augmentatywny
chron. – chronologizujący
czort. – czortkowski
d. – dom
daw. – dawny
dem. – deminutywny
dzierż. – dzierżawczy
etn. – etniczny
fiz. – fizjograficzny
gr. – grupa
grek. – greckokatolicki
jw. – jak wyżej
kres. – kresowy
kult. – kulturowy
lok. – lokalizujący
lud. – ludność
mtko – miasteczko
n. – nazwa
niej. – niejasny
niem. – niemiecki
os. – osobowy
p. – parafia
patr. – patronimiczny
pol. – polski
ponow. – ponowiony
por. – porównaj
pow. – powiat
r. – rok
ros. – rosyjski
rzym. – rzymskokatolicki
struk. – strukturalny
strus – staroruski
suf. – sufiks
trem. – trembowelski
ukr. – ukraiński
w. – wiek
zest. – zestawiony

AGZ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie*, red. Hejnosz W., Tatomir L., Liske, F. K., Prochaska, A., t. 1-24, Lwów 1868-1931.
AGWB *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. 1-10, Warszawa 1980-2012.
BrSE Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957.
BuczKot Бучко Д.Г., Котович В.В., *Походження назв населених пунктів Тернопільщини*, Дрогобич 2017.
ChudP Худаш М.Л., Демчук М.О., *Походження українських прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення)*, Київ 1991.

ChudU Худаш М.Л., *Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомпозитних скорочених особових власних імен)*, Київ 1995.
CzaplaZH Czapla A., *Nazwy miejscowości historycznej ziemi halickiej*, Lublin 2018.
Czuczka Чучка П.П., *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*, Львів 2005.
Dolinovskyj *Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym*, t. 2: *Husiatyn i Tarnopol*, oprac. Dolinovskyj V., Kraków 2018.
Dor *Słownik języka polskiego*, t. 1-11, red. Doroszewski W., Warszawa 1958-1969.
ESUM Мельничук О.С., *Етимологічний словиик української мови*, Т. 1-2, Київ 1982-1985.
Guldon Guldon Z., Wijaczka J., *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne" 21 (2008).
Hr *Словарь української мови*, Т. 1-4, ред. Грінченко Б.Д., Київ 1907-1909.
Hum Гумецька Л.Л., *Нариси словотворчої системи української актовної мови XIV-XV ст.*, Київ 1958.
IstT Нечай С.П., *Історія міст і сіл Української РСР, Тернопільська область*, Київ 1973.
Jabł *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z w. XVI na w. XVII. Dział II: „Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej"*, red. Jabłonowski A., Wiedeń 1899-1904.
JuUTH Jurkowski M., *Ukraińska terminologia hydronimiczna*, Wrocław 1971.
Koper Koper M., *Powiat tomaszowski w pejzażu toponimicznym pogranicza polsko-ukraińskiego*, Lublin 2021.
Kur *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. Kuraś S., Sułkowska-Kuraś I., t. 1-8, Kraków 1974-1977.
MalecB Malec M., *Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych*, Wrocław 1971.
MalecI Malec M., *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994.
mapaT *Топографічна карта. Тернопільська область*, Київ 2004.
MZmet Makarski W., *Z toponimii karpackiej historycznego obszaru polsko-ukraińskiego: Hujsko i Wujskie*, [w:] *Toponimia i oronimia*, pod red. A. Cieślikowej i B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2001, s. 137-147.
NazwPol Rymut K., *Nazwiska Polaków*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.
Pluskota Pluskota T., *Nazwy miejscowe ziem ruskich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w. Toponimia Ukrainy i pogranicza polsko-ukraińskiego*, Bydgoszcz 1998.
PrzewP Rąkowski G., *Podole. Przewodnik krajoznawczo-turystyczny po Ukrainie Zachodniej*, cz. 2, Pruszków 2006.
PSNP Chodera J., Kubica S., *Podręczny słownik niemiecko-polski*, Warszawa 1966.
Red Редько Ю.К., *Сучасні українські прізвища*, Київ 1966.
RedS Редько Ю.К., *Словник сучасних українськіх прізвищ*, Т. 1-2, Львів 2007.
Rembiszewska Rembiszewska D., Siatkowski J., *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, część 1-2, Warszawa 2018-2021.

Saf Safarewiczowa H., *Nazwy miejscowe* Mroczkowizna, Klimontowszczyzna, Wrocław 1956.
SG *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1-15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880-1902.
Siatkowski Siatkowski J., *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa 2012.
Skor *Skorowidz miejscowości Rzeczpospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz [...]*, red. T. Bystrzycki, Przemyśl – Warszawa 1931-1938.
SNazw *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. 1-10, red. K. Rymut, Kraków 1992-1994.
SSNO *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 1-7, red. W. Taszycki, Wrocław 1965-1987.
Sstp *Słownik staropolski*, t. 1-11, red. Urbańczyk S., Wrocław – Kraków 1953-2002.
SUM *Словник української мови*, Т. 1-11, ред. Білодід І.К., Київ 1970-1980.
SW *Słownik języka polskiego*, T. 1-8, red. Karłowicz J.A., Niedźwiedzki W.M., Kryński A.A., Warszawa 1907-1927.
Tokarski Tokarski J., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001.
Tup Тупиков Н.М., *Словарь древнерусскихъ личныхъ собственныхъ именъ*, Санктпетербургъ 1903.
Zal Zaleski J., *Nazwy województwa tarnopolskiego*, Wrocław 1987.
Źdź *Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego*, Warszawa 1902, *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1.

References

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, red. W. Hejnosz, L. Tatomir, F.K. Liske, A. Prochaska, t. 1-24, Lwów 1868-1931.

Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny, t. 1-10, Warszawa 1980-2012.

Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z w. XVI na w. XVII. Dział II: „Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej”, red. A. Jabłonowski, Wiedeń 1899-1904.

Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957.

Buchko D., Kotovych V., *Pokhodzennya nazv naselenykh punktiv Ternopil'shchyny*, Drohobych 2017.

Czapla A., *Nazwy miejscowości historycznej ziemi halickiej*, Lublin 2018.

Chodera J., Kubica S., *Podręczny słownik niemiecko-polski*, Warszawa 1966.

Chuchka P.P., *Prizvyshcha zakarpat's'kykh ukrayinciv. Istoryko-etymolohichny slovnyk*, Lviv 2005.

Guldon Z., Wijaczka J., *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne” 2008, t. 21.

Hrinchenko B.D., *Slovar' ukrayins'koyi movy*, t. 1-4, Kyyiv 1907-1909.

Humetska L.L., *Narysy slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovnoi movy XIV-XV st.*, Kyiv 1958.

Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR, Ternopil's'ka oblast', pid red. I.P. Kryp"yakevycha, Kyyiv 1973.
Jurkowski M., *Ukraińska terminologia hydronimiczna*, Wrocław 1971.
Khudash M.Ł., Demchuk M.O., *Pokhodzennya ukrayins'kykh prykarpat's'kykh nazv nasełenykh punktiv (vidantroponimichni utvornnya)*, Kyyiv 1991.
Khudash M.Ł., *Ukrayins'ki karpat's'ki i prykarpat's'ki nazvy naselenykh punktiv (utvorennya vid slovyans'kykh avtochtonnykh vidkompozytnykh skorochenykh osobovykh vłasnykh imen)*, Kyyiv 1995.
Koper M., *Powiat tomaszowski w pejzażu toponimicznym pogranicza polsko-ukraińskiego*, Lublin 2021.
Makarski W., *Z toponimii karpackiej historycznego obszaru polsko-ukraińskiego: Hujsko i Wujskie*, [w:] *Toponimia i oronimia*, pod red. A. Cieślikowej i B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2001.
Malec M., *Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych*, Wrocław 1971.
Malec M., *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994.
Mel'nychuk O.S., *Etymolohichny słovnyk ukrayins'koyi movy*, t. 1-2, Kyyiv 1982-1985.
Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym, t. 2: *Husiatyn i Tarnopol*, oprac. V. Dolinovskyj, Kraków 2018.
Pluskota T., *Nazwy miejscowe ziem ruskich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w. Toponimia Ukrainy i pogranicza polsko-ukraińskiego*, Bydgoszcz 1998.
Rąkowski G., *Podole. Przewodnik krajoznawczo-turystyczny po Ukrainie Zachodniej*, cz. 2, Pruszków 2006.
Red'ko Yu., *Suchasni ukrayins'ki prizvyshcha*, Kyyiv 1966.
Red'ko Yu., *Slovnyk suchasnykh ukrayins'kykh prizvyshch*, t. 1-2, L'viv 2007.
Rembiszewska D., Siatkowski J., *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, cz. 1-2, Warszawa 2018-2021.
Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego, Warszawa 1902, *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1.
Rymut K., *Nazwiska Polaków*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.
Safarewiczowa H., *Nazwy miejscowe* Mroczkowizna, Klimontowszczyzna, Wrocław 1956.
Siatkowski J., *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa 2012.
Skorowidz miejscowości Rzeczpospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz, red. T. Bystrzycki, Przemyśl – Warszawa 1931-1938.
Slovnyk ukrayins'koyi movy, t. 1-11, red. I.K. Bilodid, Kyyiv 1970-1980.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1-15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880-1902.
Słownik języka polskiego, t. 1-11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969.
Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych, t. 1-10, red. K. Rymut, Kraków 1992-1994.
Słownik staropolskich nazw osobowych, t. 1-7, red. W. Taszycki, Wrocław 1965-1987.
Słownik staropolski, t. 1-11, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Kraków 1953-2002.
Słownik języka polskiego, t. 1-8, red. J.A. Karłowicz, W.M. Niedźwiedzki, A.A. Kryński, Warszawa 1907-1927.
Tokarski J., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001.
Topohrafichna karta. Ternopil's'ka oblast', Kyyiv 2004.
Tupikov N.M., *Slovar' drevnerusskikh lichnykh sobstvennykh imen*, Sankt Peterburg 1903.
Zaleski J., *Nazwy województwa tarnopolskiego*, Wrocław 1987.
Zbiór dokumentów małopolskich, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, t. 1-8, Kraków 1974-1977.

NOTA O AUTORCE

Anna Czapla – dr hab., adiunkt, Katedra Języka Polskiego Katolickiego Uniwersytetu Jana Pawła II. **Najważniejsze publikacje: książki:** *Nazwy miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, Lublin 2011; *Nazwy miejscowości historycznej ziemi halickiej*, Lublin 2019; artykuły: 1. *Skąd się wzięły nazwy obecnych dzielnic i osiedli Lublina?*, [w:] *Centrum a peryferia w opisach językoznawczych*, red. F. Czyżewski, M. Olejnik, H. Pelcowa, Lublin 2016 (współautor Zuzanna Wośko); 2. *Geografia nazw patronimicznych na* -ice *a granice etniczne*, [w:] *Nazwy terenowe i miejscowe w przestrzeni fizycznej*, red. A. Gałkowski, R. Gliwa, Łódź 2016; 3. *Nazwy osobowe o charakterze deprecjonującym ukryte w nazwach miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, [w:] *Zjawisko nobilitacji i deprecjacji w języku: słowa i teksty*, red. R. Bizior-Ociepa, D. Suska, Częstochowa 2012.

ORCID: 0000-0003-4137-6031
Email: szafranek@kul.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152649

Joanna Getka
Warszawa, Uniwersytet Warszawski

Marek Olejnik
Lublin, Uniwersytet Marii-Curie Skłodowskiej

URBANONIMIA JAKO NARZĘDZIE BUDOWANIA TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ UKRAIŃCÓW I BIAŁORUSINÓW W WARUNKACH KRYZYSU POLITYCZNEGO

Urbanonyms as a Tool in the Construction of Ukrainians' and Belarusians' National Identity Within Crisis Conditions

ABSTRACT: The aim of this article is to analyse the changes in the newest urbanonyms of Ukraine and Belarus for a better understanding of urban nomenclature meaning and the symbolism of space in the process of creating the modern national identity of Ukrainians and Belarusians. Urbanonyms reflect elements associated with the formation of nations, connected with the creation of cultural identity and the historical consciousness of the group, the idea of community and tradition (in accordance with classic determinants of nations such as community of tradition, history, beliefs, ideas etc.). On the basis of the analysis conducted it is possible to talk about a consistent process of national identity formation, of which urbanonyms constitute a strong tool.

KEYWORDS: Ukraine, Belarus, urbanonyms, national identity, decommunization

I. Celem niniejszego tekstu jest dążenie do lepszego zrozumienia znaczenia nazewnictwa miejskiego i szerzej – symboliki przestrzeni – w procesie kształtowania się nowoczesnej tożsamości narodowej Białorusinów i Ukraińców[1], czego próbujemy dokonać poprzez analizę zmian w najnowszej urbanonimii Ukrainy i Białorusi. Wychodząc z założenia, że proces kształtowania tożsamości narodowej jest procesem ciągłym i "w ogóle nie osiąga ostatecznego kresu, natęża się i słabnie w zależności

[1] Publikacja sfinansowana ze środków Fundacji na rzecz Nauki Polskiej w ramach Programu DLA UKRAINY.

Copyright © 2024. Joanna Getka and Marek Olejnik. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/ 4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

od sytuacji”[2], chcemy sprawdzić, w jakim stopniu na wspomnianą przez Antoninę Kłoskowską sytuację wpływają urbanonimy. Zdajemy sobie sprawę z trudności prowadzenia analizy porównawczej w ramach różnych uwarunkowań na badanych obszarach, a mianowicie:

1) autorytarnego systemu w Białorusi,

2) przychylności władz państwowych w Ukrainie, na ziemiach pozostających pod kontrolą Kijowa,

3) rosyjskiej polityki okupacyjnej na tymczasowo zajętych terytoriach Ukrainy.

Zależy nam jednak na próbie uchwycenia pewnych uniwersalnych zależności na linii nominacji i procesów narodotwórczych mimo różnych uwarunkowań politycznych. Pomoże to nie tylko lepiej zrozumieć dynamikę tych procesów, ale zarazem system wartości i odniesień współczesnych Białorusinów i Ukraińców.

Staramy się uchwycić te zależności w momentach krytycznych oraz szczególnej aktywizacji społecznej. Za takie momenty przełomowe uznajemy wydarzenia towarzyszące nieuznanym przez większość światowych liderów wyborów prezydenckich w Białorusi w 2020 roku, w warunkach ukraińskich zaś okres po 23 lutego 2022 roku, tj. po rozpoczęciu pełnoskalowej wojny Rosji wobec Ukrainy. Dla kontekstu przywołujemy ustalenia na temat urbanonimii ukraińskiej w latach 2014-2022, tj. w czasie intensywnych zmian w tym zakresie.

II. Do zasobu nazw miejskich, pierwotnie mającego neutralny charakter, tzn. motywowanych położeniem, kierunkiem lub innymi cechami inherentnymi, (typu: *Київський проспект* w Doniecku, *Мінская вул.* w Nowogródku – wyjazdowy trakt z miejscowości w określonym kierunku, *ul. Kolejowa*, w większości miejscowości, w których znajduje się dworzec kolejowy, itp.), w XIX w., zaczęto wprowadzać nazwy mające na celu upamiętnienie wybitnych postaci historycznych, literackich i innych, religijnych, wydarzeń historycznych[3]. Z dzisiejszej perspektywy widać wyraźnie, że było to działanie świadome, związane z nasileniem procesów narodotwórczych, gdyż obecne stale w przestrzeni miejskiej nazwy ulic stanowiły znakomite narzędzie dla kształtowania i utrwalania świadomości narodowej członków wybranych wspólnot. Albo przeciwnie – dla wynaradawiania obywateli narodów i państw podbitych. W ten sposób nazwy i – szerzej – symbolika przestrzeni stają się elementem polityki. Jaskrawie widać to obecnie, w związku z działaniami Rosji w Ukrainie. Od razu po zajęciu wybranych miejscowości instalowane są plakaty typu: „Rosja jest tu na zawsze” (nawet jeśli to „zawsze” trwało raptem kilka miesięcy do czasu kontrataku ukraińskiego, jak to było w Chersoniu), propozycjach nowej symboliki miast, której estetyka przypomina sowiecką. Stosowane są też sowieckie nazwy – np. Żdanow zamiast Mariupola (nazwa Żdanow obowiązywała w latach 1946-1989, a pochodziła od nazwiska współpracownika Stalina - Andrieja Żdanowa (1896-1948), urodzonego

[2] A. Kłoskowska, *Kultura narodowe u korzeni*, Warszawa 2005, s. 124.

[3] E. Rzetelska-Feleszko, *W świecie nazw własnych*, Warszawa – Kraków 2006, s. 100-105.

w Mariupolu[4]). Wracają dawne nazwy placów i ulic. Symptomatyczną jest zmiana nazwy **placu Wolności** na **plac Lenina** w Mariupolu. Niewątpliwie więc transformacje polityczne nie pozostają bez wpływu na systemy urbanonimiczne. Polityka rosyjska w zakresie nazewnictwa, służąca celom imperialnym, przywróceniu dawnej strefy wpływów, kontynuuje w prostej linii sowiecką. Przedstawiciele narodów republik związkowych nie mieli tam w zasadzie wpływu na nazewnictwo miejskie, które było narzucone przez Moskwę. W Związku Sowieckim, a po 1945 r. także w innych państwach, które znalazły się w bloku komunistycznym, nazwy o zabarwieniu ideologicznym dominowały w przestrzeniach miejskich. Przemianowano przede wszystkim nazwy budzące skojarzenia religijne i patriotyczne. Wśród „prestiżowych" nazw przodowały nazwiska działaczy komunistycznych, organizacji związanych z aparatem represji, zarówno krajowych, jak i międzynarodowych. Jedynym odstępstwem uwzględniającym „koloryt lokalny" było wprowadzanie do zestawu toponimicznego nazwisk i zjawisk związanych z utrwalaniem władzy ludowej w republikach związkowych i tzw. państwach satelickich, typu: **ul. 22 lipca** w Polsce (na cześć Konstytucji z 1952 roku).

III. Po upadku systemu komunistycznego państwa postsowieckie na różne sposoby radziły sobie z desowietyzacją przestrzeni miejskiej. W Polsce prawnie zostało to uregulowane Ustawą Sejmu z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej[5] choć proces ten z różnym natężeniem trwał od 1989 roku[6].

IV. W Ukrainie po odzyskaniu niepodległości w 1991 roku polityka historyczna była ściśle związana z obozem rządzącym, który akurat był u władzy, co utrudniało budowę spójnej pamięci zbiorowej. W efekcie, w społeczeństwie ukraińskim zaznaczył się podział na grupę, która przejawiała, z jednej strony, tendencje narodowościowe, a prorosyjskie – z drugiej (co zresztą należy raczej interpretować jako resentymenty za ZSRS i wyobrażenie dawnej „świetności bratnich narodów"[7]). Dychotomia społeczeństwa ukraińskiego miała z kolei wpływ na łatwość manipulowania i antagonizowania obu stron przez rządy sprzyjające Federacji Rosyjskiej. Nie pozostało to bez wpływu na desowietyzację przestrzeni miejskiej. Efektem tej wewnętrznej różnorodności kulturo-

---

[4] J. Getka, J. Darczewska, *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa 2023, s. 173.

[5] Ustawa z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki, [w:] https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20160000744 (26.05.2024).

[6] J. Kałużna, *Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce – zarys problematyki*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne" 2018, nr 2, s. 157-171, [w:] https://doi.org/10.14746/ssp.2018.2.10 (26.05.2024).

[7] Przejawem tego zjawiska było montowanie przez Rosjan na okupowanych terytoriach flagi sowieckiej, co można interpretować nie tylko jako próbę odtworzenia jakiejś formy ZSRS, ale właśnie słabości rosyjskiej flagi, której potencjał symboliczny jest zdecydowanie niższy niż flagi sowieckiej. Zob.: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2022, s. 72.

wej i historycznej było pojawienie się kilku konkurujących ze sobą dyskursów, które charakteryzowały się odmienną wizją przeszłości, postrzeganiem teraźniejszości, a także tradycją, pamięcią historyczną, symbolami i wartościami, do których się odwoływały[8].

Niezależnie od wskazanych przeszkód, proces dekomunizacji nazw w Ukrainie rozpoczął się od razu po upadku ZSRS i utworzeniu niezależnego państwa w 1991 roku. Był to proces trudny, w warunkach ukraińskich można mówić nie tylko o jego powolności, ale również nierównomierności w skali państwa ukraińskiego; początkowo – jak i w Polsce – nie podlegał regulacjom prawnym, był uzależniony od decyzji władz lokalnych. Choć stosowne ustawy przyjęto dopiero w 2015 roku, władzę w Galicji czy na Wołyniu zdecydowały się samodzielnie przeprowadzić dekomunizację w obrębie nazw miejskich, nie czekając na regulacje prawne na szczeblu państwowym. W rezultacie, w dużych ośrodkach miejskich na zachodzie Ukrainy (Łuck, Lwów) większość nazw związanych z ideologią komunistyczną została przemianowana jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XX wieku.

Wspomniany proces przebiegał szybciej i w większej skali na zachodzie Ukrainy, tradycyjnie przejawiającej żywe tendencje narodowe, znacznie wolniej lub wcale – na zrusyfikowanym wschodzie[9]. Jaskrawym przykładem kontrastów są zmiany w zakresie urbanonimii we Lwowie i Krzywym Rogu. We Lwowie 1991 roku utworzono Komisję ds. zmian nazw ulic, zaułków, prospektów, placów i skwerów w tym mieście. W Krzywym Rogu natomiast, jeszcze po Rewolucji Godności i masakrze na „Majdanie" w Kijowie w 2013 roku nie pozbyto się z przestrzeni miejskiej nazw gloryfikujących i upamiętniających sowieckich działaczy, organizacje, komunistyczne święta. Na planie Krzywego Rogu pozostawały ulice: **Більшовицька**, **Жовтнева**, **Комінтернівська**, **Комсомольська**, **Піонерська**, **Радянської Армії**, czy **Розалії Самійлівни Землячки** (uczestniczki ruchu rewolucyjnego, która słynęła z okrucieństwa, stąd jej pseudonim „Demon"), **Леніна** itp.[10].

Zmiany prawne, o których mowa była wyżej, uwarunkowane były eskalacją trwającej od przynajmniej 2014 roku wojny hybrydowej Rosji wobec Ukrainy, rosyjską zbrojną aneksją ukraińskiego Krymu, obwodu donieckiego i ługańskiego, które unaoczniły palącą potrzebę podjęcia działań prawnych, prowadzących do zmian w nomenklaturze miejskiej w całym kraju, nie zaś uzależnienie ich od inicjatyw oddolnych. Wraz z podpisaniem przez ówczesnego prezydenta Ukrainy Petra Poroszenkę tzw. pakietu dekomunizacyjnego[11], w wyniku którego samorządy miejscowe zobligowane

---

[8] A. Rybak, *Ustawy dekomunizacyjne na Ukrainie*, „Wschód Europy Studia Humanistyczno-Społeczne" 2016, nr 2, [w:] http://journals.umcs.pl/we (26.02.2024).

[9] M. Kojder, M. Olejnik, *Wpływ zmian politycznych na nazewnictwo miejskie na Ukrainie*, „Slavica: Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis" 2016, vol. XLV, s. 56-62.

[10] Ж.В. Колоїз, А.А. Титаренко, *Годоніми із глорифікаційною семантикою в урбанонімному просторі Кривого Рогу*, „Український смисл" 2015, № 2015, с. 72-82.

[11] *Закон про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки*, [в:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670; *Закон про правовий статус та вшанування пам'яті борців*

zostały do zmiany nazw ulic, placów i innych obiektów miejskich noszących nazwy związane z systemem komunistycznym. Doprowadziło to w krótkim czasie do zmian ponad 50 000 urbanonimów, co istotne – nie tylko nazw ulic, placów i skwerów, ale także toponimów (np. Dniepr z Dniepropietrowsk[12], Kamiańske z Dnieprodzierżyńsk[13]). Można dodać, że prawnego wsparcia nabrała wówczas rozpoczęta w trakcie tzw. Rewolucji Godności oddolna akcja usuwania pomników Lenina, tzw. „Leninopad", który rozpoczął się w grudniu 2013 r., gdy w Kijowie mieszkańcy obalili najważniejszy na Ukrainie pomnik Lenina[14].

V. Zmiany dotyczące symboliki państwowej w Białorusi po rozpadzie ZSRS i powstaniu niepodległej Republiki Białoruś były bardzo dynamiczne. Już 19 września 1991 roku z inicjatywy sił patriotycznych, stawiających na pierwszym miejscu kwestie rozliczeń z przeszłością i budowy silnej tożsamości białoruskiej reprezentowanej wówczas przez Białoruski Front Ludowy Zianona Paźniaka, przyjęta została w Radzie Najwyższej Białorusi ustawa o symbolice narodowej: herb Pogoń i biało-czerwono-biała flaga, nawiązujące do tradycji Białoruskiej Republiki Ludowej z 1918 roku, zostały uznane za oficjalne. Następnego dnia po przyjęciu ustawy biało-czerwono-biała flaga została wywieszona na budynku parlamentu białoruskiego, co symbolicznie oznaczało początek instytucjonalnego procesu białorutenizacji. Przeforsowany przez białoruskie siły polityczne proces zakładał nie tylko gruntowną białorutenizację życia publicznego, ale i błyskawiczne tempo realizacji jego założeń. W 1992 r. Wasil Strażaŭ, ówczesny minister edukacji, zapowiedział przejście wszystkich szkół na białoruski język wykładowy; od tego roku wprowadzono też do szkół obowiązkowy przedmiot „historia Białorusi", usunięto natomiast „historię ZSRR". Pod kierunkiem Michasia Bicza błyskawicznie przygotowano zestaw pomocy dydaktycznych dla realizacji założeń białorutenizacji życia publicznego: w roku szkolnym 1993/1994 do obiegu wprowadzono 20 nowych pomocniczych książek do nauczania historii w języku białoruskim. Sam program edukacji historycznej zorientowano na przywrócenie przedsowieckiej pamięci historycznej, uświadomienie narodowej odrębności Białorusinów i wychowanie patriotyczne obywateli[15].

за незалежність України у XX столітті, [в:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54689; *Закон про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років*, [в:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54649, *Закон про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років*, [в:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2540&skl=9 (28.01.2024).

[12] *Рада перейменувала Дніпропетровськ*, «Українська правда», 19.05.2016, [в:] https://www.pravda.com.ua/news/2016/05/19/7108936/ (28.01.2024).

[13] Кам'янське//*Словники України» online* /Український мовно-інформаційний фонд НАН України.

[14] *Ukraina: W miastach nie ma już pomników Lenina*, „Dziennik. Gazeta Prawna" 2016, nr 2410, [w:] https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/987160,ukraina-nie-ma-juz-pomnikow-lenina.html (28.01.2024).

[15] H. Sahanowicz, *Wojna z białoruską historią*, [w:] *Tematy polsko-białoruskie*, red. R. Traba, Olsztyn 2003, s. 186-195.

Działacze białoruskiego przebudzenia narodowego przecenili jednak stopień poparcia społeczeństwa dla swych inicjatyw: wraz z pogłębiającym się kryzysem gospodarczym po rozpadzie ZSRS sprawy symboliczne przestały grać ważną rolę, co więcej – przeciwnicy białorutenizacji szybko połączyli kwestie symboliczne z problemami gospodarczymi młodego państwa. Na wzór propagandy sowieckiej utożsamiali biało-czerwono-białą flagę z symbolem kolaboracji z Niemcami. Wykorzystał to Łukaszenka podczas kampanii wyborczej w 1994 r. (Paźniak był jednym z kontrkandydatów Łukaszenki w wyborach prezydenckich), porównując go do liderów białoruskich współpracujących z niemieckimi władzami okupacyjnymi w latach 1941-1944. Brak gotowości społeczeństwa białoruskiego do walki o sprawy ideologiczne wobec problemów gospodarczych potwierdziły niebawem wyniki wyborów: w czerwcu 1994 r. Alaksander Łukaszenka pokonał w wyborach zarówno ówczesnego szefa państwa Stanisława Szuszkiewicza, jak i Zianona Paźniaka. Rok później, w wyborach parlamentarnych w 1995 r. żaden kandydat Białoruskiego Frontu Ludowego nie wszedł do Rady Najwyższej. W 1995 r. w wyniku referendum ustanowiono nową symbolikę państwową[16]. Przywrócono symbolikę sowiecką, odwracając wektory procesu narodowotwórczego w stronę resowietyzacji społeczeństwa. W efekcie, obecnie rejestr drogowo-uliczny Białorusi zawiera 759 traktów nazwanych na cześć Lenina w formie podstawowej i różnych konfiguracjach pochodnych, np. **Лениновский переулок**, **ул. Ульяновская** (od Uljanow, prawdziwego nazwiska Lenina) itp. Swoistą ciekawostką może być fakt, że najdłuższa nazwa uliczna w Białorusi również związana jest ze spuścizną sowiecką: **улица Героя Советского Союза Петра Лукьяновича Грищенко**[17]. Licząca 49 znaków nazwa jest niezgodna z zasadami urbanonimii, stawiającymi na przejrzystość, wpisuje się jednak w cele ideologiczne. Skala spuścizny sowieckiej w urbanonimii białoruskiej jest przy tym nie do końca uświadamiana: choć mogłoby się wydawać, że **улица Короткевича** w Mińsku przypomina zasługi dla literatury białoruskiej, tj. powieściopisarza, Uładzimiera Karatkiewicza (ros. Владимир Короткевич). Tak jednak nie jest: bohaterem ulicy jest partyzant komunistyczny z okresu II wojny światowej Dymitr Karatkiewicz (ros. Дмитрий Короткевич).

VI. Sytuacja w zakresie urbanonimii w Ukrainie nabrała dynamiki wraz z pełnoskalową agresją rosyjską wobec Ukrainy. Od wiosny 2022 roku zaczęto zmieniać nazwy ulic, początkowo nieco żywiołowo, w wyniku oddolnych działań aktywistów społecznych, dopiero później samorządy zaczęły tworzyć podstawy prawne[18].

---

[16] Szerzej: J. Getka, J. Darczewska, *Na drodze do wolności. Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i Internecie*, Warszawa 2021, s. 100.

[17] *В Национальном кадастровом агентстве составили рейтинг самых популярных в Беларуси названий улиц*, БЕЛТА 04.07.2019, [в:] https://www.belta.by/society/view/v-natsionalnom-kadastrovom-agentstve-sostavili-rejting-samyh-populjarnyh-v-belarusi-nazvanij-ulits-353880-2019/ (22.02.2024).

[18] D. Danylczuk, *Деколонізація урбанонімікону міста Києва після 24 лютого 2022 року: структура нових назв*, «Вісник науки і освіти» 2023, № 8 (14), [в:] http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/6172/6205 (22.02.2024).

Przełomem w procesie porządkowania przestrzeni miejskiej była ustawa Ukrainy „O potępieniu i zakazie propagandy języka rosyjskiego", która weszła w życie 27 lipca 2023 roku[19]. Formalnie rozpoczął się wówczas proces dekolonizacji (uwalniania przestrzeni ukraińskiej spod wpływów rosyjskich), jednocześnie kontynuowano dekomunizację. Czołowi politycy stanowczo podkreślili, że jest to proces, który musi zostać zakończony; stało się to również oczywiste dla większości Ukraińców[20].

W pierwszej fazie tego procesu samorządy stworzyły wykazy obiektów, których zmiana nazwy leży w ich kompetencji. Na listach znalazły się nazwy motywowane są toponimami leżącymi w granicach Federacji Rosyjskiej i Białorusi, umieszczono tam również nazwiska w jakikolwiek sposób związane z tymi podmiotami. Do czasu wypracowania odpowiednich instrumentów prawnych aktywnie do projektowanych zmian włączyło się społeczeństwo, wskazując propozycje nowych nazw urbanonimów.

Zapoczątkowane w warunkach pokojowych konsultacje społeczne w czasie wojny były trudne do przeprowadzenia, dlatego w miarę możliwości, mimo przerw w dostawie Internetu, wykorzystywano narzędzia elektroniczne, takie jak formularze Google czy aplikacje internetowe. Np. Rada Miejska Miasta Kijowa z czasem wypracowała system konsultacji elektronicznych na stronie *Київ цифровий*[21]. Dynamika zmian zaskoczyła samych Ukraińców. Co symptomatyczne: dane statystyczne ujawniają, że do 24 lutego 2022 r. to stolica państwa – Kijów był w czołówce miast ukraińskich pod względem liczby toponimów motywowanych obszarami związanymi z Rosją. Do końca 2022 roku miasto stało się liderem pod względem liczby przemianowanych ulic i placów.

Graficznie, zmiany w zakresie toponimii głównych ukraińskich miast ujęto na mapie zamieszczonej na s. 218.

Jak wynika z danych badania przeprowadzonego na zlecenie Transparent Cities w Winnicy przemianowano 202 obiekty, w Czernichowie – 148, w Kropiwnickim – 172, w Sumach – 184, w Krzywym Rogu – 193. Największą liczbę zmian zanotowano w Zaporożu – 340, Kijowie – 279 i Charkowie – 260. Skala przekształceń była podyktowana sygnalizowanym wcześniej niskim stopniem działań w zakresie dekomunizacji przestrzeni miejskiej we wcześniejszym okresie.

Zmieniano najczęściej onimy motywowane antroponimami: wojskowych: **Адмірала Ушакова**, **Генерала Доватора**, **Маршала Конєва**, naukowców: **Академіка Костичева**, **Ломоносова**, **Столєтова**; ludzi kultury, sztuki i literatury: **Булгакова**, **Достоєвського**, **Левітана**, **Москвіна**, **Толстого**. Liczne zmiany były motywowane toponimami i hydronimami: **Амурська**, **Байкальська**, **Майкопська**, **Псковська**.

---

[19] *Закон України Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії*, [в:] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text (22.02.2024).

[20] L. Ostash, *Nové reálie v urbanonymii Ukrajiny*, „Acta Onomastica" 2023, vol. LXIV/1, s. 112-130.

[21] *Київ цифровий*, [в:] https://kyivcity.gov.ua. (22.02.2024). Krytycy tego rozwiązania wskazywali na wykluczenie cyfrowe części społeczeństwa, co pozbawiało ich możliwości wyrażenia swojej opinii.

Fot. 1. Mapa ilustrująca liczbę urbanonimów zmienionych w Ukrainie w 2022 roku[22].

Powyższe przykłady nie stanowią pełnej listy wprowadzonych zmian. Są to tylko pojedyncze egzemplifikacje, mające na celu przedstawienie dążenia Ukraińców do usuwania z własnej przestrzeni symbolicznej nazw związanych z Federacją Rosyjską i skali tego zjawiska. Negatywnie odbierane onimy zastąpiły urbanonimy upamiętniające ważne z punktu widzenia ukraińskiej tożsamości narodowej postacie i zjawiska:

– obrońców Ukrainy – bohaterów trwającej wojny, np. w Charkowie **вул. Плеханівська** przemianowano na **вул. Георгія Тарасенка** – lidera batalionu ochotniczego, niegdyś **вул. Державінська** nosi nazwę **Дмитра Коцюбайла** – dowódcy batalionu «Вовки Да Вінчі», a skwer na **вул. Конторської** uhonorowano nazwiskiem wojskowej sanitariuszki **Владислави Черних**. Do zbioru nazw czczących ukraińskich bohaterów w Kijowie zaliczyć można zmianę ulicy **Сурикова** na Denysa Monastyrskiego – ministra spraw wewnętrznych, który zginął w katastrofie śmigłowca pod Kijowem (ukr. **Дениса Монастирського**);

[22] *Прозорі міста*, [в:] https://transparentcities.in.ua/articles/derusyfikovani-mista-yak-v-ukraini-pereimenovuiut-toponimy (28.02.2024).

władze poszczególnych miast oddają w ten sposób hołd miejscowym bohaterom, którzy stracili życie w walce z okupantem;

– nazwy miejscowości, w których toczyły się krwawe walki: **Площа Героїв Бреста** zmieniono na **Площа Чорнобаївська** – uczczono bohaterskie działania Sił Zbrojnych Ukrainy na lotnisku koło wsi Czornobajiwka w obwodzie chersońskim, w Kamiańskie **Астраханська** zmieniono na **Авдіївська** – od miejscowości Awdijiwka – miejsca zaciekłych walk z rosyjskim najeźdźcą, podobną motywacją kierowały się władze nadając nazwę ulicy **Бахмутська** od miejscowości Bachmut, m. in. w Chersoniu, Krzywym Rogu, Dnieprze;
– zwrot ku Zachodowi, który wspiera Ukrainę w działaniach wojennych przejawia się w urbanonimach upamiętniających miasta i państwa aktywnie wspierające militarnie oraz lobbujące za Ukrainą na arenie międzynarodowej, są to m.in. w Kijowie **вул. Литовська**, **Лондонська**, **Польська** pojawiła się w Dnieprze, **Паризький провýлок** – wcześniej **Добролюбова**;
– nieobecne dotąd we wschodniej części Ukrainy nazwy ulic upamiętniające członków OUN–UPA zaczęły się tam pojawiać, np. w Iziumie **вул. Пушкінська**, w Mikołajowie **Краснодонська**, a w Sumach **Баумана** zastąpiła **вул. Бандери**. Wymienione zmiany są dużym krokiem zmierzającym do stworzenia jednorodnego ukraińskocentrycznego systemu nazewnictwa miejskiego w Ukrainie. Tego typu zabiegi z kolei przekładają się wprost proporcjonalnie na świadomość narodową mieszkańców zdekolonializowanych w ten sposób ukraińskich przestrzeni miejskich.

Jeśli – na marginesie niniejszych rozważań – dodać dane Ministerstwa Spraw Zagranicznych Ukrainy, zgodnie z którymi po 2022 roku pojawiło się w 14 krajach świata 20 nowych urbanonimów motywowanych kulturowymi i politycznymi zjawiskami ukraińskimi[23] – można stwierdzić, że proces ukrainizacji osiągnął skalę światową. Biorąc pod uwagę fakt, że prestiż kulturowy jest istotnym elementem w procesie budowania spójnej i silnej tożsamości narodowej, należy uznać, że te zabiegi przełożą się pozytywnie na dynamikę procesu ukraińskiego.

W efekcie, choć zgodnie z deklarowanym przez władze rosyjskie, oficjalnym powodem napaści na Ukrainę miała być „denazyfikacja" tego kraju[24], to reakcja kulturowa Ukraińców w zakresie urbanonimii dowodzi, że osiągnięto skutek odwrotny: Ukraińcy zintensyfikowali działania na rzecz dekolonizacji Ukrainy.

VII. Zsowietyzowana białoruska przestrzeń uliczna nie sprzyja kształtowaniu się nowoczesnej tożsamości narodowej Białorusinów, która powinna być oparta o świadome uczestnictwo we wspólnocie połączonej m.in. wspólną kulturą i historią[25]. Uczest-

---

[23] Міністерство закордонних справ України / MFA of Ukraine, [в:] https://www.facebook.com/UkraineMFA/posts/pfbid02rWFEtBy74Gjsonur4jaoT7B34WskpiRgFD1SmZybRRz87fcuad5-XYVBGH6jNSmXHl (21.01.2024).

[24] J. Getka, J. Darczewska, *Faszyzacja antyfaszyzmu…*, s. 27 i nast.

[25] W Białorusi obowiązuje prawo regulujące oficjalną warstwę urbanonimii, jednak w niniejszym artykule koncentrujemy się na działaniach kulturowych, ponieważ w odróżnieniu od Ukrainy nie ma tu działań odgórnych, państwowych.

nicy białoruskich protestów odrzucili odgórnie narzucony im przez państwo model tożsamościowy wyrażony przez Łukaszenkę określeniem: „Białorusin to Rosjanin ze znakiem plus”[26]. Poza kontrowersyjnością tej wypowiedzi, stanowi ona znakomite odzwierciedlenie sposobu komunikacji między władzą a społeczeństwem białoruskim. Władza, mimo postępu w zakresie nauk o komunikacji, odwołuje się do starych sowieckich klisz, jest siermiężna, ciężka, i nie odpowiada zainteresowaniom współczesnego odbiorcy. Społeczeństwo białoruskiego oporu 2020 roku na oficjalny białoruski przekaz zareagowało kontrprzekazem. Białoruska kontrpropaganda ma wyraźne tło kontrkulturowe i stanowi model alternatywny, czy wręcz przeciwieństwo kultury dominującej (społecznej, politycznej), zorientowanej na legitymizację systemu. Jej celem jest budowanie nowoczesnej wspólnoty Białorusinów, wspólnoty inkluzywnej, opartej na wspólnych wartościach. Kreatywne propagowanie tych wartości ma odzwierciedlenie również w urbanonimii, a odbywało się m.in. na drodze odzyskiwania przestrzeni miejskiej dla białoruskiego społeczeństwa obywatelskiego. Przebiega ono nieformalnie, ma jednak odzwierciedlenie w toponimii miejskiej, co potwierdzone jest “realnym” bytem – popularyzacja i nieformalna „legalizacja” urbanonimów dokonuje się poprzez umieszczenie nowych nazw na mapach Google. Nawet obecnie, 4 lata od sfałszowanych wyborów, w serwisie Google zaznaczone są ulice, skwery i place, których patronami są osoby związane z oporem społecznym w Białorusi, a które pojawiły się tam w 2020 roku. Nowymi patronami w przestrzeni publicznej stają się jednoczące Białorusinów działania. Znane z aktywności mieszkańców osiedla przy trakcie Smorgowskim, przy ulicy Czerwiakowa podwórko nazwano “Placem Zmian” (ros. **Площадь Перемен**, biał. **Плошча Пераменаў**). Jest to nazwa nieoficjalna i symboliczna, nadana przez mieszkańców Mińska. Geneza łączy się z mityngiem przedwyborczym Swiatłany Cichanoŭskiej, który miał się odbyć w czerwcu 2020 roku przed Pałacem Młodzieży na Skwerze Kijowskim w Mińsku. W ostatniej chwili jednak organizatorzy zostali powiadomieni o tym, że wcześniej zgłoszono tam przeprowadzenie festiwalu „Kalejdoskop twórczości”, co jest typowym zabiegiem białoruskiego systemu (zgodnie z obowiązującym prawem zapisanym w dekrecie nr 257 z 5 czerwca 2013 r. „O wybranych problemach organizacji i przeprowadzenia imprez kulturalno–widowiskowych”[27] oraz artykułach 209-216 „Kodeksu Republiki Białorusi o kulturze”[28] wydarzenie ma prawo zostać zorganizowane, jeśli wcześniej nie zgłoszono

[26] *«Белорус — это русский со знаком качества»: Лукашенко обрушился с критикой на российские СМИ*, «БФМ.РУ», 18.01.2019, [в:] https://www.bfm.ru/news/404775 (21.01.2024).

[27] Указ № 257 *Об отдельных вопросах организации и проведения культурно-зрелищных мероприятий*, 5.06.2013, [в:] http://president.gov.by/ru/news_ru/view/kommentarij-k-ukazu-257-ot-5-ijunja-2013-g-5946/ (21.01.2024).

[28] Статья 209. Культурные мероприятия, их виды. Проведение культурных мероприятий, Статья 210. Организатор культурного мероприятия, Статья 211. Организационный комитет, Статья 212. Участники культурного мероприятия, Статья 213. Культурно-зрелищное мероприятие, Статья 214. Свидетельство на право организации и проведения культурно-зрелищного мероприятия на территории Республики Беларусь, Статья 215. Основания для отказа в выдачи и аннулирования свидетельства на право организации и проведения культурно-зрелищного мероприятия на терри-

w tym miejscu innego; daje to pretekst do odwołania wybranych wydarzeń na podstawie sfingowanych wcześniejszych zgłoszeń). Kiedy nieświadomi odwołania spotkania z Cichanoŭską ludzie zaczęli przybywać na spotkanie, pracownicy mińskiego Pałacu Młodzieży, dźwiękowcy Cyryl Halanaŭ i Uładzisłaŭ Sakałoŭski, dowiedziawszy się o zajściu, na znak protestu nadali z głośników pieśń Wiktora Coja i grupy „Kino": „[Chcemy] Zmian!", która w czasach ZSRR była uznana za nieoficjalny hymn „nieprawomyślnych"[29]. Dźwiękowcy zostali za to zatrzymani, skazani na 10 dni aresztu. Następnie opuścili Białoruś. Ich czyn miał duży rezonans wśród Białorusinów, a aresztowani dźwiękowcy otrzymali przydomek „Didżeje Zmian".

Ich wizerunkiem 12 sierpnia, niebawem po ogłoszeniu wyników wyborów, udekorowano budkę transformatorową na wspomnianym osiedlu przy trakcie Smorgowskim. Miejsce stało się przestrzenią spotkań mieszkańców osiedla, koncertów białoruskich muzyków i zespołów: NIZKIZ, Lawona Wolskiego, Źmiciera Wajciuszkiewicza, Pita Paŭłaŭa, Aleha Chmenki (z zespołu Палац), grup Re1ikt, Leibonik, i in., wydarzeń kulturalnych, np. spektakli Teatru imienia Janka Kupały, którego aktorzy protestowali w ten sposób przeciwko zwolnieniu dyrektora Pawła Łatuszki i zamknięciu teatru. Działania na Placu Zmian posłużyły jako bodziec do powstania innych tego typu miejsc, co niewątpliwie jednoczyło białoruskie społeczeństwo protestu. Były silnym symbolem oporu: służby wielokrotnie zamalowywały mural, który pieczołowicie odnawiali mieszkańcy. Z tym miejscem związany jest los Ściapana Łatypaŭa, arborysty, który wsławił się obroną muralu „Didżejów Zmian", prosząc zamalowujących mural o wylegitymowanie się, za co został aresztowany pod zarzutem ataku na służby publiczne, a który obecnie uznany jest za więźnia politycznego: odbywa niesprawiedliwą karę więzienia; na znak sprzeciwu podjął głodówkę, targnął się również na swoje życie, czy tragiczny los Ramana Bandarenki, który zareagował na kolejną próbę zamalowania muralu. Stało się to przyczyną jego śmierci, po tym, jak został przez funkcjonariuszy OMON-u wciągnięty do wozu milicyjnego, a następnie śmiertelnie pobity[30]. Po jego pogrzebie mieszkańcy osiedla już nie przywrócili muralu – budka transformatorowa, na której się znajdował, stała się miejscem pamięci Bandarenki. Piętno, jakie "Plac Zmian" odcisnął na społeczeństwie białoruskim, było ogromne, co widoczne jest m.in. w nieoficjalnym uhonorowaniu tą nazwą przestrzeni publicznej nie tylko Mińska, ale i mniejszych ośrodków miejskich, np. Żłobina, jak na zdjęciu poniżej.

W kontekście analizy nieformalnej urbanonimii białoruskiej, wartą uwagi jest kreatywność Białorusinów, stosujących podobną, co w przypadku wspomnianej wyżej ul. Karatkiewicza swoistą homonimię nazw. Stosowany jest też zabieg odwrócenia

---

тории Республики Беларусь, Статья 216. Порядок организации и проведения культурно-зрелищного мероприятия, [в:] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35508167#pos=2655;-55 (21.01.2024).

[29] М. Крутов, *У людей открылись глаза. Интервью с диджеями, включившими „Перемен!"*, RadioSvoboda, 18.08.2020, [в:] https://www.svoboda.org/a/30789759.html (23.01.2024).

[30] *Роман Бондаренко был автором легендарного мурала на площади Перемен?*, Хартыя'97, 16.11.2020, [в:] https://charter97.org/ru/news/2020/11/14/400611/ (23.01.2024).

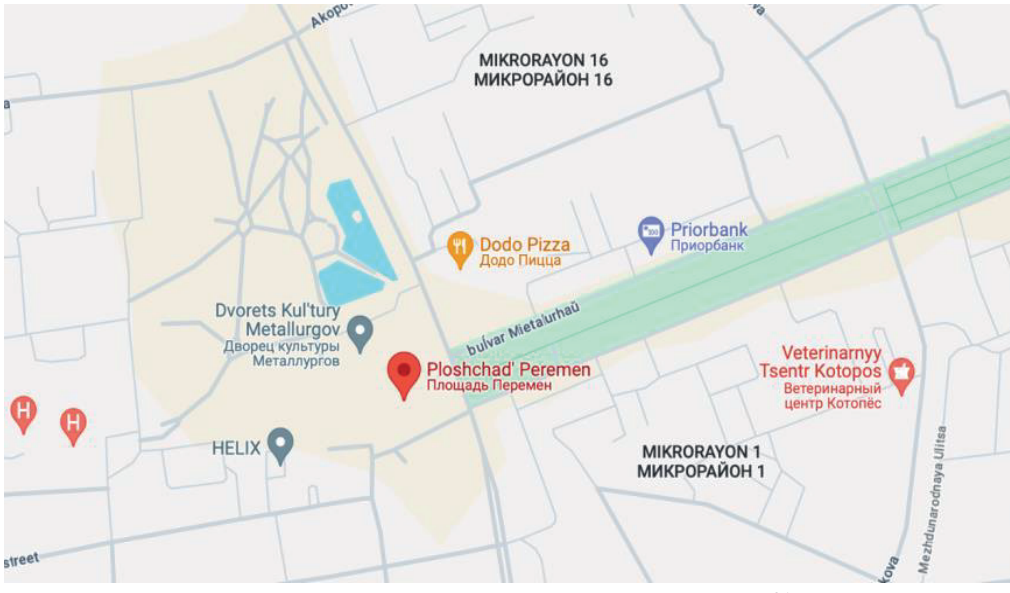

Fot. 2. Screen z serwisu Google Maps ze Żłobina[31].

znaczeń, np. „Плошча праўды", miejsce związane z sowieckim periodykiem, gazetą „Prawda", zyskało nowe konotacje wraz z namalowaniem na jednym z murów wokół placu muralu z „Pogonią". Podobnie, zaznaczona na mapie Google Mińska „ulica Kalesnikawej" to realnie istniejąca ul. Pimiena Kalesnikaŭa, bohatera Związku Radzieckiego[32], nie ma więc związku z postacią najbardziej znanej białoruskiej więźniarki politycznej Marii Kaleśnikawej, byłej szefowej sztabu Wiktara Babaryki. Nowych znaczeń nabiera **Плошча пераможцаў** – choć był on pierwotnie związany z propagowaniem mitu tzw. Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, to umieszczenie na jego obszarze „Muralu Zwycięzców", tj. rozpoznawalnych twarzy białoruskiego protestu (można tu wymienić, np. wspomnianego już Ściapana Łatypaŭa, koszykarkę Alenę Leŭczankę, aresztowaną za udział w protestach, Jurego Korzuna i Aleha Kudełkę, protestujących pod ziemią górników „Biełaruskalij", taksówkarza firmy Yandex, który zabrał do samochodu demonstranta, ściganego przez milicjantów, ale również motocyklistkę Janę, która zachwyciła wszystkich chęcią podzielenia się papierosem z OMON–owcem, prowadzącym ją do wozu milicyjnego) nadaje nazwie **Площадь Победителей** zupełnie nową semantykę, jednoczącą Białorusinów wokół idei wspólnotowości, podmiotowości społeczeństwa, mającego silny głos w debacie publicznej.

---

[31] *Ploshad' Peremen – Mapy Google,* [in:] https://www.google.com/maps/place/Ploshchad'+Peremen/@52.8991406,30.0359003,17z/data=!4m7!3m6!1s0x46d6b720cbedd8c9:0x1f81b19201484c8b!4b1!8m2!3d52.8991406!4d30.0384752!16s%2Fg%2F11qnl391gk?hl=pl-PL&entry=ttu (26.01.2024).

[32] *Оппозиционеры зашифровали Минск: улицы города получили тайные названия*, "MK.ru", [в:] https://www.mk.ru/politics/2020/11/07/oppozicionery-zashifrovali-minsk-ulicy-goroda-poluchili-taynye-nazvaniya.html (26.01.2024).

Fot. 3. Plac Zwycięzców[33].

Żywym symbolem najnowszej historii ruchów wolnościowych Białorusi jest Nina Bahinska, emerytka, symbol nonkonformizmu białoruskiego, której opozycyjna działalność nieprzerwanie trwa od czasu katastrofy czarnobylskiej. Podczas wydarzeń 2020 roku przekazywała ona uczestnikom protestów wiedzę na temat białoruskiego sprzeciwu. W Mińsku na jej cześć nieformalnie nazwano skwer[34].

Funkcję poznawczą, związaną z symboliką niezależnej Białorusi, pełni urbanonim plac Flagi, którego mieszkańcy jako pierwsi rozciągnęli gigantyczną biało-czerwono-białą flagę między sąsiadującymi blokami.

Przestrzeń miejska staje się w ten sposób przestrzenią symboliczną. Należy tu podkreślić, że walka toczy się nie tyle o przestrzeń realną, co mentalną – w tym procesie urbanonimia spełnia funkcję ideologiczną i poznawczą.

VIII. Zarówno Białorusini, jak i Ukraińcy to narody kulturowe, których tożsamość formowała się i formuje w bardzo złożonych kontekstach politycznych, społecznych kulturowych. Obie nacje doświadczyły zniewolenia i represji za czasów carskich, rusyfikacji za czasów ZSRS. Po upadku Związku Sowieckiego procesy narodotwórcze Białorusinów i Ukraińców potoczyły się inaczej. W największym uproszczeniu: obecnie na drodze do budowy spójnych i niezależnych wspólnot narodowych stoi prze-

[33] *Новые муралы: кого белорусы прославляют стрит-артом*, Хартыя'97, 4.10.2020, [в:] https://charter97.org/ru/news/2020/10/4/395657/ (28.01.2024).

[34] *Skver Imeni Niny Baginskoy* – Google Maps, [in:] Minskhttps://www.google.com/maps/dir/Skver+Imeni+Niny+Baginskoy,+Minsk,+Minskaja+voblas%C4%87,+Bia%C5%82oru%C5%9B//@53.9080149,27.4356541,12z/data=!3m1!4b1!4m8!4m7!1m5!1m1!1s0x46dbc59bf99f7e89:0x7e4b545904a620c4!2m2!1d27.518054!2d53.9080431!1m0?hl=pl-PL&entry=ttu (28.01.2024).

szkoda wewnętrzna – brak probiałoruskiej polityki tożsamościowej Łukaszenki bądź zewnętrzna – rosyjski imperializm kulturowy, mający na celu przejęcie spuścizny kulturowej Ukraińców dla wydłużenia historii własnej – rosyjskiej, który od 2022 roku przybrał formę otwartej agresji.

Procesy tożsamościowe nasilają się w momentach krytycznych, a za taki można uznać czas poprzedzający i następujący po nieuznanych przez świat wyborach prezydenckich w Białorusi i otwartą napaść Rosji na Ukrainę w lutym 2022 roku. W obu przypadkach doszło do oddolnej natychmiastowej reakcji społecznej, która przejawiała się m.in. w dążeniu do zagospodarowania przestrzeni symbolicznej, którą w niniejszym tekście analizowaliśmy przez pryzmat urbanonimii.

Urbanonimia, zgodnie z przyjętym w pracy założeniem, odzwierciedla te elementy związane z kształtowaniem się narodów, które łączą się z budowaniem świadomości historycznej, idei wspólnotowości i tradycji (zgodnie z klasycznymi wyznacznikami nacji, jakimi są wspólnota tradycji, historii, przekonań, idei itp.).

Niezależnie od całkowicie odmiennej sytuacji wyjściowej – Białorusini protestowali przeciw własnej władzy – dlatego ich działania przybrały charakter nieformalny – kulturowej partyzantki, Ukraińcy zjednoczyli się przeciw obcemu, zewnętrznemu najeźdźcy, a inicjatywy oddolne zostały szybko wsparte na poziomie prawnym, państwowym – mechanizmy odzwierciedlone w urbanonimii pozostają podobne.

Prowadzą one do budowania spójnego dla całego narodu kanonu bohaterów, w tym najnowszych bohaterów (w Białorusi – twarze protestów, m.in. Nina Bagińska; w Ukrainie – bohaterowie trwającej od 2014 roku wojny, m.in. Hryhorij Tarasenko), przestrzeni publicznej, która przypomina najnowsze doświadczenia wspólnoty (pojawienie się Pl. Zmian w Żłobinie na Mapach Google w kontekście białoruskim, w kontekście ukraińskim zaś – m.in ul. Bachmuckiej). Są to zmiany mające na celu budowanie wspólnoty nowoczesnej, opartej o najnowsze, jednoczące wspólnotę narodową, przełomowe wydarzenia historyczne, które wejdą do podręczników historii obu narodów jako momenty zwrotne. Warto dodać, że zmiany w urbanonimii zarówno białoruskiej – nieformalnej, jak i ukraińskiej – formalnej odzwierciedlają dążenia do pozbycia się spuścizny sowieckiej, bądź wprost ją odrzucając przez przemianowanie ulic (Ukraina), bądź też dokonując ich redefinicji – swoistej prowokacji kulturowej (np. ul. Kaleśnikawaj – liderki protestów w miejscu ul. Kaleśnikawa – działacza komunistycznego w Mińsku). W Ukrainie proces ten poszedł dalej – w obliczu napaści zewnętrznej następuje nie tylko desowietyzacja, ale i odrzucenie gloryfikacji spuścizny obcego narodu w postaci urbanonimii ukraińskiej – patronami dawnych ulic Puszkina, Turgieniewa itp. stają się ukraińscy działacze kultury.

Wraz z obecnością na ulicach symboliki narodowej (biało-czerwono-białych flag w 2020 roku w Białorusi i żółto-niebieskiej kolorystyki w miastach ukraińskich) można tu mówić o spójnym procesie budowy tożsamości narodowej, której urbanonimia jest jednym z silnych narzędzi.

References

*«Belorus – eto russkyi so znakom kachestva»: Lukashenko obrushylsia s krytykoi na rossyiskye SMY, «BFM.RU»*18.01.2019, [v:] https://www.bfm.ru/news/404775.

Danylchuk D., *Dekolonizatsiia urbanonimikomu mista Kyieva pislia 24 liutoho 2022 roku: struktura novykh nazv*, „Vysnyk nauky y osvyty" № 8 (14), [v:] http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/6172/6205.

Getka J., Darczewska J., *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji,* Warszawa 2023.

Getka J., Darczewska J., *Na drodze do wolności. Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i Internecie*, Warszawa 2021.

Kałużna J., *Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce – zarys problematyki*. „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne" 2018, nr 2, [w:] https://doi.org/10.14746/ssp.2018.2.10.

Kłoskowska A., *Kultura narodowa u korzeni*, Warszawa 2005.

Kojder M., Olejnik M., *Wpływ zmian politycznych na nazewnictwo miejskie na Ukrainie*, „Slavica: Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis" 2016, nr XLV.

Koloiz Z., Tytarenko A., *Hodonimy iz hloryfikatsiinoiu semantykoiu v urbanonimnomu prostowi Kryvoho Rohu*, „Ukrainskyi smysl" 2015, No, 1, [v:] https://ukrsense.dp.ua/index.php/USENSE/article/view/104.

Krutov M., *U lyudey otkrylis' glaza. Interv'yu s didzheyami, vklyuchivshimi "Peremen!"*, [w:] Radio Svoboda, 18.08.2020, [v:] https://www.svoboda.org/a/30789759.html.

Novye murali: kogo belarusy proslavljajut street-artom, „Khartyya'97" 4.10.2020, [v:] https://charter97.org/ru/news/2020/10/4/395657/.

Oppozitsionery zashifrovali Minsk: ulitsy goroda poluchili taynyye nazvaniya, "MK.ru", [v:] https://www.mk.ru/politics/2020/11/07/oppozicionery–zashifrovali–minsk–ulicy–goroda–poluchili–taynye–nazvaniya.html.

Ostash L., *Nové reálie v urbanonymii Ukrajiny*, „Acta Onomastica" 2023, vol. LXIV/1.

Rada perejmenuvala Dnìpropetrovs'k, „Ukraïns'ka pravda", 19.05.2016, [v:] https://www.pravda.com.ua/news/2016/05/19/7108936/.

Roman Bondarenko byl avtorom legendarnogo murala na ploszad Peremen?, „Khartyya'97", 16.11.2020, [v:] https://charter97.org/ru/news/2020/11/14/400611/.

Rybak A., *Ustawy dekomunizacyjne na Ukrainie*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne" 2016, nr 2, [w:] http://journals.umcs.pl/we.

Rzetelska-Feleszko E., *W świecie nazw własnych*, Warszawa – Kraków 2006.

Sahanowicz H., *Wojna z białoruską historią*, [w:] *Tematy polsko-białoruskie*, red. R. Traba, Olsztyn 2003.

Ukraina: W miastach nie ma już pomników Lenina, "Dziennik. Gazeta Prawna" 2016, nr 2410, https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/987160,ukraina-nie-ma-juz-pomnikow-lenina.html.

V Natsuonal'nom kadastrovom ahyentstvye sostavili ryeytunh samykh populyarnykh v Byelarusu nazvanuy ulits, BELTA 04.07.2019, [v:] https://www.belta.by/society/view/v-natsionalnom-kadastrovom-agentstve-sostavili-rejting-samyh-populjarnyh-v-belarusi-nazvanij-ulits-353880-2019/.

Akty prawne

Ustawa z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki, [w:] https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20160000744.

Zakon pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikh symvoliky, [v:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670.

Zakon pro pravovyi status ta vshanuvannia pam'iati bortsiv za nezalezhnist Ukrainy u XX stolitti, [v:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54689.

Zakon pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini 1939-1945 rokiv, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54649.

Zakon pro dostup do arkhiviv represyvnykh orhaniv komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917-1991 rokiv, [v:] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2540&skl=9.

Zakon Ukrainy Pro zasudzhennia ta zaboronu propahandy rosiiskoi imperskoi polityky v Ukraini i dekolonizatsiiu toponimii (Vìdomostì Verhovnoï Radi (VVR), 2023, № 65) [v:] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text.

Ukaz № 257 Ob otdel'nykh voprosakh organizatsii i provedeniya kul'turno-zrelishchnykh meropriyatiy, 5.06.2013, [v:] http://president.gov.by/ru/news_ru/view/kommentarij-k-ukazu-257-ot-5-ijunja-2013-g-5946/.

Kodeks Respubliki Belarus' o kul'ture ot 20 iyulya 2016 goda № 413-Z (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 21.07.2022 g.), [v:] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35508167#pos=2655;-55.

NOTY O AUTORACH

Joanna Getka – prof. dr hab., dyrektor Instytutu Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego (ISIEŚW UW), filolożka, białorutenistka i rusycystka, kulturoznawczyni. **Najważniejsze publikacje: monografie:** *Język „Nauk parafialnych" (1794) – ukraiński wariant* prostej mowy *końca XVIII wieku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Seria Druga Europa; *Polskojęzyczne druki bazyliańskie (XVIII w.)*, Warszawa: Bel Studio 2013; *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku*, Warszawa: Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej 2017; Joanna Getka, Jolanta Darczewska, *Na drodze do wolności: Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i Internecie*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2021; Joanna Getka, Jolanta Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2022.

ORCID: 0000-0001-5857-7257
Email: j.getka@uw.edu.pl

Marek Olejnik – dr hab, adiunkt w Katedrze Językoznawstwa Słowiańskiego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, językoznawca, ukrainista. **Najważniejsze publikacje: monografie:** *Mikrotoponimia powiatu włodawskiego,* Lublin 2014; *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI-XVIII w.),* Lublin 2019. **Artykuły:** *Interesting Microtoponymic Formations in Włodawa District,* [in:] *Beitraege der Europaeischen Slavischen Linguistik*, München – Berlin 2010, S. 182-186; *Способи ідентифікації селян на польсько-українському пограниччі в XVI–XVIII ст. на прикладі антропонімії грабовецького старостату,* Лінгвостилістичні студії, 2020, вип. 13, Луцьк, с. 112-120; współautorstwo: Wiktor Jaruczyk, *Nazwiska woźnych grabowieckich (od XVI do XVIII wieku), Verba multiplica, veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihan-Kijasowej*, t. 1, Poznań 2020, s. 61-74.

ORCID: 0000-0002-9157-918X
Email: marek.olejnik@mail.umcs.pl

SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152650

RECENZJA

Л.А. Курышева, Н.В. Карева, И.И. Федюкин, А.Ю. Соломеин, КУЛЬТУРНЫЙ ИМПОРТ «ПОЛИТИЧНЫХ ОБХОЖДЕНИЙ»: РУССКО-ЕВРОПЕЙСКИЕ КОНТАКТЫ И ПЕРЕВОДНАЯ БЕЛЛЕТРИСТИКА В ПЕТРОВСКУЮ ЭПОХУ, Москва – Санкт-Петербург: Альянс-Археo 2022, 512 с.

Recenzowana monografia powstała z inicjatywy Lubowi Kuryszewej z Instytutu Filologii Syberyjskiego Oddziału Rosyjskiej Akademii Nauk w Nowosybirsku, od lat kilkunastu owocnie zajmującej się penetracją archiwów i badaniem rękopiśmiennych zabytków rosyjskiej prozy beletrystycznej (zarówno oryginalnej, jak i tłumaczonej) końca XVII-XVIII w. Badaczka zaprosiła do współpracy przy realizacji projektu językoznawcę (Natalię Kariewą – leksykologa i leksykografa z Instytutu Badań Lingwistycznych Rosyjskiej Akademii Nauk z Petersburga) i historyków (Igora Fiediukina z Uniwersytetu Naukowo-Badawczego „Wyższa Szkoła Ekonomii" w Moskwie, specjalizującego się w zakresie historii osiemnastowiecznej Rosji, oraz Arkadija Sołomieina z Pierwszego Petersburskiego Uniwersytetu Medycznego, badacza nowożytnej historiografii francuskiej i epoki Oświecenia).

W słowie wstępnym L. Kuryszewa przypomniała, że do niedawna za pierwsze próby zapoznania Rosjan z wykwintną kulturą dworską uznawano pojawienie się przekładu *Le voyage de l'île d'Amour* Paula Tallemanta pióra Wasilija Triediakowskiego, który po pobycie w Paryżu w latach 1727-1729 postanowił zaprezentować rodakom swoje tłumaczenie tego powstałego w 1663 r. utworu[1]. Nie negując znaczenia przekładu Triediakowskiego, Kuryszewa zapowiedziała jednak weryfikację owej tezy poprzez sięgnięcie do wypowiedzi rosyjskich podróżników początku XVIII w. o kulturze i obyczajach Europejczyków oraz do nieznanych bądź słabo znanych przekładów francuskiej prozy z doby Piotra I, zachowanych jedynie w formie rękopiśmiennej.

[1] Por.: Л.И. Сазонова, *Переводной роман в России XVIII века как ars amandi*, [в:] *XVIII век*, сб. 21, Санкт-Петербург 1999, с. 130.

Copyright © 2024. Eliza Małek. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

Monografia dzieli się na część analityczną i obszerny aneks (s. 325-493), w całości przygotowany przez Kuryszewą, który zawiera teksty rękopiśmiennych przekładów dwóch baśni literackich Marie-Catherine d'Aulnoy: *L'oiseau bleu* ze zbioru *Les Contes des fées* wydanego w 1697 r. i *L'Île de la Félicité* z opublikowanego w r. 1690 zbioru *Histoire d'Hipolite, comte de Douglas* oraz awanturniczo-przygodowej *Historii o rajtarze Kaszporze*, autora której nie udało się ustalić.

Część analityczną otwiera obszerny rozdział *Освоение новых форм светской коммуникации* (s. 9-98), składający się z trzech paragrafów. W pierwszym z nich (*Русские нравы глазами европейцев*) Igor Fiediukin przypomina (w znakomitej większości niepochlebne) opinie Europejczyków, w tym również Polaków, o kulturze mieszkańców dawnej Rosji, w drugim (*Европейская повседневная жизнь глазами русских путешественников*) – Fiediukin wraz z Kuryszewą i Sołomieinem prezentują wypowiedzi przedstawicieli rosyjskiej elity, podróżujących prywatnie bądź służbowo po Europie Zachodniej, o życiu codziennym mieszkańców odwiedzanych przez nich miast i rezydencji. Badacze podkreślają fascynację swoich rodaków nieznanymi w Rosji formami zachowania, szczególnie kurtuazją wobec kobiet, swobodą konwersacji itd. Kolejny paragraf autorstwa Kuryszewej i Fiediukina (*Русские проводники новой светской культуры*) poświęcono przypomnieniu sylwetek rosyjskich propagatorów nowych form świeckiej kultury.

W rozdziale drugim *Книга как досуг* (s. 99-155) Kuryszewa, omawiając miejsce beletrystyki w księgozbiorach Piotra I, jego siostry Natalii Aleksiejewny i ponad dwudziestu innych przedstawicieli rosyjskiej elity tej doby, słusznie zwraca uwagę na mniejszą bądź większą obecność w nich lektur z kategorii służących przyjemnemu spędzeniu czasu wolnego, a więc „niepożytecznych". Trafnie podkreśla, że znaczne miejsce zajmowały w nich teksty obcojęzyczne, a w niektórych zbiorach (np. w bibliotece wiceprezydenta Kolegium Spraw Zagranicznych Piotra Szafirowa) były to wyłącznie książki cudzoziemskie, zarówno drukowane, jak i rękopiśmienne. Autorka zwraca też uwagę, że lektura obcojęzycznych tekstów była jednocześnie formą nauki języków obcych w myśl łączenia przyjemnego z pożytecznym. W kolejnej części tego rozdziału badaczka wylicza wszystkie znane w Rosji przełomu XVII i XVIII w. utwory literatury światowej, podkreślając, że wzrastające zainteresowanie lekturami realizującymi topos *otium* ze względu na specyfikę polityki wydawniczej doby Piotra I, który preferował publikację literatury użytkowej, nie zaowocowało pojawieniem się beletrystyki w druku. Przekaz rękopiśmienny tego typu utworów nadal pozostawał jedyną dostępną formą ich powielania i kolportażu.

W najbardziej interesującym poznawczo, opartym na własnych odkryciach badaczek, rozdziale trzecim *Русские версии французской галантной сказки* (s. 156-312) Kuryszewa i Kariewa skupiają uwagę na rękopiśmiennych tłumaczeniach baśni Marie-Catherine d'Aulnoy, czyli *Błękitnego ptaka* (w monografii nazywanej umownie *Opowieścią o Florinie*[2]) oraz *L'Île de la Félicité*, opowiadania wtrąconego do powieści

[2] W jedynym znanym obecnie odpisie przekładu brak bowiem karty tytułowej. Wydaje się jednak, że lepiej byłoby zachować tytuł zaproponowany przez A. Pypina (por. jego katalog *Для любителей*

Histoire d'Hypolite, *comte de Duglas* (w przekładzie nazwanego *Historią o księciu Adolfie*).

W pierwszym przypadku analiza przekładu jest z jednej strony łatwa, bo zachował się on tylko w jednej kopii, z drugiej zaś trudna, gdyż w datowanym na początek XVIII w. odpisie brakuje początku i kilku kart w środku tekstu. Porównanie z podstawą przekładu pozwoliło jednak na rekonstrukcję brakujących ogniw fabuły.

Przystępując do charakterystyki przekładu, badaczki scharakteryzowały pokrótce poetykę francuskiej baśni i przypomniały najważniejsze fakty z dziejów jej recepcji w literaturach europejskich, a następnie starały się osadzić przekład w kontekście rosyjskiej prozy przełomu XVII i XVIII w. Swoje uwagi o technice przekładowej podzieliły na kilka poziomów. Najpierw omówiły sposób transpozycji znaczących imion postaci, wskazujących na charakterystyczne cechy bohaterów. Tu tłumacz mógł posłużyć się przekładem (tak na przykład „roi Charmant" otrzymuje odpowiednik „король Прекрасный", „mi-Souillon" – Поваренная Попелуха) lub transliteracją z komentarzem (tak postąpił przekazując imiona bohaterek – Floriny i Truitonny: „звали ее Флорина, сиречь Светящая, для того, что она всегда аки цветущей цветок пригожстве своем сияла", „Называли ее Трутона, или Палья"). Kłopotliwe okazało się tłumaczenie leksemu „fée" (wróżka). Nie znajdując stosownego ekwiwalentu w języku rosyjskim, anonimowy tłumacz przedstawił wróżkę Soussio jako „ерубабу Суссио", gdyż uznał zapewne, że takim mianem określano kobiety posiadające pewne umiejętności magiczne. Z kolei w zmianie koloru upierzenia kochanka Floriny (Błękitny ptak w przekładzie został nazwany Zielonym ptakiem) badaczki upatrują chęć silniejszego podkreślenia związku pomiędzy zakochanymi, choć nie wykluczają też, że w obrazie Zielonego ptaka tłumacz aktualizował semantykę wiosny i nadziei. Dlatego Florina przyzywa kochanka słowami: „Зеленая птица, *цвет чаяния*, / Прилети ко мне без мотчания".

Badaczki odnotowały również istotne modyfikacje (*Русский быт вместо французского*) na poziomie charakterystyki statusu postaci i ich funkcji. Aby czytelnikom uzmysłowić realną hierarchię wielmożów na dworze królewskim, tłumacz przekazuje określenie *les Grands du royaume* jako „бояре и ближние люди", rada królewska (*Conseil*) zostaje nazwana dumą („дума"), dama dworu (*dame du palais*) to w tłumaczeniu „девица", służąca niżej rangi (*jeune fille*) – „девка искусная", terminy *favorite* i *faveur* przekazane są opisowo jako „дарованная королевская милость", itd.

Dworski ceremoniał, moda, ideał kobiecego piękna również uległy modyfikacji. Tak na przykład, jeśli w oryginale autorka podkreślała świeżość i promienność twarzy bohaterki, to w przekładzie narrator akcentuje wysokie brwi i biel cery (wiadomo, że Rosjanki lubiły używać bielideł dla podkreślenia urody). Nieznane w Rosji toposy służenia rycerza damie i kurtuazyjnej miłości, które dowcipnie trawestuje w swoim utworze Marie-Catherine d'Aulnoy, tłumacz przekodował zgodnie z rosyjską tradycją,

---

книжной старины. Библиографический список рукописных романов, повестей, сказок, поэм и пр., в особенности из первой половины XVIII века, Москва 1888, с. 26), czyli *Зеленая птица*.

toteż order Rycerza Miłości (*l'ordre des chevaliers d'Amour*) w rosyjskiej wersji otrzymał znaczenie medalu wręczanego przez monarchę z okazji uroczystości państwowych.

Rusyfikacja objęła również nazwy miejsc, w których toczy się akcja baśni. Pałacowe wnętrza oznaczono przy pomocy staromoskiewskiej nomenklatury: *palais* – полаты / королевские полаты, *Cabinet des Echos* – „полата, нарицаемая Отзыв Гласной", *chambre* – горница, светлица, *antichambre* – передняя горница, *château* – дом, itd.

Można zatem zgodzić się z twierdzeniem badaczek, że zachowując prawie wszystkie elementy fabuły oryginału, tłumacz nasycił świat przedstawiony elementami charakterystycznymi dla rosyjskiej kultury końca XVII – początku XVIII w., stwarzając w ten sposób swoją oryginalną wersję francuskiej baśni. Mamy tu – rzec można – do czynienia z zabiegiem, który nazywa się renarracją (retellings).

Rozważania na temat jakości rękopiśmiennego przekładu *Histoire d'Hypolite*, *comte de Duglas* (s. 201-312) badaczki rozpoczynają od przypomnienia najważniejszych etapów jej recepcji we Francji i Europie, a następnie omawiają wyniki dotychczasowych badań nad rosyjskim tłumaczeniem, wskazując na konieczność ponownego sięgnięcia do wszystkich znanych obecnie odpisów. Wydaje się, że bardziej zasadne byłoby jednak poprzedzenie uwag o przekładzie *Historii o Adolfie* nie tylko wykazem odpisów (s. 206-207), ale również analizą tekstologiczną (ustaleniem filiacji pomiędzy nimi, wyłonieniem redakcji i kręgu jego odbiorców), którą zamieściły na s. 260-312. Ułatwiłoby to czytelnikowi śledzenie uwag o translatorskich wyborach i kompetencji tłumacza.

Uwagi i przekładzie otwiera paragraf *Locus terribilis: Россия и Лапландия.* Odnotowano w nim wielce wymowny fakt zamiany kraju pochodzenia bohatera *Historii o księciu Adolfie*. W oryginale jest on – jak wiadomo – księciem Rosji (La Russie), kraju słynącego z ostrego klimatu i tego, że ulubioną rozrywką jego nieokrzesanych mieszkańców było polowanie na białe niedźwiedzie. Tłumacz przemianował Rosję na Laplandię (Laponię[3]), do której – w jego odczuciu – doskonale pasowało określenie *locus terribilis* i – co istotne – nie raniło uczuć rosyjskich czytelników.

Badaczki pokazują również sposoby tłumaczenia „znaczących" imion bohaterów i omawiają specyfikę interpretacji literackich i kulturowych aluzji oryginału (pragraf *Locus amoenus и триумф красоты)*. Tak na przykład słusznie odnotowano, że z opisu Wyspy Szczęśliwości znikają te elementy, które podkreślały wyrafinowaną nienaturalność wyspiarskiego świata, swoistą grę człowieka z przyrodą, upiększoną przez jego działanie. W przekładzie natomiast wyspa przypomina rajski ogród, napełniony aromatem kwitnących kwiatów i śpiewem ptaków, obfitujący w drzewa pełne owoców i źródła krystalicznej wody (taki obraz raju był bowiem utrwalony w literaturze staroruskiej[4]).

---

[3] Tak zresztą opisywano ten region w wielu publikacjach europejskich z przełomu XVII i XVIII w.

[4] Por. np. Т.А. Исаченко, *Сад – рай: сюжет и мотив в книжности второй половины XVII века*, [в:] *Сергей Шелонин и древнерусская книжность XVI–XVII вв.*, Москва – Санкт-Петербург 2020, с. 76-109.

O ile tłumaczowi udało w większości przypadków zachować nawiązania oryginału do mitologii antycznej, to znacznie trudniejsze okazało się odwołanie do utworów nowożytnej literatury europejskiej (por. paragraf *Культурные аллюзии оригинала и русский контекст*). Znikły więc zupełnie bezpośrednie nawiązania do powieści wierszem i prozą *Les amours de Psyché et de Cupidon* Jeana La Fontaine'a i do *Jerozolimy wyzwolonej* autorstwa Torquata Tassa, a niektóre obrazy i symbole uległy istotnej modyfikacji. Tak na przykład ptak Feniks, który w oryginale był symbolem namiętności, w przekładzie kojarzony jest z (sic!) mądrością.

Sporych kłopotów dostarczył tłumaczowi przekład lirycznych wstawek poetyckich. Szczególnie wyraźnie odbiega od pierwowzoru przekład ostatniego z wtrąconych wierszy oraz końcowego wywodu o tym, że czas wszystko zwycięża, a prawdziwe szczęście nie istnieje. Zdanie *Que le temps vient à bout de tout, et qu'il n'est point de félicité parfaite* przekazuje w postaci dystychu *„Время всеми и во всех всеми обладает, / А никто в нем совершенно не прибывает"* podkreślającego nieubłagane prawo przemijania, bez akcentowania braku prawdziwego szczęścia.

Twierdzenie o możliwym wpływie lektury rosyjskiego przekładu *Gesta Romanorum* na reinterpretację filozoficznego przesłania oryginału przez tłumacza *Historii o księciu Adolfie* wydaje się mało uzasadnione. Bardziej przekonująco brzmi wniosek, że dydaktyzm rosyjskiej wersji francuskiej bajki uległ modyfikacji pod wpływem powszechnie znanych i wciąż atrakcyjnych barokowych motywów *Vanitas* i *Memento mori.* Nie w pełni przekonuje również teza o wpływie *Historii o księciu Adolfie* na jedną z redakcji *Gesta Romanorum* 1729 r. (s. 309).

Część analityczną zamyka zgrabne podsumowanie Kuryszewej i Kariewej: *Культурный импорт «политичных обхождений» и литературные образы галантности* (s. 313-322). Autorki jeszcze raz podkreślają, że rosyjscy tłumacze pierwszej baśni zubożyli paletę uczuć i zniuansowanych opisów emocjonalnych stanów bohaterów oryginału, zacierając jednocześnie wyraźne erotyczne podteksty i frywolność rozmów Błękitnego ptaka z ukochaną. Podobnie postąpił tłumacz *Historii o Adolfie*. We francuskim oryginale czytamy o rozkoszach miłości (*douceurs de l'amour*), subtelności serc (*délicatesse du coeur*) czułych kochanków (*tendres amants*), o tym, że na Wyspie Szczęśliwości nic nie zakłóca ich spokoju, a – przeciwnie – wszystko służy przyjemności i rozkoszy (*plaisirs*). W rosyjskiej wersji natomiast w opisie emocjonalnych stanów zakochanych użyto leksyki ze sfery konfesjonalnej. Miłosnym zaklęciom towarzyszą więc obietnice stałości w uczuciach (por. *ils se séparèrent avec mille peines, après s'être promis que toutes les nuits ils s'entretiendraient ainsi* – „обещая друг другу **постоянство** и что им видитца у окошка тюрмы по вся ночи"), a narrator podkreśla, że ich miłość była najczystsza i najszczersza (*passion la plus pure et la plus tender* to wyraz „самой чистой и нежной страсти").

Autorzy wielu rękopiśmiennych utworów (zarówno tłumaczonych, jak i oryginalnych) sami wskazują na pozytywną kulturotwórczą rolę przyswajanych ruszczyźnie zachodnioeuropejskich tekstów. Francuskie utwory, które, jak słusznie zauważyli badacze, były elementami wytwornej kultury salonowej, kultywującej takie wartości, jak *politesse* (ogłada) i *galanterie* (wytworność, elegancja, uprzejmość), mogły przyciąg-

nąć uwagę rosyjskiego czytelnika pierwszej połowy XVIII w., który właśnie stawiał pierwsze kroki na drodze ku budowaniu nowej kultury dworskiej i salonowej. Tę cechę trafnie uchwycił anonimowy tłumacz (czy kopista), uznając *Historię o rajtarze Kaszporze* za dobry materiał ku poznaniu zasad salonowego savoir-vivre'u: „удобну быть весма к познанию свецких обхождениев…"[5]. Znamienne, że zupełnie inaczej będą postrzegać rolę tłumaczonych utworów powieściowych najwybitniejsi przedstawiciele klasycyzmu: Michaił Łomonosow, Aleksander Sumarokow czy Michaił Chieraskow. Pierwszy grzmiał, że jest to „пустошь, вымышленная от людей, время свое тщетно препроваждающих, и служат только к развращению нравов человеческих и к вящему закоснению в роскоши и плотских страстях[6]", wtórował mu Michaił Chieraskow, twierdząć, że „Романы для того читают, чтоб искуснее любиться и часто отмечают красными знаками нежныя самыя речи[7]".

Musimy jednak mieć świadomość, że tytułowy „import kulturowy" dotyczył oczywiście tylko warstw wyższych, możnowładców i szlachty (dworianstwa), i odbywał się w pierwszym rzędzie poprzez bezpośrednie kontakty Rosjan z cudzoziemcami za granicą (wyjazdy dyplomatów, rezydentów, poselstw) i w kraju (poprzez spotkania z przybyszami z Europy Zachodniej na terenie Rosji). Na pierwszym etapie przenoszenie pewnych form dworskiej etykiety miało zresztą dość powierzchowny charakter. Niemniej można się zgodzić z autorami monografii, że tłumaczona z francuskiego beletrystyka (nawet jeśli uwzględnimy wszystkie zabiegi retuszujące erotyczne podteksty oryginałów i trudności ze znalezieniem leksykalnych ekwiwalentów miłosnego dyskursu) proces przyswajania obcych wzorów zachowania niewątpliwie wspomagała. I choć z czasem przełożone na początku XVIII w. teksty mogły również z zasilać repertuar czytelniczy warstw niższych, to owa zmiana adresu czytelniczego wiązała się zazwyczaj ze zubożeniem warstwy treściowej.

Na zakończenie chciałabym podkreślić erudycję autorów, przejawiającą się w doskonałej znajomości rodzimej i obcojęzycznej (głównie francuskiej, ale również angielskiej i polskiej) literatury przedmiotu, którą twórczo wykorzystują, przejmując z niej wiele ustaleń, ale i polemizując z dyskusyjnymi tezami swoich poprzedników. Współpraca literaturoznawcy z językoznawcą i historykami, zajmującymi się dziejami Rosji i Francji XVIII wieku, okazała się bardzo owocna, a publikacja rękopiśmiennych tekstów niewątpliwie ułatwi badaczom zapoznanie się z tymi utworami, a w przyszłości posłuży być może odnalezieniu innych odpisów, poświadczających ich szerszą recepcję.

Eliza Małek
Uniwersytet Łódzki

---

[5] Por. też wypowiedź tłumacza I.M. Sieczychina z 1732 r., który pisał „о необходимости ориентироваться на Францию и на «весь политичный свет»". Cyt. za: Б.А. Успенский, *Избранные труды*, Москва 1994, т. 2, с. 317.

[6] Cyt. za: М.В. Ломоносов, *Полное собрание сочинений*, т. 7, Москва – Ленинград 1952, с. 223.

[7] Cyt. za: В.В. Сиповский, *Из истории русского романа и повести (материалы по библиографии, истории и теории русского романа)*, Санкт-Петербург 1903, с. 234.